

ISSN 2181-8738

ВОДИЙНОМА

ИЮЛЬ-СЕНТЯБРЬ
2023 ЙИЛ
№5 (32)

Доктор Боймирза ҲАЙИТ

«БОСМАЧИЛАР»

ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ
КУРАШИ ТАРИХИ

«ВОДИЙНОМА»

(Тарихий мерос)

Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал
2023 йил №5 (32)

Муассис: «Мерос» халқаро илмий-амалий
экспедиция жамоат фонди

Ҳамкоримиз: Андижон давлат университети

Бош муҳаррир:

Рустамбек Шамсутдинов

Бош муҳаррир ўринбосари:

Абдулла Шаропов

Таҳрир ҳайъати:

Акромжон Юлдашев – б.ф.д., профессор
Абдулла Расулов – т.ф.д., профессор
Анвармирзо Хусаинов – Халқаро экология, инсон
ва табиат хавфсизлиги фанлар академияси мухбир
аззоси

Алишер Кудияров – т.ф.н., доцент

Бахтиёр Расулов – т.ф.д., профессор

Фарҳод Набиев – т.ф.д., профессор

Мамбет Қойгелдиев – т.ф.д., академик

Мамуржон Саидхонов – ф.ф.д.

Мирсодиқ Исҳоқов – т.ф.д., профессор

Назиржон Турсунов – т.ф.д., профессор

Наим Каримов – ф.ф.д., академик

Ҳошимов Соибжон – т.ф.д.

Шуҳрат Ризаев – ф.ф.н., доцент

Масъул котиб:

Азизбек Маҳкамов

Техник муҳаррир:

Дилшодбек Хомидов

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
томонидан 2018 йил 5 июнда № 0975 рақам
билан рўйхатга олинган.

Нашр индекси: 170112

Нашр учун масъул: Р.Т.Шамсутдинов

Таҳририят манзили: 170100, Андижон шаҳри
Университет кўчаси 129-уй.

Телефон: (99890) 253-26-32

Факс: (99874) 223-83-52.

Почта: vodiynoma@mail.ru

Босишга рухсат этилди: 03.07.2023 й
Қоғоз бичими 60x84 1/8, Босма тобоғи: 13,5
Офсет босма. Офсет қоғози. Адади: 500 дона.

Баҳоси келишилган нархда. Буюртма № 52

Чоп этилган мақолаларда билдирилган фикр-
мулоҳазалар таҳририят нуқтаи назарига мос
келмаслиги мумкин. Келтирилган факт ва
рақамларнинг аниқ ва холислиги учун муаллиф
жавобгар ҳисобланади.

Муқова дизайни ва оригинал макет
«Akademnashr NMM» МЧЖ томонидан тайёрланган.

«Akademnashr» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, Сўгалли ота
кўчаси 5-уй.

Журнал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация
Комиссияси раёсатининг 2017 йил 29 мартдаги
239/5-сонли қарори билан Тарих фанлари бўйича
илмий журналлар рўйхатига киритилган.

МУНДАРИЖА

ТУРКИСТОННИНГ ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ ТАРИХИ

Саиданварбек Юлдашев

Фарағина – аббосийлар қўшинидаги мунтазам ҳарбий тузилма 2

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МАТБУОТИ ТАРИХИДАН

«ДАРХОН» газетаси, 1923 йил 21 июль 10-сон 10

ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК КУРАШИ ТАРИХИДАН

Доктор Боймирза Ҳайит

Туркистон миллий кураши тарихи 17

Бекмирза Боймирзаев

Отамдан воз кечмаганман 66

ТАНҚИД ВА ТАҚРИЗ

Ф.Убайдуллаев, З.Умрзоқов

Доктор Боймирза Ҳайит: «Босмачилар» аслида ким бўлган эди? 71

И.Саидов, Ф.Набиев, Ш.Фаффаров

Туркистон миллий кураши тарихи – яқин ўтмишимизнинг
энг мураккаб даври ҳақида қимматли манба 74

Умид Бекмуҳаммад

Тарихий ҳақиқат ёки Боймирза Ҳайит асарининг ўзбек илму
фанида тутган ўрни 76

ДОКТОР БОЙМИРЗА ҲАЙИТНИНГ ФАОЛИЯТИ ВА НАШР ҚИЛИНГАН АСАРЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ФИКРЛАР

Доктор Боймирза Ҳайитнинг фаолияти ва нашр қилинган асарлари
тўғрисидаги фикрлар (Мнение о публикациях и деятельности др.
Баймирза Хайита) 78

Шуҳрат Барлос

Боймирза Ҳайит – ҳаётимда юксак ўрин эгаллаган улуг зот!
(Хотиралар) 90

«КАТТА ТЕРРОР» ВА УНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ФОЖИАЛИ ОҚИБАТЛАРИ

Р.Шамсутдинов, Д.Хомидов, А.Маҳкамов

Абдурахим Юсуфзода – қатағон қурбони 91

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚИНИНГ ФАШИЗМ УСТИДАН ҚОЗОНИЛГАН ҒАЛАБАГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ ТАРИХИДАН

Хуршид Қурбонов

Ўзбекистонлик «меҳнат армиячилари»нинг Уралдаги маиший ҳолати,
тураржой ва шахсий муносабат муаммолари 97

КОЛЛЕКТИВЛАШТИРИШ, ҚУЛОҚҚА ТОРТИШ ВА СУРГУН ҚИЛИШ

Шимолий Кавказ сургунлидаги Қори Муҳаммад Расул
тақдири ҳақида 105

ФАРАҒИНА – АББОСИЙЛАР ҚЎШИНИДАГИ МУНТАЗАМ ҲАРБИЙ ТУЗИЛМА

Юлдашев Саиданварбек Баҳромжон ўғли,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Фарғона давлат университети жаҳон тарихи кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация

Мақолада тарихий манбалар ва илмий адабиётларга асосланган ҳолда халифалик қўшинининг элита қисмини ташкил этган фарағина ҳарбий бирлиги тўғрисида маълумот берилган. Ўрта осийликларнинг араб халифалари хизматига ўтиши, халифаликнинг марказий ҳудудларида уларнинг ҳарбий ва сиёсий нуфузи ошиб бориши, халқ ҳаракатларини бостиришида ва сиёсий низолардаги иштироки ёритиб берилган.

Калит сўз ва иборалар: фарағина, Араб халифалиги, Маъмун, Муътасим, Мутазз, Бобак, қувват, турклар, усрушоналиклар, Амр Фарғоний.

IX – XII асрларда яратилган араб тилли манбаларда **‘фарағина’** атамаси учрайди. Бу атама IX асрда аббосийлар қўшинида хизмат қилган фарғоналиклардан ташкил этилган мунтазам ҳарбий бирликка ва халифалик қўшинларининг элита қисмини ташкил этган зобитларга нисбатан қўлланилган. Фарағина аббосийларнинг кўплаб ҳарбий юришларида иштирок этган ва Самаррадаги анархия даврида муҳим роль ўйнаган.

Фарағина ҳарбий бўлинмаси Муътасим (833 – 842), Ал-Восиқ (842 – 847), Ал-Мутаваккил (847 – 861), Ал-Мунтасир (861 – 862), Ал-Муста’ин (862 – 866), Ал-Му’тазз (866 – 869), Ал-Муқтадий (869 – 870), Ал-Му’тамид (870 – 892), Ал-Му’тадид (892 – 902) каби аббосий халифаларга хизмат қилган [Ал-Балозурий; **el-Maḡdisi; Al-Ya’qubi; al-Ṭabarī; Al-Mas’udi; Ibnu’l Esir**].

¹ Изоҳ: الغرغنة – Фарғона сўзининг кўплиги, фарғоналик деган маънони англатади.

Ҳорун ар-Рашид ибн Муҳаммад Маҳдий даврида (786 – 809) халифаликдаги исёнлар бостирилган бўлса-да, икки ўғли Амин ва Маъмун ўртасида тахт учун кураш бошланган. Дастлаб Амин 809 – 813 йилларда халифа бўлган бўлса, 813 йилда укаси Маъмун – Абул Аббос Абдуллоҳ ибн Ҳорун ар-Рашид ўз тарафдорлари Тоҳир ибн Ҳусайн ва Харсама ёрдамида ҳокимият тепасига келган. У асосан хуросонликлардан иборат қўшинга суяниб давлатни идора қилар эди. Кўп вақтини Марвда ўтказган халифа шиаларга ён босгани учун суннийларнинг исёнларига сабабчи бўлган. Натижада у суннийларнинг шартларини қабул қилиб, 821 йилда Тоҳир ибн Ҳусайнни Хуросон ва Мовароуннаҳрга волий этиб тайинлаган. Бу билан янги – маҳаллий тоҳирийлар сулоласига (821 – 873) асос солинган. Айни пайтда, Тоҳирнинг ўғли Абдуллоҳ Сурия ва Мисрга волий этиб тайинланган. Абдуллоҳ 825 йилда Мисрдан қурдобаликларни қувиб

чиқариб, ўз ҳокимиятини хуросонликлар ва мовароуннаҳрликлар ҳисобига мустаҳкамлаган. Мана шу жараёнлар ўрта осийликларнинг халифалик сиёсати ҳаётига фаол кириб боришига замин яратган [Атаходжаев, 122]. Мана шундай халифаликка хизмат қилган ўрта осийлик бўлинмалардан бири фарағина бўлинмасидир. Тарихчи ал-Мас'удийнинг сўзларига кўра, фарағина бўлинмаси ал-Му'тасим томонидан яратилган [Al-Mas'udi VII, 118]. Аммо Балозурий асарида бу жараён Ма'мун давридан бошланганлигига ишоралар бор: «У [Ма'мун] [Мовароуннаҳрга] ўзининг элчиларини юборар, улар [эса] у ерларнинг аҳлидан ва уларнинг подшоҳларининг ўғилларидан ким девонда [хизмат қилишни] ва маош олишни истаса, уларга маош белгилар, уларни бойлик орттиришга рағбатлантирар эдилар. Улар унинг олдига келганларида, [ал-Ма'мун] уларни ҳурмат [билан кутиб] олар, уларга совғалар [улашар] ва маошларини кўтарар эди» [Ал-Балозурий, 56]. Улардан фарғоналиклар ва турклар қўшинларга бошчилик қилиб, халифаларнинг [ишончли] қўриқчилари бўлдилар. Ўзларининг шижоати ва жасорати туфайли устунлик қилган турклар ушрусаналик ал-Афшин ва Ибн Абу-с-Сож, самарқандлик ал-Ихшод ва ас-суғдлик ал-Марзубон ибн Турк сафи, ас-суғдлик 'Ужайф ибн 'Анбаса, ал-Бухорхудот ва бошқалар [халифалар] нинг амирлари, қўмондонлари ва аскарлари эдилар [al-Istakhri, 292, 323; Ibn Haukal, 468].

Фарағина тўғрисида маълумот берувчи манбалар қаторида ал-Йа'қубий, Табарий, Мас'удий, Истахрий, Халлиқон, 'Абдуллоҳ Хоразмий, Мўтаххар ал-Мақдисий, Ибн ал-Асир каби тарихчи ва географларнинг асарларини санашимиз мумкин. Бу манбаларда мазкур гуруҳнинг вужудга келиши, таркиби, яшаган манзиллари, етакчилари, этник келиб чиқишига доир муҳим маълумотлар берилган.

Манбаларда фарағина ҳақидаги дастлабки маълумотлар IX асрнинг 20 – 30-йилларига оиддир. Фарағина тўғрисидаги дастлабки маълумотлар ал-Йа'қубийнинг «Китаб ал-булдон» асарида тилга олинади. 833 йилда аббосийларнинг янги пойтахти Самарра шаҳри қурилади ва унинг маҳаллаларига турклар ҳамда фа-

рағина жойлаштириб чиқилади. Ал-Йа'қубий асарининг араб тилидаги нашри ҳамда инглиз тилидаги таржималарида Фарағина ҳақидаги маълумотлар бир хил, аммо 2011 йилда Москвада рус тилига таржима қилинган қисмида фарағина тўғрисидаги маълумотлар ҳажм жиҳатидан араб тилидаги нашри ва инглиз тилидаги таржимасидан фарқ қилади. Рус тилига қилинган таржимада фарағинага тегишли маълумотларнинг фақат 833 йилда Самарра шаҳри қурилиши билан боғлиқ воқеалари таржима қилинган, холос [Йа'куби, 38].

Муҳаммад Жарир Табарий ҳам ўзининг умумий тарих типидега ёзилган «Тарих ар-русул ва-л-мулук» асарида фарағина тўғрисида кўплаб маълумотларни келтириб ўтади. Табарийнинг ушбу асари ал-Йа'қубийнинг «Китаб ал-булдон» асарида кейинроқ ёзилган бўлса-да, унда «Китаб ал-булдон»да учрамайдиган фарағина тўғрисидаги маълумотлар ўрин олган. Масалан, 837 йилда Усрушона афшини Ҳайдар халифа буйруғи билан Бобак ал-Хуррабийнинг тоғдаги қароргоҳи Бадҳга юриш қилади. Ушбу юришда турклар билан бирга фарағина ҳам иштирок этади [Tabari III, 68 – 69]. Бу ва бошқа маълумотлар ал-Йа'қубийнинг асарида қайд этилмаган.

Фарағина ҳақидаги маълумот берувчи навбатдаги манба Мас'удийнинг «Муруж аз-заҳаб ва ма'один ал-жавҳар» асаридир. Ёзилган ишларининг ҳажмига кўра «Араблар Геродоти» номи олан тарихчи ўз асарининг VIII, X, XII, XIII ва XIV бобларида фарағина тўғрисида маълумот бериб ўтган [Al-Mas'udi VII – VIII, 118 – 396; 8 – 9]. Мас'удий фарағинанинг вужудга келиши ҳақида қуйидагича ҳикоя қилади: «Халифа ал-Му'тасим туркларни йиғиб, уларни хўжайинларининг қўлидан сотиб олишни яхши кўрарди. Ва бу [каби]лардан тўрт мингни йиғди. У [ал-Му'тасим] уларга тақинчоқлар, олтин камар ва зарҳал кийимлар кийдириб, уларни бошқа аскарларидан ажратди. У [ал-Му'тасим] ҳақиқий мисрликлар, яманликлар ва қайсларни¹ танлаб олди. Уларни ал-мағариба деб аташни буюрди ва фарғоналик [ал-фарағина] бўлган Хуросон

¹ Қайс – шимолий араблар деб аталадиган қабила иттифоқининг номи.

йигитлари ва бошқаларини ал-ашрусийдан¹ олиб келиб тайёрлади [Al-Mas'udi VII, 118 – 119].

Ибн ал-Асирнинг «ал-Комил фи-т-та'рих» асарида ҳам фарағина тўғрисида баъзи маълумотлар бор. Унда қуйидаги жумлаларни кўришимиз мумкин: «Му'тасим Қатулга кўчиши билан Бағдодга ўғли ал-Восикни халифа этиб тайинлади. У Мисрнинг Ҳайфа аҳлидан бўлган одамларни тўплади. Уларни ал-мағариба [мағриблик] деб атади. Яна Му'тасим Самарқанд, Усрушона ва Фарғонадан бир гуруҳ кишиларни тўплаб, уларга ал-фарағина [фарғоналик] деб ном берди. Му'тасим тўплаган бу кимсалар унинг тарафдорлари бўлдилар...» [Ibn el-Athiri VI, 319]. Юқоридаги матндан сезилиб турганидек, Ибн ал-Асир фарағина атамасини самарқандлик, усрушоналик ва фарғоналикларга нисбатан берилган умумий ном сифатида таърифлайди. Аслида эса Йа'қубий, Табарий ҳамда Мас'удий асарларига асосан айтиш мумкинки, фарағина фақат фарғоналик бўлган ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўлланилган.

Ал-Балозурий ҳам ўз асарида фарағина халифа қўшинлари асосини ташкил этган тузилмалардан бири эканлигини айтади: «Кейин ал-Му'тасим биллоҳ халифа бўлди. У ҳам худди шундай [қилар] эди. Ҳатто [шундай бўлдики], [энди] унинг қўшинининг кўпчилик қисмини суғдлар, фарғоналиклар, ушрусаналиклар, шошликлар ва бошқалардан [иборат] Мовароуннаҳр аҳли ташкил этди. Уларнинг подшоҳлари унинг олдида [кўп] келар эдилар ва у ерлардаги аҳоли орасида ислом ғалаба қилди. У мамлакат аҳли [энди] орқа томондаги туркларга [қарши ўзлари] юриш қила бошладилар» [Al-Balazuri, 432].

Истахрий ҳам асарида фарағина тўғрисида қисқа бўлса-да маълумот бериб ўтади: «Мовароуннаҳр деҳқонлари халифалар қўмондонлари, мулозимлари ва хос ходимлари бўлиб хизмат қиларди. Улар илтифоти, итоати, мағрурлиги ва султонлардай кийинишлари билан фарғоналик ва турк миршаблар каби халифаликнинг ишончли кишилари, аскарбошилар бўлиб олдилар» [Истахрий, 133].

Йа'қубий келтирган маълумотларга ишонадиган бўлсак, Самарра шаҳри қурилишидан аввал ҳам фарағина Бағдодда алоҳида маҳаллада истиқомат қилган. Бағдоднинг Боб Хуросон дарвозасидан бошлаб Дажла дарёси кўприги оралиғидаги мулкларни санаганда Тамим ал-Бадхисий ва журжонлик Абу 'Авн мулки яқинида Аббод Фарғоний ва унинг фарғоналик тарафдорлари – фарағина жойлашганлиги қайд этилади [Al-Ya'qubi, 249]. Аббод Фарғоний бошчилигидаги фарағина Бағдодга халифа Ма'мун билан келганлигини тахмин қилиш мумкин. Сабаби, айнан Ма'мун давридан ўрта осийёликларнинг халифалик хизматига ўтиш жараёни фаоллашади.

Халифа Ма'мун вафотидан кейин тахтга келган укаси Му'тасим ҳам Мовароуннаҳрнинг бошқа ҳудудларидан келган жангчилар қаторида фарағинага алоҳида ишонч билдиради. Самарра шаҳри қурилгач, фарағинани ҳам янги пойтахт шаҳарга кўчиради. Ашнас бошчилик қилаётган турклар Самарранинг ғарбидаги ал-Карх мавзеига жойлаштирилган эди. Уларга қўшни қилиб фарағина жойлаштирилади. Халифанинг буйруғи билан турклар ва фарағина араб ва уларга қариндош бўлганлар билан турмуш қуриши тақиқланади. Улар қуллардан чўри сотиб олиниб уйлантирилади. Агар турклар ва фарағина вакиллариининг хотини бўлса, у билан ажрашиши мумкин эмас эди [Al-Ya'qubi, 259]. Шунингдек, фарағина Шари' ал-Барғхамийш ал-Туркий ва Шари' ал-Аскар кўчалари бўйлаб жойлашган. Бундан ташқари, баъзи зобитлар – quwwad Шари' ал-Хайр ул-Жадид кўчасига ҳам жойлаштирилади [Northedge, 170; al-Ya'qubi, 262 – 263]. Йа'қубийнинг сўзларига кўра, турклар ва фарғоналиклар қўшин элитаси бўлганлиги учун алоҳида мавзеда истиқомат қилишган. Бошқа а'жамликлар эса уларга нисбатан эркинроқ бўлиб, алоҳида мавзеда истиқомат қилишлари шарт эмас эди [Al-Ya'qubi, 259]. Ҳю Кеннедининг таъкидлашича, турклар ва фарағинанинг оилаларига девондан нафақа бериб турилган [Kennedy 2001, 119].

Фарағига баъзида турклар билан ҳамкорликдаги фаолияти тилга олинса-да, аммо турклардан девон орқали ажратилади. Ал-Йа'қубий фарағинанинг бир қисмини баъзи ҳолларда

¹ Ал-ашрусийя – Усрушона маҳаллий аҳолисининг номланиши.

а'жамликлар [Al-Ya'qubi, 259] деб атаган, бу атама ҳар хил талқин қилинган бўлиб, у муслмон бўлмаган [Kennedy 2001, 124 – 125] араб бўлмаган [Northedge, 99] ёки маданиятсиз бўлиши мумкин [Matthew S, 195]. Нима бўлмасин, улар муслмон жамиятининг асосий элементлари томонидан бегоналар деб ҳисобланганга ўхшайди [Matthew S, 90].

Фарағинага етакчилик қилган шахслардан бири Аббод Фарғоний эканлигини юқорида келтириб ўтган эдик. Ушбу бўлинмага халифа Му'тасим буйруғи билан бошқарувчиликни қўлга олган яна бир шахс Жуфф ибн Йалтегин ҳисобланади. X асрда яшаган Абу 'Абдуллоҳ Муҳаммад ал-Хоразмий ўзининг «Мафотиҳ ал-улум» («Илмлар калити») асарида қуйидагича ёзади: «Ихшид – Фарғона ҳукмдорларининг исми, иерархия бўйича ундан кейингилари الصوارتكين (Свор-Тегин / Чўр-Тегин) деб аталади» [Khowarezmi, 119]. Ибн Ҳалликон «Вафайот ал-а'йон ва анбо' абно' аз-заман» асарида IX асрда Самаррада ҳарбий бошлиқлардан бўлиб, келиб чиқиши Фарғона ихшидларидан бўлган Чуфф (Чук) ибн Йал-Тегин тўғрисида «асли Фарғона ҳукмдорлари авлодидан» деб ёзади [Ibn Khallikan, 217]. Шунингдек, хитой, араб ва форс тилли манбалардан «чўр» унвони Фарғонанинг турк элатига мансуб бошқарувчилар унвони эканлиги англашилади. Халифа Му'тасим Жуфф ибн Йаналтегин ва унинг фарғоналик сафдошларининг довураклиги ҳамда ҳарбий маҳорати тўғрисида эшитиб, уларни Самаррага таклиф этди. Жуфф ибн Йаналтегин ва фарағина шаҳарда илиқ кутиб олинди ва Qatā'i' ҳудуди билан тақдирланди [Ibn Khallikan, 217; Kennedy 2001, 125].

Бобак исёнини бостиришда ўрта осиелик бўлинмалар қатори фарағина ҳам алоҳида ажралиб туради. Ал-Афшин ўз қўмондонларига қурол-яроғ билан тайёргарлик кўришлари ҳақида хабар юборди. Кечаси у Башир Турки ва Фарғона қўшинларининг бир неча қўмондонларини юборди ва улар водийнинг энг паст қисмидаги тепаликдан пастроққа етгунча олдинга ўтишларини буюрди. Бу жой Азин деб аталиб, тоғдан пастда эди. Ал-Афшин аввалроқ қўшинлар тоққа яқинлашганда ҳуррабийлар ўша тоғнинг тагида пистирмада яширинганлигини билади.

Башир ва Фарғона қўшинлари ҳуррабийлар пистирмада кутиб турган жойни кўрдилар. Азин тепалиги остида пистирмада яширинган қўшинлар тўсатдан Башир ал-Турки ва фарағина қўшинлари устига ҳужум қилишди. Бир муддат улар билан жанг қилишди. [Муслмонлар] қароргоҳидаги қўшинлар шовқин-суронни эшитди ва ҳаракатга келди, шунинг учун ал-Афшин ўз хабарчиларига шундай хабар беришни буюрди: «Эй қўшинлар, бу мен Башир ал-Туркий ва мен юборган Фарғона одамлари. Натижада улар душман пистирмасини қўзғатдилар, шунинг учун хавотирланманг!» Бобакнинг тоғдаги истехкоми – Бадхга биринчи фарағина аскарлари кириб, ўз байроқларини у ерга ўрнатишади [Tabari II, 1218]. Манбада келтирилган маълумотдан кўриниб турганидек, фарғоналиклар қўшин илғори сифатида Бобак қалъасига ҳужум вақтида биринчи сафда бўлишган.

838 йилда Византия императори Феофил Михаил ўғли (829 – 840) Зибатра ва Малатиядаги муслмонлар устига юриш қилганда муслмонларни ҳимоя қилиш учун Ужайф ибн Абнаса ва Муҳаммад ибн Кўтоҳ билан биргаликда фарағина етакчиси Амр Фарғоний ибн Арбаха¹ ҳам юборилади [Tabari II, 1236]. Аммо Амр Фарғоний Зибатрага борган вақтда Византия императори ортга қайтиб бўлган эди. Шундан кейин Ал-Му'тасим Византия империясига юриш бошлайди. Византияга тегишли Аморий шаҳрига юриши пайтида фарағина қўмондони Амр ал-Фарғоний халифа қўшинининг етакчи саркардаларидан эди [al-Tabari, v. 33, 96, 109, 112]. Ибн ал-Асир асарида Амр Фарғоний исми Умар Фарғонаий тарзида берилган. Гарчи Ибн ал-Асир Аморий шаҳрига қилинган юриш жараёнида фарағинани тилга олмаган бўлса-да, аммо Амр Фарғоний 200 отлиқ билан Анқарага келгани замон Византия ҳукмдорининг ҳарбий салоҳиятини аниқлаш учун атрофга ўз аскарларини юборганлигини ҳикоя қилади [Ibn el-Athiri VI, 319]. Ҳарбий юриш давом этар экан, фарағинанинг бир неча зобитлари ал-Му'тасимни ўлдириш ва унинг ўрнига ал-Аббос ибн ал-Ма'мунни тайинлаш режасини туздилар.

¹ Изоҳ 1.: матнда Амр Фарғоний отасининг исми اربخا тарзида берилган. Қаранг: Tabari III, 1246.

Ал-Аббос ибн ал-Ма'мун тўғрисида фақатгина Амр Фарғоний маълумотга эга эди. Аҳмад ибн Ҳалил исми Амр Фарғонийнинг сафдоши режани халифа Му'тасимнинг ёрдамчиси Ашнасга етказди. Фитна уюштирувчилар Шоҳ ибн Саҳл, Ужайф, Амр ал-Фарғоний ўлдирилди [al-Tabari, v. 33, 130, 133]. Ҳорис Самарқандийнинг тақдири нима бўлганлиги манбаларда келтирилмаган. Халифа буйруғи билан асирларга фақат емиш берилди, аммо сув берилмади. Натижада ал-Аббос ибн ал-Ма'мун Манбижда¹, Ужайф эса Баайнасада² ташналиқдан ўлди. Ал-Му'тасим буйруғи билан Амр Фарғоний учун Нусайбинда³ чуқур қаздирилди ва у шу чуқурга тушиб ўлди [Ibn el-Athiri VI, 339]. Бундан турклар етакчиси Ашнас ва фарағина етакчиси Амр Фарғоний ўртасида зимдан рақобат бўлганлигини, Ашнас юзага келган қулай имкониятдан фойдаланиб қолганлигини билишимиз мумкин. Сабаби, Бобак Ҳуррабийнинг тоғдаги қароргоҳини забт этиш жараёнида фарағина ўзини кўрсатиб халифа назарига тушган эди.

Табарий Амрнинг ўлдирилиши тўғрисида яна ҳам аниқ маълумотларни беради. Унга кўра, халифа ал-Му'тасим Нусайбиндаги боғда тўхтаганда у ердаги боғ эгасини чақириб, унга одам баландлигидаги чуқурликни ўзи хоҳлаган жойга қазишни буюради. Боғнинг эгаси уни қазишни бошлади. Ал-Му'тасим Амрга ҳеч қандай сўз айтмайди ва Амр у билан гаплашмайди, то Амр ундан олдин бўлганида, ал-Му'тасим: «Уни еч!» – деб буйруқ беради. Турклар унинг зирх ва кийимларини ечиб ташлайдилар ва қамчилар билан савалайдилар. Қазиш ишлари тугагач, боғ эгаси: «Мен уни қазиб бўлдим», – деб хабар беради. Шунда ал-Му'тасим буйруқ беради ва Амрнинг юзи ва танаси ёғочдан ясалган таёқлар билан ерга йиқилгунча узлуксиз калтакланади. Шунда ал-Му'тасим: «Уни чуқурга тортиб, ичига ташланг», – дейди. Амр ўша куни вафотигача ҳеч нарсa демайди

ва овоз чиқармайди. У чуқурга ташланади ва устига тупроқ тортилади [Tabari II, 1265].

Фитна тўғрисида Ашнасга хабар берган Аҳмад ибн Ҳалил ҳам халифа буйруғи билан Самаррадаги ал-Жазира мавзеида қаздирилган чуқурда қатл этилади. Аҳмад у ерга ташланиб, чуқурни тўлдириш учун сув қуйилган. Аммо сувни қум шимиб кетган. Шундай бўлса-да, Аҳмадга бу чуқурда ташналиқдан ўлгунча сув беришмайди. Уни ўлгунгача Ашнас буйруғи билан Гитриф Хўжандий кузатиб турган. У ўлгач, Гитриф Хўжандий уни дафн этади [Tabari II, 1267].

Тарихий манбаларда бошқа ўлдирилган турк, фарағина қўмондонларининг номлари бизгача етиб келмаган. Халифаликнинг ҳарбий элитаси асосларидан бирини ташкил этган фарағинанинг асосий қўмондонлари шу тариқа ўлдирилди. Аммо халифа фарағинани ҳарбий бирлик сифатида бутунлай тугатишнинг уддасидан чиқа олмади. Фарағина яна кўплаб халифаларга хизмат қилишда давом этди.

Халифа Му'тасим Бағдоддаги тартибсизликлардан холи бўлган ерга янги Самарра шаҳрини қурдирган. Бу шаҳар 836 – 892 йилларда Аббосийлар давлатига пойтахт бўлди. Му'тасим Бобак исёни (816 – 837)ни бостиришда бевосита Ўрта Осиё вакили, устушоналик афшин Ҳайдарнинг турк қўшинидан фойдаланган. Бу қўшин яна Миср ва Бағдоддаги исёнларни ҳам бостирган. 842 – 847 йилларда ҳукмронлик қилган Восиқ – Абу Жаъфар Ҳорун ибн Муҳаммад Му'тасим даври муътазиллийларга қарши курашлар билан кечган. Аббосийларнинг ўнинчи халифаси Мутаваккил – Абул Фазл Жаъфар ибн Муътасим даврида (847 – 861) ички ва диний низолар кучайгани боис у ўзига янги шаҳар – Жаъфарияни қурдирган. Айнан шу даврда келиб чиқиши фарғоналик бўлган турк Фатҳ ибн Хоқоннинг мавқеи ошган. Фатҳнинг отаси Мовароуннаҳр қўшинларининг қўмондони бўлгани боис у олти ёшидан Мутаваккил билан бирга Бағдодда тарбия топган. Шу боис халифа уни ўзига маслаҳатчи қилиб олган. Унинг халифага маслаҳатчи ва ёрдамчи бўлишининг яна бир жиҳати халифаликда кучли мавқега эга бўлган турк амалдорлари ва ҳарбийлари – гвардиясига таъсир кўрсатишда Фатҳ ибн Хоқон муҳим

¹ Изоҳ 1.: Манбиж – Суриянинг шимолида, Ефрат дарёсидан 30 км ғарбда жойлашган қадимий шаҳар. Исломгача вайрон бўлган шаҳар VIII асрда Ҳорун ар-Рашид фармони билан қайта тикланган.

² Изоҳ 2.: Баайнаса – Сурияда Балад ва Синжор оралиғида жойлашган манзилгоҳ.

³ Изоҳ 3.: Нусайбин – ҳозирги Туркиянинг жануби-шарқида, Сурия билан чегарада жойлашган қадимги шаҳар.

ўрин тутган. Фақат Фатҳгина бу кучнинг салбий ҳаракатлари олдини олишга қодир бўлган. Қолаверса, Фатҳ янги шаҳар қурилишига ҳам бевосита бошчилик қилган. Фатҳнинг мавқеидан чўчиб халифа уни 856 йилда Мисрга ўз ўғли Мунтасир ўрнига ҳукмдор қилиб юборган. Гарчи Мунтасир отасининг бу қароридан норози бўлган бўлса-да, Фатҳнинг Мисрдаги маърифий ишлари таҳсинга сазовор. У ўз саройига шоирлардан ал-Жоҳиз ва ал-Бухтурий, тарихчи ас-Соълиб каби ижод аҳлини тўплаган. Унинг бой кутубхонасидан ҳатто Басра ва Куфа олимлари ҳам баҳраманд бўлишган. Фатҳнинг ўзи ҳам ашаддий китобхон бўлиб, доимо китоб ўқиш билан машғул бўлган, ҳатто шеърлар ҳам ёзган. Шундай маърифатли шахс ўз халифасини душман ханжари зарбидан кўкси билан ҳимоя қила туриб ҳалок бўлган [Атаходжаев, 123]. Фатҳ ибн Хоқон ҳамюртларимизга хос ҳаёти ва фаолияти намунасини кўрсатган.

861 йил декабрда халифа ал-Мутаваккил ўлдирилганидан сўнг фарағина Самаррадаги анархия деб номланувчи даврда муҳим роль ўйнади (861 – 870). Ал-Мутаваккил вафотидан кейинги тартибсиз йилларда улар пойтахтда бошланган ғалаёнларда тез-тез иштирок этишган. Манбаларда уларнинг вазир Утамиш [Tabari III, 1513] ва турк қўмондонлари Восиф ал-Туркий [Al-Mas'udi VII, 397] ҳамда Солиҳ ибн Восифлар ўлимида иштирок этгани айтилади [Tabari III, 1592].

Халифа Муста'ин даврида мавлолар оғир сиёсий вазият келтириб чиқарган молиявий муаммоларда вазир Утамишни айблаб ғалаён кўтаришади. Раби' ас-соний ойининг 12-санаси, пайшанба куни (863 йил 4 июнда) мавлолар, турк ва фарағина ал-Дур ҳамда ал-Карх мавзеларидан чиқиб, Утамиш жойлашган сарой томон ҳаракатлана бошладилар. Утамиш халифадан ёрдам сўради, аммо халифа исёнчилар босими остида буни инкор этди. Ҳарбий қароргоҳ барпо этган ғалаёнчилар пайшанба ва жума кунлари ўз позицияларини қўлларида сақлаб турдилар. Шундан кейин Утамиш ҳозирда бўлиб турган халифанинг Жавсақ саройига бостириб кирдилар. Утамиш қочишга ҳаракат қилиб кўрди, аммо уддасидан чиқа олмади. Исёнчилар уни Жавсақ саройидан топиб, котиби Шужа' ибн ал-Қосим билан биргаликда

қатл этдилар. Шундан сўнг мавлолар, турк ва фарағина Утамиш қароргоҳини таладилар. Табарийнинг маълумот беришича, исёнчилар катта миқдорда пул, қимматбаҳо буюмлар, гиламларни ўлжа қилиб олишади. Бу воқеа раби' ас-соний ойининг 14-санаси, шанба куни (863 йил 6 июнда) содир бўлган эди [Tabari III, 1514].

Турк ва фарағина ғалаёнлари пайтида ўлдирилган ҳарбий бошлиқлардан яна бири Боғар ат-Туркий эди. Боғар халифа Мутаваккилни ўлдирганлиги сабаб Куфанинг Барусма ҳамда Наҳр ал-Малик каби ички туманларида катта мулклар эгасига айланган эди. Аммо у ерлардан олинадиган солиқларни тўлаш билан боғлиқ муаммолар боис мавлолар бошлаган турк ва фарағина ғалаёнлари пайтида Восиф ва Буға ас-Сағир томонидан ўлдирилади [Tabari III, 1535 – 1539]. Боғар ат-Туркий ўлдирилишига бағишлаб Аҳмад ибн ал-Ҳорис ал-Йамоми марсия ёзган. Шу бағишловда Боғар ат-Туркийни ўлдиришда турк ва фарағина қатнашганлиги келтирилади [Tabari III, 1540].

Ал-Муста'ин ҳукмронлиги даврида ҳокимият амалда Восиф ал-Туркий ва Буға ас-Сағир қўлида эди [Al-Mas'udi VII, 349]. 867 йилнинг 29 октябрида Кархда 4 ойдан бери хизмати учун ҳақ олмаган турк, усрушона ва фарағина бўлинмалари қўзғолон кўтаришади. Исёнчилар Восиф ал-Туркий, Буға ас-Сағир ҳамда Сима аш-Шарабийга юзланишади. Восиф уларга тўлаш учун пул йўқлигини тушунтиради. Шунда фарағина ва турклар унга ҳужум қилиб, яқин қароргоҳга олиб боришади. Қароргоҳдан Восифни олиб чиқиб иккала қўлини болтада кесиб ташлашади. Сўнг кесиб олинган бошини найзага илишади [Al-Ya'qubi (1883, p. 614; Al-Mas'udi 1873, p. 384) бу воқеалар 867 йил 3 ноябрда содир бўлганлигини ёзади], 396; Gordon 2001, p. 97]. Ушбу воқеалардан кейин Восифнинг ўрнига ўғли Солиҳ тайинланади. Аммо орадан маълум вақт ўтгандан сўнг Солиҳ ҳам ўлдирилди.

Самаррадаги бошқа ҳарбий қисмлар сингари бу даврда ҳам фарағинанинг асосий ташвишлари маошларини олиш ҳисобланган. Сабаби, ҳукумат кўпинча уларнинг маошларини ўз вақтида беришга қодир бўлмас эди [Tabari III, 1687 – 1688].

865 йилда рақиб халифалар ал-Муста'ин ва ал-Му'таз ўртасида ўзаро уруш бошланади.

Мўтаххар Мақдисийнинг ёзишича, бу курашда турклар ва фарағина ал-Му'таззани қўллаб-қувватлашади ва унинг тахтга чиқишига ёрдам беришади [el-Maqqdisi, 121]. Аммо тарихчи Мас'удий халифа ал-Му'таззани қўллаган турклар фарағинага қарши турганлиги келтиради [Al-Mas'udi VII, 397]. 865 йилда беш минг турк ва фарағина Самаррадан Бағдодда ал-Муста'инни камал қилиш учун юборилган дастлабки кучнинг бир қисми эди [Tabari III, 1555] ва уруш давомида Фарғона аскарлари қўшимча жангга юборилди [Tabari III, 1562]. Фарағиналикларнинг баъзилари дастлаб Мусаҳим ибн Хоқон бошчилигида ал-Муста'ин учун курашдилар, лекин кейинчалик улар ал-Му'тазз тарафига ўтишга қарор қилган Мусаҳимга қўшилдилар [Tabari III, 1618–1619].

Ал-Му'тазз ғалаба қозонган уруш тугагандан сўнг фарағина Самаррага қайтди. Ҳукумат ёмонлашиб бораётган молиявий инқироздан азият чекишда давом этар экан, халифа Фарағина ва Мағарибага ёрдам беришга ҳамда уларни туркларга қарши ишлатишга ҳаракат қилди [Al-Mas'udi VII, 397]. Шунга қарамай, 869 йил июль ойида барча уч гуруҳ ал-Му'таззани ағдариш учун бирлашди [Tabari III, 1710]. Кейинги халифа ал-Муҳтадий фарағина ва бошқа туркий бўлмаган қўшинларга ёрдамлашишга ваъда берди. Мусо ибн Буға Кабир бошчилигидаги турклар 870 йил июнь ойида халифага қарши

қўзғолон кўтарганларида фарағина ал-Муҳтадийни ҳимоя қилиб, унинг отлик қўшинларининг асосий қисмини ташкил қилган. Натижада икки ўртада бўлган жангда ал-Муҳтадий мағлубиятга учраб, фарағина оғир йўқотишга учради [Al-Mas'udi VIII, 8 – 9; Tabari III, 1813].

Ал-Муҳтадий вафот этгандан сўнг ал-Му'тамид ҳукмронлиги даврида (870 – 892) фарағинанинг аҳамияти пасайган бўлиши мумкин. Ал-Му'тамиднинг укаси, қўшин бош қўмондони бўлган Абу Аҳмад ал-Муваффақ турк қўмондонлари билан яқин муносабатларга эга эди. Фарағина ва бошқа туркий бўлмаганларни қўшин бошқарувидан четлаштириш учун у турклардан фойдаланган. Фарғоналик бўлган алоҳида ҳарбий зобитлар халифалик қўшинида хизмат қилишда давом этишади, лекин фарағина ҳарбий бирлиги тугатилади. Шундан сўнг фарағина фаолияти тўғрисида манбаларда маълумотлар учрамайди [Kennedy 2001, 150; al-Tabari, v. 37, 17, 71, 81].

Хулоса қилиб айтганда, ўз уруғдошларига нисбатан ишончсизлиги ошиши ортидан араб халифалари ўрта осиеликлардан, жумладан, фарағина, турклар ва усрушоналиклардан тузилган ёлланма қўшинлардан фойдаланишга эътиборни кучайтиришади. Ушбу бўлинмалар орасида фарағина ҳарбий бирлиги халифалик қўшинлари элитаси сифатида ажралиб турар эди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

Al-Baladhuri. Al-Baladhuri, Ahmad ibn Jabir. The Origins of the Islamic State, Part II. Trans. Francis Clark Murgotten. – New York: Columbia University, 1924.

Tabari I. Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari. *Annales* / Ed. M.J. de Goeje, I. Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1879 – 1880.

Tabari II. Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari. *Annales* / Ed. M.J. de Goeje, II. Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1881.

Tabari III. Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari. *Annales* / Ed. M.J. de Goeje, II. Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1883 – 1884.

Al-Balazuri. Al-Balazuri. *Liber expugnationis regionum, auctore Imamo Ahmed ibn Jahja ibn Djabir al-Belol, quem a codice Leidensi et codice Musei Britannici ed.* M.J.de Goeje, Lugduni Batavorum, 1866. – 1376 p.

Al-Ja'qubi. Ibn Wadhih qui dicitur al-Ja'qubi. *Historiae Ed. M.Th.Haustma, pars 1, historiam ante-islamicam continens: pars 2, historiam islamicam continens.* Lugduni Batavorum, 1883.

Al-Yakubi. Kitab al-buldan. *Kitab al-a'lak an-nafisa VII auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Rosteh et Kitab al-boldan auctore Ahmed ibn Abu*

Jakub ibn Wadhih al-Kitab al Yakubi / Ed. M.J. De Goeje, ed 2, Lungduni Batavorum, 1892. – 168 p.

Ibn el-Athiri. Ibn el-Athiri. *Chronicon quod perfectissimum inscribitur* / ed.C.J.Tornberg vol. I – XIV, Upsaliae et Lugduni Batavorum, 1851 – 1876.

Ibn Khallikan. Ibn Khallikan. *Kitab wafayat al-aiyan. Biographical dictionary* / Translated from the arabic by Bⁿ Mac Guckin de Slane. Member of the council of the Asiatic society of Paric, corresponding member of the academy of sciences Turin, etc. Vol.3. – Paris, 1843. – 718 p.

Ibnu'l Esir. Ibnu'l Esir. *Islam tarihi. El Kamil Fi't Tarih Tercumesi / Ceviren Yunus Apaydin.* 12 Cilt. – Istanbul: Turkiyat matbaacilik ve nesriyat, 1986.

Khowarezmi. *Liber Mafatih al-olum explicans vocabula technical scientiarum tam arabum tam peregrinorum auctore* / Abu Abdallah Muhammed ibn Ahmed ibn Jusuf al-Katib al-Khowarezmi, ed., indices adjecit G. von Vloten, Lugduni-Batavorum, 1895. – 345 p.

Al-Mas'udi. Al-Mas'udi, Ali ibn al-Husain. *Les Prairies D'Or* / Ed. and Trans. Charles Barbier de Meynard and Abel Pavet de Courteille. 9 vols. – Paris: Imprimerie Nationale, 1861 – 1917.

Al-Tabari. Yarshater, Ehsan, ed. (1985 – 2007). *The History of al-Tabari* (40 vols). SUNY Series in Near Eastern Studies. – Albany, New York: State University of New York Press.

Al-Ya'qubi. Al-Ya'qubi, Ahmad ibn Abu Ya'qub. *Kitab al-Buldan* / Ed. M.J. de Goeje. 2nd ed. Leiden: E.J. Brill, 1892.

Ibn Haukal – Abu-l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi. *Opus geographicum* / Ed. J.H.Kramers, BGA, pars 2. Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1967.

Al-Istakhri – Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri. *Viae regnorum* / Ed. M.J. de Goeje, BGA, pars 1. Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1967.

El-Maqdisi. Motahhar ben Tahir el-Maqdisi. *Le Livre de la Création et del'Histoire attribué a Abou-Zéid Ahmed ben Sahl el-Balkhi* / Publié et traduit d'après le Manuscrit de Constantinople par M.Cl. Huart. Tome Sixième. – Paris: Editions Ernest Leroux, 1919.

Taberi. *Tarihi Taberi / Çeviren M. Faruk Gürtunca.* 4. Çilt. – Istanbul: Sağlam yayinevi, 2000.

Ал-Балозурий. Абу-л-Аббос Аҳмад Ибн Йаҳйо Ал-Балозурий. *Футуҳ ал-булдон (Хуросон-*

нинг фатҳ этилиши) / Сўз боши, араб тилидан таржима, шарҳлар, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолиддин. – Тошкент, 2017. – 440 б.

Ат-Табари. *История ат-Табари* / Пер. с араб. В.И.Беляева с дополн. О.Г.Большакова, А.Б.Халидова. – Ташкент: Фан, 1987. – 440 с.

**Йа`куби.** Йа`куби. *Книга стран (Китаб ал-булдан)* / Вступ. стр. пер. комментарии и указатели Л.А.Семенов. отв. ред. Д.В.Миккульский. – Москва: Вост. лит, 2011. – 372 с.

Истахрий. Истахрий. *Китаб ал-масалик вал-мамалик. Хуросон ва Мовароуннаҳр* / Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р.Т.Худайбергенов. – Тошкент: Фан, 2019. – 478 б.

Barthold W. Barthold, W., Spuler, B. (1965). «Farghana». In Lewis, B.; Pellat, Ch., Schacht, J. (eds.) // *The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Volume II: C–G.* – Leiden: E. J. Brill.

Bosworth C. Bosworth, C. Edmund. «Fargana» // *Encyclopaedia Iranica, Volume IX.* Ed. Ehsan Yarshater. – New York: Bibliotheca Persica Press, 1999.

Matthew S. Gordon, Matthew S. (2001). *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Samarra (A.H. 200–275/815–889 C.E.).* – Albany, New York: State University of New York Press.

Marshak, Marshak, B.I., and N.N. Negmatov. «Sogdiana» // *History of Civilizations of Central Asia, Volume III: The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750.* Eds. B.A. Litvinsky, Zhang Guangda and R. Shabani Samghabadi. – Paris: UNESCO Publishing, 1996.

Northedge. Northedge, Alastair. (2005) *The Historical Topography of Samarra.* – London: The British School of Archeology in Iraq.

Атаходжаев. Атаходжаев А.М. Араб халифалиги сиёсий ҳаётида фарғоналиклар иштироки // *Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда мавзусидаги халқаро конференция материаллари.* – Фарғона, 2019. – Б. 122–127.

Kennedy 2001. Kennedy, Hugh. *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State (Warfare and History).* – London: Taylor & Francis Routledge, 2001. – 229 p.

«ДАРХОН» ГАЗЕТАСИ,

1923 ЙИЛ 21 ИЮЛЬ 10-СОН

(1-бет)

ЧИН ХАЙИТ ҚАЧОН?

Қурбон ҳайити олдимизда. Душанба куни намоз. Ўзига баҳузур бойлар учун ола-була ипак тўнларни кийиб намозга салавот ўқуб бориш вақти келиб қолди.

Эғнида, устида ҳеч нарсаси йўқ, йиртиқ чопон камбағаллар учун қайғи-ҳасрат куни ҳам яқинлашди.

Ҳайит деганда ҳар бир киши учун суюнчилик – қувончилик бир муборак кун эсга келиб тушади. Демак, қурбон ҳайити деган вақтимизда ҳам ҳамманинг суюниб шодланмоғи керак.

Шундайми? Ҳайит барчага баробар хурсандликми? Мунга жавоб бериб деймизким, йўқ, йўқ!

Айниқса, обод юртлари бир култепасига айланган Фарғона халқининг кўпчилиги бу ҳайитни ўйнаб-кулуб ўтқара олмайди. Негаким биргина Фарғонанинг ўзида, манави босмачилиқ ва бошқа фалокатлардан бошқа, дафтарга ёзилган 500 минглаб очлар бор. Бунлар учун кийим-кечак бир ёқда турсун, бир бурда нонни топиб олишнинг ўзи ҳам жуда катта ҳайит! Мана шундай оғир, қизғонч ҳолни ҳар бир «одам боласиман» деб юрган киши ҳайит олдида ҳаёлига келтириб қўйиши керакдир. Бир бурда қотқан нон учун саргардон бўлуб юрган бечораларнинг қайғи-ҳасратларига, ҳеч бўлмаса, шерик бўлуб, шу билан баробар, ҳар ким ўзуга шундай савол бериши лозим:

– Ҳақиқий ҳайит қачон?

Бунга берилатурган жавоб эса мана будир:

– Ҳақиқий ҳайит Одам болаларининг тенглигига ва тинч турмушга чиққан кунларидир. Келгусининг бахти-саодати ҳам шундадир.

Шўролар ҳукумати каммунист фирқасининг йўлбошчилиги билан юқоридаги мақсадни юзага чиқармоқ учун тиришиб ётадир. Мана

шунинг учун Фарғонада юқоридаги мақсадларга қарши келиб, халқнинг тинчлиги ва рўзгорини бузатурган босмачиларга қарши раҳмсиз кураш эълон қилди.

Ишчи-деҳқон халқи фирқамиз билан ҳукуматимиз орқасида ҳозирғига ўхшаган қаттиғ тура берса, тенглик, тинчлик, ёруғ кунларга етиш, чин ҳайит юзини кўруш, албатта, узоқ эмасдир!

ҲАВО ФУЛЎТ ҲАФТАСИ

Шўролар мамлакатини душмандан сақламоқ учун ҳаво кемалари жуда ҳам зарурдир. Ҳаво кемалари бўлмаса, душман билан урушмоқ қийиндир. Бизнинг Фарғона босмачиларини йўқатмоқ учун ҳам ҳаво кемасининг фойдаси кўб. Мисол учун, англизларни олайлик; улар ҳаво кемаларининг аҳамиятини жуда яхши тушунганлар. Шунинг учун ҳаво кемага зўр бериб, шул ҳаво кемалари билан Ҳиндистоннинг шимоли-ғарб томонидаги исёнчи қабилаларни, тоғ-тош орасида бўлса ҳам, урушуб тинчлатмоқда; Миср қўзғолонларини бошида ҳам ҳаво кемаларидан кўб фойдаланмоқдадир. Негаким одам, от, ўт арава боролмаган ерларга, тоғ бошлариға ҳаво кема чиқиб борадир. Демак, тоғ-тошларда, дашт-сахроларда ҳаво кемалари катта иш кўрсатадирлар.

Бизга ҳам шундай кучлик ҳаво кемалари керак. Уни ҳозирлаш учун биз ҳам ҳаракат қилмоғимиз керак. Дуруст, бизда ҳаво кемалари йўқ эмас, бор-ку, лекин етгулик эмас. Ҳаво кемаларини кўпайтиришга Ички Русияда яхши ҳаракат қилдилар. Янгидан-янги қанча ҳаво кемалари ишланди. Аммо манави қочиб юруб эл бузатурган босмачиси бор Туркистонда, мунга ҳозирғача унча аҳамият берилмай келди.

Ҳозир, сўнг вақтлардагина бу ишга аҳамият берилиб, жиддий иш қилиниб келмақдадир. Ушбу июль ойининг 25 нчисидан тортиб ҳаво фулўт ҳафтаси бошланадир. Бу ҳафтага ҳамма ҳукумат кишилари, фирқа ва союз аъзолари ва ҳаво фулўтининг аҳамиятини тушунган ҳар бир озод ватандош буни тушунуб, мунга қўлидан келган ёрдамни қилишқа тегиш.

ЧЕТ ЭЛЛАРДА

Ғарб

Дуйбурғ шаҳрида аҳоли томонидан бир франсуз қоровули ҳақорат қилингани учун ул ерда франсузлар томонидан муҳосара ҳолати эълон қилинган.

Германия давлат банкасининг Бўхум шўбасидан франсузлар 800 миллион марк пулни босиб олиб кетганлар.

Германия фачистлари (ўнглари) ишчиларга қарши қонли кураш бошлашқа ҳозирланадирлар. Германия каммунистлар фирқаси бир хитобнома чиқариб, ишчиларни фачистларга қарши тайёрланишқа даъват қиладир.

Булғориянинг янги ҳукумати каммунистларни сиқишда давом этадир. Каммунистларга йиғин қилишни ман қилди. Энди уларнинг фирқасини қонундан ташқари эълон қилишқа ҳаракат қиладир.

Булғориянинг баъзи бир ерларида янги ҳукуматга қарши кўзғалишлар бошланди.

Юғусловия (бурунги Сербия) ҳукумати шўролар Русияси билан илгари савдо шартномаси қилиб, сўнгра шўролар ҳукуматини эътироф қилмоқчи бўладир.

Шарқ

Шўро жумҳуриятлари иттифоқининг Эрон сафири ўртоқ Шуматский Эрон шоҳининг олдиға кириб, эътимодномасини топширди.

Шоҳнинг ўрдасида ўртоқ Шуматскийни хоса аскарларидан иборат ҳукумат қоровули қарши олди. Эрон мусиқаси байналмилал маршини чалди.

Ўртоқ Шуматский сўзлаган сўзида Русия билан яқинлашиш хусусида Эрон ҳукумати томо-

нидан қилинган ҳаракатларни гапириб ўтуб, сўзининг охирида «тез фурсатда икки давлат ўртасидаги савдо шартномасига қўл қўйилишини умид қиламан» деди.

Бунга қарши Эрон шоҳи жавоб қайтариб дедиким, Русия-Эрон орасини яқинлаштирмоқ учун кўп ҳаракат қилган Шуматский ул яқинлиқни яна ҳам маҳкамласа керак.

Бошқармадан:

Газетамизнинг келгуси сони ҳайитдан сўнг чиққусидир.

(2-бет)

Адабиёт:

Қурбон

*Кўча чанг... тупроқда кўз очиб бўлмайдир.
Кун иссиғ, ҳарорат нафасни бўғадир.
Кўча танг... тиқинда йўл очиб бўлмайдир.
Юракда борлиққа зўр нафрат тугадир.*

*Тили йўқ, гуноҳсиз ва ювош ҳайвонлар
Муқаддас ном билан юз минглаб сўйулур;
Озмиди тўкилган шу қадар пок қонлар?
Савоб деб, «қурбон» деб янами қуйулур?*

*Бир элким беш йилдир қонларга буланган;
Отаси ўглини «душман» деб бўғадир;
Сўнг бурда нони ҳам қолмасдан таланган
Ёш гўдак боласи «бир бурда нон!» дейдир.*

*Очлиқ ҳам ҳар кун «қурбонлиқ» сўрайдир;
Ҳар кун унга ҳам юзларча қурбонлар.
Қирилиб тугалиш даҳшати ўрайдир;
Янами беҳуда, гуноҳсиз, соф қонлар?*

*Бир бурда нони йўқ гўдакка бергали,
Мингларча қўйи бор қурбонлиқ қилгали!*

Қаландар

ЖАЗО МАҲКАМАЛАРИДА

9 нчи ҳайъат

Инқилоб-ҳарб жазо маҳкамасининг 9 нчи ҳайъати Асака қишлоғида қилган сўроқларида қуйидаги ишларни қараб, тегишлик қарорини чиқарди:

Муҳаммад Иброҳим ҳожи ўғли

Андижон уезини Ортиш қишлоқ фуқароси Муҳаммад элликбоши Иброҳим ҳожи ўғлининг иши қаралиб, ул қишининг Боҳор понсотқа қариндош эканлиги, шунинг учун мазкур понсотқа озиқ-овқат ва бошқа кераклик нарсалар етказиб бериб турганлиги исбот қилинғандан сўнг мазкур Муҳаммад Иброҳим ҳожи ўғли отилишқа ҳукм қилинди. Ҳукм бажо келтирилди.

Мўминбой Мирзо Аҳмад ўғли

Марғилон уези Чўл-сегиз қишлоқ фуқароси Мўминбой Мирзо Аҳмад ўғлининг ишлари қаралди. Бу киши бундан уч йил илгари Мўминбек қўрбоши тўдасига йигит бўлуб кириб, уч ой ишлагандан сўнг тўдадан чиқиб кетган. Чикиб кетганлиги тўғрисида ҳукуматга маълум қилмасдан Умрзоқ қўрбоши тўдасига қизил қўшиннинг қаерда турганлигини хабар қилиб турган. Шунинг учун Мўминбой қаттиғ айбдор бўлса ҳам, лекин билмасдан қилганлиги кўзда тутулуб 10 йил қамоққа ҳукм қилинди.

Турсунбой Тошбой ўғли

Марғилон уези Ўлмас қишлоқ фуқароси Турсунбой Тошбой ўғлининг Кенжа қўрбошига йигит бўлгани ва акаси орқалиқ босмачилар билан алоқа қилгани тўғрисидаги ишлари қаралиб, айблари бўйнига қўюлмаганлигидан оқланиб, озод қилинди.

10 нчи ҳайъат

Ҳарб-инқилоб жазо маҳкамасининг 10 нчи ҳайъати томонидан Андижон шаҳарида бўлган сўроқларда шу ишлар қаралиб, тегишлик ҳукмлари чиқарилди:

Мирзожон Ризо кўпчи ўғли

Андижонлик Мирзожон бойбачча Ризо кўпчи ўғли, босмачилиқ қилишда айбланди. Мирзожон бойбачча Андижон атрофини талаб юрган машҳур Исроил қўрбоши тўдасига кирган экан. 1921 нчи йилда Исроил қўрбоши ўлдирилгандан кейин Мирзожон ҳукумат томонига ўтмакчи бўлиб қолган.

Андижонга келгандан кейин Ҳожимат деган қўрбоши билан чиқишиб қолиб, унинг билан бирга яна босмачилар томонига чиқиб кетган. Шундан кейин то тутулишига қадар (ушбу йил 29 нчи июнча) Қазоқбой тўдасида эл талаб юрган.

Ҳамма гуноҳлари бўйнига қўйилгандан сўнг мазкур Мирзожон бойбачча отилишқа ҳукм қилинди. Унинг мол-мулки ҳукумат қўлига олинди. Ҳукм дарҳол бажо қилинди.

Мирзо Ҳамдам Ниёз Охунд ўғли

Андижонлик Мирзо Ҳамдам Ниёз Охунд ўғли босмачилиқ билан айбланган иши қаралди. Сўроқ-жавобдан кейин ушбу натижа чиқди: Мирзо Ҳамдам 1922 нчи йил ўктябр ойида Тўражон қўрбоши тўпида юруб, эл талаш билан шуғулланган. Қизил қўшун томонидан босмачилар сиқилиб юборилгандан кейин ночор қолган Мирзо Ҳамдам 3-4 йигити билан ҳукуматга қўшулган. Бу қўшулиш чинакам бўлмасдан, ёлғон бўлганлиги учун ва ҳам йигитлик вақтида халқга кўп зулм, жабр қилганлиги сабабли мазкур Мирзо Ҳамдамнинг иши 1922 нчи йил 25 нчи ўктябрда Марғилон шаҳарида қаралиб, бир йил қамоққа ҳукм қилиниб, мол-мулки тортиб олинган экан.

Ҳукмдан сўнг уни Каттақўрғон қамоқхонасига юборганлар. Ул ерда 1923 нчи йилнинг бошларида туруб, кейин турмадан қочиб, Андижонга келган ва Аҳмад, Қозоқ тўдасига кириб, қўлига милтиқ олиб, яна халқни талашқа киришган.

Кейин, манави сўнг вақтларда босмачилар қийинликка тушгандан сўнг «жон сақламоқ учун» бизга қўшулган.

Ҳайъат Мирзо Ҳамдамнинг катта гуноҳкор эканлигини эътиборга олиб ва ҳам уни юрт учун зарарлик деб топиб отишқа ҳукм қилди. Мол-мулки тортиб олинди. Ҳукм бажо келтирилди.

Иброҳим, Тожибой, Раҳимжон

Андижонлик Иброҳим мулла Абдуллоҳ ўғли, Тожибой Ботурали ўғли, Раҳимжон Абдукарим ўғлининг ишлари қаралиб, уювлари ҳам босмачилар ичида қўрбошилиқ қилишда айбландилар.

Булар Хўқанд турмасидан ушбу йил 16 нчи июнда қоровулни ўлдириб, қочишқа ҳаракат қилиб кўрганлар. Локин булардан фақат Иброҳимгина қочқан. Қолган иккиси қочолмай қолган. Ҳайъат уювларининг ҳам айбларини бўйинларига қўйгандан сўнг ҳар учавини отишқа ҳукм қилди. Мол-мулклари ҳукумат қўлига олинди. Ҳукм дарҳол амалга қўйулди.

ҚЎШЧИЛАР ТИРИГЛИГИ

Асака «Қўшчи» союзи

Асака райўни ўзи 16000 уйликдир. 1921 нчи йилда Андижон шаҳар ва уез «Қўшчи» уюшмаси томонидан бу ерда ҳам «Қўшчи» уюшмаси қурулган экан. Бошда бу уюшмага 200 дан ортиқ аъзо олинган бўлса ҳам, бу йилги тозалашда 137 киши қолган.

Бу аъзолар чин камбағал, ерсиз ва ҳам ери оз деҳқонлар бўлуб, шўролар ҳукуматининг ўз ҳукуматлари эканини яхши тушунадирлар. Шул тушунганлари орқасидадирким босмачилар билан жиддий равишда курашганлар. Ҳатто бир неча босмачини кетманлари билан уруб бўлса ҳам яроғларини олиб, ҳукуматга келтириб берганлар. Шунинг учун босмачилар ҳам буларга кўб ёмон ўч бўлганлар. Ҳамма вақт буларнинг орқасидан юрганлар. Уларнинг ўзлари ҳам шу сабаблик Асаканинг ўрта бир ерида, мелисалар ёнида турадирлар. Мелисалар билан баробар хизмат қилиб, қишлоқни қўрийдирлар.

Ҳозир энди босмачилар ҳаракати сусайиб қолди. Сўнгра улар ўзлари ҳам Асакада бир-бирларига яқин турадирлар. Шунини кўзда тутуб улар учун бир саводсизлиқни битириш мактаби очиш ҳаракатига киришилиб, яқинда шул мактабнинг очиш маросими бўлуб ўтди. Ҳозир мактаб давом этмақдадир.

Мактаб очишда ғайрат кўрсатган ўртоқ Мирзо Каримўфга қуллуқ демасдан ўта олмайман.

Бузрук ўғли

(3-бет)

БОСМАЧИЛИҚ БИЛАН КУРАШ

(Штаб хабарлари)

14 – 15 июль

Босмачилар билан бўлган бир тўқунишда улардан бир йигит ўлиб, биттаси ушланди. Уларга ёрдам қилганлардан икки киши қамалди.

Босмачилардан 9 йигит бизга қўшулди. Шул муддат орасида 9 милтиқ, 5 тўппонча, 3 қилич, 2 от олдиқ.

Баҳромбой понсот ушланди.

Инқилоб-ҳарб жазо маҳкамасининг Андижондаги ҳайъати томонидан 27 июндан 13 июлгача босмачилардан 8 киши ҳар хил муддат билан қамоққа ҳукм қилинган.

Асакада 1 нчи июлдан 12 нчигача босмачилардан 6 таси отилишқа, 5 таси ҳар хил муддат билан қамоққа ҳукм қилинган.

16 – 17 июль

Бир йигит ушланди. 10 йигит бизга қўшулди. 11 милтиқ, 7 тўппонча олинди.

1 нчи июлдан 15 нчи июлгача Қозоқбой тўдасидан шунча киши чиқиб кетган: 2 қўрбоши, 7 йигит ўлган; 2 қўрбоши, 12 йигит қўлга тушган; 4 қўрбоши, 36 йигит бизга қўшулган; 24 милтиқ, 15 тўппонча, 8 қилични қўлга тушурганмиз. 27 милтиқ, 26 тўппонча, 5 қилични ўзлари келтириб топширганлар.

Ҳозир Қозоқбой тўдасида 50 – 55 кишидан ортиқ йигит йўқдир.

Қизил қўшун ҳам халқ

(Ўз мухбирларимиздан)

Биз Асака инқилоб қўмитасининг раиси ўртоқ Қобилиф билан бирга бир неча мелиса олиб биринчи Қизилоёғ қишлоғига бордиқ.

Бизнинг у томонга боришдан мақсадимиз «Қўшчи» уюшмаси қуруш, инқилоб қўмиталари йўқ қишлоқларда уларни тузуш, оч-яланғоч, бева-бечораларнинг ҳисобини олиб, уларга ҳукумат томонидан ёрдам бериш эди.

Қизилоёғ тарафлар бурун босмачиларнинг маркази эди. У ерда кўп урушлар ҳам бўлган. Халқ бечора икки ўт ўртасида қолиб кўп қийинликлар ҳам кўрган, босмачилардан кўп жабрзулмлар кўрган; бизнинг аскарларимиздан ҳам илгарилари ёмон маомила қилганлари, албатта, бўлган эди.

Ана шундай бир жойда, Қизилоёғ қишлоғида тўқтаб, катта бир халқ йиғини чақирдиқ. Йиғинда сиёсий аҳволдан, манави узил-кесил курашдан гапирдик. Халқ билан англашдиқ, билишдик.

Йиғиндан сўнг баъзи бир қишлоқ одамлари меним ёнимга келиб сўрайдиқлар:

– Бу ердаги қизил аскарнинг бизга маомила-си жуда яхши. Муҳаббат билан, сийлаб-сийпаб

маомила қилиши худди мусулмонга ўхшайдир. Мусулмонми шулар-а, мулла ака?

Содда қишлоқларимизнинг бу сўзларига мен кулуб туруб жавоб бердим:

– Босмачилар ҳам мусулмон-ку! Қани уларнинг яхши маомиласи? Ҳаммангизни хонавайрон қилди-ку. Бизнинг қизил аскаримиз мусулмон ҳам эмас, бошқа ҳам: одам! Одам боласи бировга жабр қилмайдир, қийнамайдир; бировнинг меҳнатидан, кучидан ўз нафси учун фойдаланмайдир. Ҳолбуки, бизнинг бойларимизни қаранг: бечора, камбағал деҳқонларни, қўшчиларни ўз нафслари учун қандай қийнаб ишлатадирлар! Шулар ҳам одамми? – дедим.

Деҳқон бечоралар сўзларимни диққат билан эшиткандан кейин бошларини қимирлатиб:

– Рост, рост айтасиз, мулла ака! – деб қўядирлар.

Бузрук

Вақф шўросидан

«Дархон» газетасида вақф шўросининг ижара дўконлари тўғрисидаги эълони босилган ва унда ижара муддати бир йил деб кўрсатилган эди. Шуни 6 ой деб ўқулсин. Идора.

ШИКОЯТ ҚУТИСИ

Маҳкамаларимизда

Эски шаҳарнинг баъзи маҳкамаларида ишлагучи ишчилар хизматларига жуда совуқ қарайдирлар. Эрта билан, маҳкамага келар чоқда хайли-хайли кечикиб келиб, кундузи маҳкамадан кетар чоқда бир минут ҳам кечикмайдирлар. Айниқса, бир неча оврупали хоним-қизлар бор. Айниқса, шулар ишга кечикиб келалар. Хизмат вақти соат 8; улар соат 10 ларда келалар.

Бу нима учун?

Меним фикримча, ул «олифталар» эрта билан соат 8 – 9 гача ясан-тузан қилиб, иннайкен секин-секин имиллашиб маҳкамага тушалар.

Мунинг, албатта, ишга кўп зарари бор. Айниқса, анави қишлоқлардан келган деҳқон бечоралар кўп судраладирлар. Бир хил бечора деҳқонлар бўлмағур, арзимас бир иш билан ҳам неча кунлар қолиб кетиб, иш кучларидан қоладирлар.

Мунга бир чора қилмоқ керак. Тегишлик жойлар диққат қилсинлар эди.

Ғ.

Ахлоқсиз ёш

Уйлуқ даҳасига тобе Шолдирама маҳалласида туратурган гарнизўнимизда бир янги мактаб очилган эди. Ул ерда каммунист ёшлар уюшмаси ҳам тузулди. Шул мактабда ўқуб, шул уюшмада ишлаб турғучи 18 – 19 яшар Ж.А. ном ўртоғимиз баъзи бир ахлоқсизларча ишлар билан шуғулланар экан. Бунинг мактаб муаллимлари билан уюшма аъзолари билиб қолиб, ул ўртоқни ҳам мактабдан, ҳам уюшмадан ҳайдаб юбордилар. Бу, албатта, яхши бўлди. Локин мундай йигитлар бизнинг орамизда яна ҳам бор. Ҳаммасини текшириб, билиб, орамиздан ҳайдамоқ керак.

Ёш йигит

Қўпол ижарачилар

Шаҳар каммуна хўжалиғи томонидан эски шаҳардаги ҳукумат дўконлари ижарага қўйилмоқдадир. Ижарага қўйиб юргучилар икки оврупалиқдан иборат бўлуб, биттагина мусулмон бор, у ҳам бўлса фақат тилмочлиқ вазифасинигина ўтайдир. Ҳолбуки, мундай жойда ижарачилар тубжой халқдан бўлуши керак эди.

Ҳалиги оврупали ўртоқларимиздан бири ижара вақтида ерлик халқга жуда дағал, қўпол маомила қиладир. Халқнинг сўзини сира эшитмайдир. Ҳатто ҳалиги тилмочқа ҳам қаттиғ, ёмон сўзлар билан хитоб қиладир. Бу қўполларнинг тизгини кимда? Тортиб қўйсалар-чи!

Б.

Бу қандай гап?

Асакада «Қўшчи» уюшмаси тузулгандан кейин ери кўп бойларнинг бутун ерлари ҳисобқа олиниб, ортиқча бўлганлари ҳалиги ерсиз деҳқонларга берилган эди. Уларга ердан бошқа яна ҳукумат томонидан уруғлиқ, от-мол ҳам берилган. Шунинг орқасида ҳозир ул ерлар ҳаммаси экилган.

Сўнг вақтларда манави янги иқтисод сиёсати орқасида бош кўтариб қолган бойлар ҳалиги ерларини қайтариб олиб сотмоқ ҳаракатига кирдилар. Уларнинг шу тўғрида берган аризаларини кўргандан кейин уез ер-сув шуъбаси «ерлар қайтариб берилсун» деб қоғоз қилиб берган.

Бузрук

Муҳим тузатиш

Ўртоқ Хидиралиевнинг мадрасаи жомиада-ғи йиғинда сўзлаган ва газетамизнинг 8 нчи ва 9 нчи сонларида босилган дақладининг 4 нчи моддасида катта бир хато кетган. Ул моддада куз ва баҳор ойларида деҳқонларга қарзи ҳасана тариқи билан берилган уруғлиқнинг бу йил ундирилмаслиги ёзилган эди.

Ҳақиқати ҳол мундан иборатдир: ҳукумат ул уруғлиқларни бошқа ўлкалардан келтирган эди. Шартнома бўйинча ул буғдойни бу йил қайтариб бериш керак эди. Туркистон ҳукуматининг ҳаракати орқасида Фарғонанинг иқтисодий оғирчилиғи кўзда тутулиб ул уруғлиқларни бу йил эгаларига қайтариб берилмайтурган қилинди. Локин ул қарзлар бу йил ундириладир. Аммо ундирилгандан сўнг ҳам Фарғонадан олиб чиқиб кетилмасдан, Фарғонанинг ўзидаги камбағал деҳқонларга уруғлиқ учун яна қарз бериладир.

Бошқарма

(4-бет)

ҚИШЛОҚЛАРДА

(Ўз мухбирларимиздан)

Нариги билан бериги

Бу нарса эртаги, ҳикоя эмас, бўлуб турган иш! Бериги деганимиз Избоскан қишлоғидир. Избоскан Андижон уезида бир қишлоқ-ку, локин катта, зўр, бозорлиқ, шаҳардай бир қишлоқ-да. Бир-икки йилдан бери босмачиқ ғалваси ҳам йўқ, тинч, ўз куни билан ўзи овора.

Тинч бўлганиданми экан, билмадим, уйқуға кўпрак бериладир. Мактаб, ўқуш-ўқуш деган нарсаларга қарағуси ҳам келмайдир.

Февроль ойида Андижондан бир муаллим бориб, бирмунча вақт мактаб очиб турди. Ул муаллим Избоскан инқилоб қўмитасининг раиси ўртоқ Суярқулбойдан ойлиғи ҳисобиға 50 сўм (50 миллион) пул сўраган экан, инқум раиси шу жавобни берган:

– Ҳар бир сизга ўхшаганларға 50 сўмдан бераверсак, уйимиз куйуб, хонавайрон бўлуб кетамиз-ку!

Бечора муаллим ҳаққидан ҳам кечиб, мактабни ҳам ёпиб бошқа жойға кеткан. Энди мактаб ҳам йўқ, муаллим ҳам.

Мен шунга хафа бўламан: Суярқулбойдек баланд-пастни билган кишиларнинг бир нарсага ақллари етмаган экан; у ҳам бўлса мана шу аччиғ ҳақиқат:

– Уйи куйуб, хонавайрон бўлаятқанлар мактабдан қочқанлар, холос!

Нариги деганим ўшал Избоскан бўлусига қарашлик Майлисой деган жойдир. Бу ерда бирмунча вақтдан бери мактаб очилиб, давом этадир. Лекин ул ердаги мактаб ҳам шу чоққача оқсаб-тўқсаб, сустлик билан давом этиб келди. Мунга ҳам ўшал Избоскандаги маориф душмани, бузуқлар сабаб бўлдилар.

Сўнг вақтда Майлисой катталари Андижон уезининг бошқа ерларидаги маориф ҳаракатидан ибрат олиб, ҳалиги мактабнинг камчиликларини тўлдурушқа жиддий ҳаракат ила бошладилар. Ҳатто Майлисойдан ошиб, Избоскан маорифини ҳам йўлга қўймоқчи бўладилар. Андижондаги таълим-тарбия курслариға ҳам ҳайитдан сўнг бола юбормоқчи бўлдилар. Майлисойликларнинг бу ҳаракатлари бошида Мулла Қўшбой ва Анорбой деган кишилар турадирлар.

Майлисой – кичкина жой. Избоскан – катта қишлоқ. Катталар ухлайлар, кичкиналар уйғондилар.

Ҳаво

Водилдан

Марғилон уези Водил қишлоғиға 27 нчи июнда мусулмонлардан сиёсий ишчилар етиб бордилар.

Булар келган кунларидан бошлаб халққа ваъз-насихат қилмоққа ва халқ ҳаётини яқиндан кузатиб, ўрганмакка бошлади. Халқ билан хайли танишиб, пойдеворни маҳкамлаб олгандан кейин турли уюшмаларни уюштирмоққа бошладилар.

Энг аввал қизил чойхона очилди. Чойхона олдида ариза бюроси очилиб, унга тубжой халқдан бир киши, қўшиндан бир киши, сиёсий мусулмон ишчилардан бир киши олинди. Бюро ҳозир халқнинг аризаларини олиб, қараб, ишларини битказиб турибдур.

Чойхона ёнида қирғиз-қозоқ ва ўзбеклар учун савод қўрслари очилди. Ҳар қайсисида ўнлаб улкан ўқуғучилар бор. Бир оз ҳозирлиқ қўрилгандан кейин каммунист ёшлар уюшмаси очилмоқчи.

Мусулмон сиёсий ишчилари ҳар жумъа масжидга бориб, халқнинг ҳаётига тегишлик ишлар тўғрисида мусоҳаба қилишадирлар. Халқ ҳозир ҳукуматнинг йўллариини тушуниб, ҳар ишка ўзича аралашиб, киришиб келади.

Тегишлик жойлардан қизил чойхонанинг биргина илтимоси бор: қирғиз-қозоқ ва ўзбек тилларида ҳар хил китоб, газета ва журналлар юбориб турсалар экан.

Б.Кенжабой

ФАРҒОНАДА

Оштин районида очлиқ

Биргина районда 5000 оч бор. Бу ўшал районнинг ҳамма халқи десак мумкин. Очларнинг бир қисми ётатурған жойдан ҳам маҳрум. Очлар бир бурда нон учун ҳар нарсага рози бўладирлар. Нонга қизларини сотқан кишилар борлиғи билинди.

Айниқса, ёш болаларнинг аҳволи жуда ёмон. Бутун район учун фақат биттагина 60 кишилиқ интирнот бор. Мунинг устига, ўшал интирнот болаларининг аҳволи ҳам кўчадагиларникидан кўп фарқ қилмайдир.

Хўжалиқ идораларимиз ёрдам деган нарсани тамом эсдан чиқарғанлар. Очлиқ камиссияси томонидан томонидан юборилған 500 пут ун киши бошига 3-4 қадоқдан зўрға етди.

Очлиқдан қирилиш хавфи бор. Уюшқон ҳолда ёрдам керак.

Салиби аҳмар¹ ёрдами

Марғилон уезига Русия салиби аҳмар жамиятининг 20 нчи сонли фирқаси келди. Фирқанинг қўлида кўпгина дору-давоси бор. Яқин орада Марғилон, Сим, Асакада ва Қува истансасида муоянахона (касал қарайтурғон жой)лар очилиб, халққа дўқтур ва дору-даво билан ёрдам қилинғусидир.

Очлиқ камиссиясига қарашлиқ интернотлардаги болаларнинг аҳволи тузалиб келади. Фирқанинг қўлида кўпгина озук-овқати бўлуб, ул овқатлар фақат болаларга берилади.

Биринчи августдан тортиб фирқанинг қўлига ўзига қарашлиқ ғаллалари кела бошлайди. Ул ғаллалар келгандан кейин халққа кўп ёрдам қилина бошланғусидир.

Фирқа ҳисобиға боқилатурғонларнинг сонини 2000 га етказилмакчидир.

Салиб аҳмарнинг 19 нчи фирқаси ҳам ишларини кенгайтиб келади. Бир неча интернотни 200 та боласи билан ўз қарамоғига олди. Хўқандда 80 кишилиқ тўйғазиш жойи очди. Муоянахоналар юзага чиқарди. Қува истансаси ва Риштон қишлоғида 130 болаға овқат берилади. Риштон райониға фельдшерлар қўйуб, халққа тиббий жиҳатдан ёрдам бера бошлади.

Фарғонаға юборилатурған озуклар ҳаммадан бурун Ўш уезидаги очларға берилғусидир.

Тошкентдан ёрдам

Фарғонада оч қолган ва босмачилиқдан хонавайрон бўлғанлар фойдасига Тошкентда бир ой орасида шу нарсалар тўпланған:

250 000 сўм пул, 100 пуд ун, 320 олчин газ-мол, 425 газ бўз ва яна 40 минг сўмлик ҳар хил моллар.

Нашрга тайёрловчилар:

Р.Шамсутдинов, Ш.Қаҳҳоров

¹ Қизил хоч.

ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ КУРАШИ ТАРИХИ

Доктор Боймирза Ҳайит

ТАҲРИРИЯТДАН

Доктор Боймирза Ҳайитнинг «Босмачилар»: Туркистон миллий кураши тарихи (1917 – 1934)» китоби нашрдан чиққач, Ўзбекистон матбуотида, интернетда бир қанча ижобий тақризлар, истаклар ва тақризлар бўлди. Асар жуда ҳам оз миқдорда босилган, у катта тиражда нашр этилиши зарур деган фикрлар айтилди. Азиз китобхонларнинг бундай таклиф-талабларидан миннатдор бўлиб бу асар тиражини ҳеч бўлмаганда 1 – 3 минг нусхага етказиш тўғрисида саъй-ҳаракат қилмоқдамиз.

Маълумки, бу асар нашр этилишига қадар журналимизнинг 2023 йил 2 – 3-сонларида «Маънавий-маърифий, тарихий меросимиз даргалари», «Туркистондаги миллий озодлик кураши тарихидан» рукни остида берила бошланган эди. Мазкур китобга бўлган талаб-эҳтиёжни маълум даражада қондириш мақсадида журналнинг 5 – 6-сонларида Боймирза Ҳайитнинг ушбу китобидан навбатдаги бўлимларни чоп этишни лозим билдик.

ОЗОДЛИК КУРАШЧИЛАРИ ВА ҚИЗИЛ АРМИЯ ЎРТАСИДАГИ ШИДДАТЛИ ТЎҚНАШУВЛАР

Бухоро амирлиги бир қисмининг босиб олиниши ва қизил армия томонидан амирлик тузумининг тугатилиши озодлик курашчиларининг фаоллик майдонини кенгайтиради. Амирликнинг босиб олиниши билан халқ совет русларига қарши қўзғолон кўтара бошлайди, қўзғолонга амирликнинг қолган аскарлари ҳам қўшилади. Фарғона, Самарқанд, Хоразм ва Амударё вилоятлари қўмондонлари Бухорода ўз ҳаракатларини кучайтириш учун замин ҳозирлаётган эдилар. Бухоро совет аскарлари томонидан босиб олинган бўлса-да, Туркистоннинг барча ҳудудларини назорат қилишга уларнинг кучи етмас эди. Шундан сўнг қўрбошилар Афғонистондан қурол олиш йўлини топадилар.

Бухоронинг босиб олиниши озодлик учун кураш ҳаракатларини кучайтиради. Совет Россиясига қарши кураш доимий равишда инсон кучи, қурол-яроғ, озиқ-овқат ва дори-дармонларни талаб қиларди. Бунинг учун зудлик билан молиявий ресурслар топилиши керак эди. Совет Россияси Бухородан топилган олтин ва қимматбаҳо тошларни ўзлаштириб, олтинга бўлган эҳтиёжини камида ўн йил қондиради. Шундан сўнг Россия Туркистондан олган пул ва олтинни Туркистон озодлик курашчиларига қарши ишлатиб, четдан ҳар хил қуролларни (самолётлар, зирҳли машиналар, зирҳли поездлар, замонавий тўплар) харид қилади.

Бухоро босиб олингач, совет ҳарбий маъмурияти босмачиларнинг дастлабки нуқтаси ва миллий кураш маркази бўлган Фарғонада аскар сонини кўпайтириш имкониятини топади. Туркистон фронти Инқилобий ҳарбий кен-

гаши аъзоси Ф.Новицкий 1920 йилдаги баёнотида: «Бу даврда Туркистонда ҳал қилиниши керак бўлган энг долзарб масала Фарғонадаги босмачилар ҳаракатидир», – дейди.

Амирликнинг ғарбий қисми Бухоро шаҳри билан бирга ишғол этилгач, Бухородаги ҳарбий операцияларда қатнашган совет ҳарбий қисмлари (1-отлиқлар дивизияси, 2-пиёдалар дивизияси, махсус отлиқлар бригадаси, 1 та бронепоезд, 1 та зирҳли қисм, 8-отлиқлар бригадаси ва ўн бешдан ортиқ самолёт) Фарғонага кўчирилиб, у ерда қўлланилади. 1920 йилнинг октябрь ойидаёқ Карбува ҳудудида Шермуҳаммадбек ва Холхўжа бўлинмалари (тахминан 6000 га яқин) ва казаклар қўмондони Яков Мелкумов қўмондонлигидаги совет отлиқлар бригадаси ўртасида жанглар бўлаётган эди. Ҳеч ким ғалаба қозонмаган бу жангда босмачилар 3000 га яқин йигитларини қурбон беришади. 1920 йил сентябрь ва октябрь ойларида Нурмуҳаммадбек, Омон Паҳлавон, Исроил, Парпи, Қози Омонқул, Ғози Қози Тўра, Шермуҳаммадбек (тахминан 3000 йигит билан), Алиёр, Қозоқбой, Кулибой, Холхўжа ва Шокир қўрбоши каби қўрбошилар қизил армияга қарши ҳарбий операцияларини давом эттирадилар. Совет рус аскарлари октябрь-ноябрь ойларида Омон Паҳлавоннинг бўлинмасига ҳужум қилади. Қўрбоши Парпи ва Исроил қўшинлари Андижон атрофида совет Россиясининг 11-ва 16-бригадаларига қарши кураш олиб боради. 1920 йил 30 ноябрда 1500 га яқин озодлик курашчилари Аравонда совет 15-отлиқ бригадасига қарши кураш олиб боради. Ушбу тўқнашувда 150 дан ортиқ озодлик курашчилари ҳалок бўлади. Ноябрь ойида Нурмуҳаммадбек Қизилоёқ, Қурама ва Бозорқўрғон ҳудудларида ҳарбий ҳаракатларни амалга оширади. Айни пайтда, Шермуҳаммадбек 1000 га яқин аскардан иборат бўлинмаси билан Риштонда совет аскарларига қарши кураш олиб боради. Ушбу тўқнашувда 70 га яқин йигитлар ҳалок бўлади. Жалолободдаги озодлик жангчилари ва советларнинг 12-татар пиёда бригадаси ўртасида темир йўл вокзалини эгаллаш бўйича ҳарбий операциялар бир неча кун давом этади. Совет татарлари станцияни эгаллаб ололмай-

дилар. Кейин совет қўшинлари зирҳли поездни жўнатадилар, аммо 12-пиёдалар бригадаси шунда ҳам муваффақиятга эриша олмайди. Кейинчалик Жалолободдаги 55-рақамли иккинчи зирҳли поезддан фойдаланишга киришадилар ва 1100 га яқин озодлик курашчиларини катта талафот билан чекинишга мажбур қиладилар. 1920 йил октябрь ойининг охирида совет ҳарбий маъмурияти Фарғона ўлкасига 14 та артиллерия дивизияси, 376 та пулемёт, 10 та самолёт ва 7 та зирҳли поездни жойлаштиради. 1920 йил 24 ноябрда Шермуҳаммадбек, Алиёр ва Парпи қўрбоши қўшинлари Шоҳимардонда ҳарбий амалиётлар уюштирадилар. Қўрбошилар 25 ноябрда Сўхга чекинишга мажбур бўладилар. Ўша куни Омон Паҳлавон, Парпи ва Йўлдош қўрбошилар ҳамкорлигида тузилган қўшинлар 1500 га яқин жасур йигитлари билан ҳужум қилиб Норин шаҳрини эгаллайди. Совет қўшинлари қарши ҳужумга ўтиб 300 дан ортиқ йигитларни ўлдиради. Шу куни Ўшда қўрбоши Охунжон ва совет аскарлари ўртасида жанг бўлади. Бу ерда 20 нафар жасур йигитлар шаҳид кетади. Совет манбаларида 1920 йилнинг июлидан ноябригача 3000 дан ортиқ жасур йигитлар ва 6 нафар қўрбоши ҳалок бўлгани таъкидланади.

Озодлик курашчилари 1920 йил қишида катта қийинчиликда яшайдилар. Озиқ-овқат, кийим-кечак, транспорт ва ўқ-дорилар йўқ эди. Шунга қарамай, мужоҳидлар таслим бўлмайдилар, умидларини йўқотмайдилар. 1920 йил ноябрь ойининг бошида Холхўжанинг 1200 отлиқ аскардан иборат бўлинмаси Аравонда советларнинг 7-отлиқ бригадасига қарши кураш олиб боради. Холхўжа 3 кунлик тўқнашувдан сўнг Ўзганга чекинишга мажбур бўлади ва советлар унинг ортидан таъқиб қиладилар. 900 нафар йигитлари шаҳид бўлгач, қолган 300 нафари билан Ўзганни тарк этиб, Олой водийси орқали Қорагулжага ўтиб кетмоқчи бўлади, лекин Олой воҳасида қор кўчкиси остида қолиб, 300 нафар йигити билан бирга ҳаётдан кўз юмади.

1920 йил 15 декабрда Асакада қўрбоши Охунжон билан совет аскарлари ўртасида тўқнашув бўлиб ўтади. Бу ерда 900 нафар жасур

йигитлар шаҳид бўладилар. Декабрь ойида қўрбоши Муҳитдин ва Жонибек Ўзган атрофидаги ҳаракатларини кучайтирадилар. 8-совет отлик бригадаси Қўқонқишлоқда Парпи қўрбошининг 2000 кишидан ортиқ отлик бўлинмаларига, 9-совет отлик бригадаси эса Наманган яқинида қўрбоши Қозоқбойга қарши ҳужум бошлайди.

Жунайидхон курашни Қорақум саҳросида давом эттиради. 1920 йил 27 октябрда у Қўнғирот шаҳрини озод қилишга эришади. Туркистон фронти қўмондони Фарғонада ҳаракат қилаётган 2-пиёда бригадасини Хоразмга юборишга мажбур бўлади. Бу совет бирлиги 1920 йил сентябрида Илиялида Жунайидхонга қарши жанг қилади, лекин бу жангда ҳар икки томон ҳам муваффақиятга эриша олмайди.

Қизил армия Бухоро амирлигини эгаллаб олган бўлса-да, бутун амирлик ҳудудида советлар ҳукмронлигини кенгайтириш учун етарлича кучга эга эмас эди. Амир Саид Олимхон ва унинг 4000 – 5000 нафар аскарлари совет руслари ва коммунистик ва ислохотчи Бухоро ҳукуматига ақл бовар қилмайдиган ўжарлик билан қаршилиқ кўрсатадилар. Бундан ташқари, бош вазир Низомиддинхўжа Урганчи, Ҳисор водийси беги Бўри Тўқсоба (тўқсоба – полковник), Фузаил Махсум, Давлатмандбек, Иброҳимбек ва бошқалар ҳам фаол иш олиб борадилар. Бухоро озодлик курашчилари 1920 йил 24 ноябргача қизил армия томонидан ишғол қилинган Шаҳрисабз, Китоб, Яккабоғ ва Чироқчини қутқарадилар. Советлар баёнотига кўра, Шарқий Бухорода ҳам босмачилар фронти очилган.

1920 йил 13 ноябрда Бухоро Компартияси Марказий Комитети маҳаллий ҳарбий қисмларни тузиш орқали Бухородаги совет аскарларини қўллаб-қувватлаш тўғрисида қарор қабул қилади. Бухоро ҳарбий вазири Юсуф Иброҳимов (татарлар бригадасининг собиқ қўмондони, Туркистон фронти Инқилобий ҳарбий кенгаши аъзоси ва совет тузумининг мутлақ ҳимоячиси) зудлик билан маҳаллий қўшинларни шакллантиришга киришиши таъкидланади. Бу қўшинлар Ҳисор юришида

совет ҳарбий қисмлари билан бирга жанг қилишига қарор қилинади. Қолаверса, Алимжон Акчурун (Туркистонда совет ҳукмронлигида фаол роль ўйнаган татар коммунисти)нинг Ғузор, Шаҳрисабз, Кармана ва Қаршига бориб тарғибот ишларини олиб бориши ҳамда қизил армияни озиқ-овқат ва кийим-кечак билан таъминлашига қарор қилинади.¹ Бироқ улар бу мақсадларга эриша олмайдилар. Совет аскарлари маҳаллий халқнинг ёрдамсиз озодлик курашчиларига қарши урушни давом эттиради. Ҳатто миллий озодлик курашчилари ҳам баъзи муваффақиятларга эришади. 1920 йил декабрь ойи ўрталарида Мулла Олтиқул, Сўфи Мириён ва Мулла Хўжақул қўмондонлиги остидаги миллий қўшинларнинг Каркини озод этиши ана шундай ютуқлардан бири бўлди. Бухорода миллий курашнинг давом этиши ҳақида Фрунзе 1920 йил август ойи ўрталарида Ленинга хабар беради; Унинг Бухоро амирлиги тугатилиши билан босмачилик тезроқ тугайди деган фикри мутлақо асоссиз эди.² Аксинча, амирликнинг тугатилиши босмачиликнинг кучини оширган эди.

Фрунзенинг Туркистонга сўнгги юриши натижаси Бухоронинг қисман қўлга киритилиши ва амирлик тузумининг тугатилиши бўлди. 1920 йил 10 сентябрда Фрунзе Россиянинг жанубий фронти қўмондони этиб тайинланди (унинг марказий қароргоҳи Харьковда эди). Шу тариқа у 1920 йил 19 апрелда талаб қилган Туркистондаги вазифасидан озод қилиш жа-

¹ А.Ишанов (218). 271-бет.

² Жантуаров (170). 91-бет: Фрунзе Ленинга ёзади: «Бухоро билан босмачилар ўртасида чамбарчас боғлиқлик бор. Босмачилар амирдан пул, курул-яроғ ва бошқа нарсалар олади. Улар амир хузурига вакилликлар, баъзан ҳатто қўшин ҳам юборадилар. Амирликнинг бекор қилиниши билан яқин келажакда босмачиликни тўлиқ тугатиш мумкин бўлади». Фрунзе бу гаплари билан Ленинга фактларни етказмаганди. Амир босмачиларга ҳеч қандай ёрдам бермагани ҳаммага маълум. Амир «Россияга содиқ» қолишни маънавий бурчи деб билади. У ҳатто замонавий армияга ҳам муҳтож эмас эди, чунки у Россия ўз мамлакатини ҳимоя қилишига ишончи комил эди. 1919 йил 21 декабрда Британиянинг Қошғардаги консули Дехлидаги ташқи ишлар идорасига қуйидаги ҳисоботни тақдим этди: «Muhammed Emin recently sent a deputation of two men to Bukhara to solicit the Emir's aid against the Bols- chewik. The latter receive the depotation sympathetically but was unable to engage in any undertaking to assist, implying that he wished to proserve an attitude of perfect neutrality». Қаранг. Public Record Office W0106/69, 149359.

раёни якунланди.¹ Фрунзе Туркистон миллий озодлик курашига қарши урушда Туркистон фронти қўшинлари муваффақиятсизликка учрагани учун олдинги ишончни йўқотган эди. Унинг истаги қисқа вақт ичида босмачиларни бутунлай йўқ қилиш эди. Фрунзе ва унинг ходимлари ўз муваффақиятсизликлари ўрнини Бухорони эгаллаш орқали тўлдиришни мақсад қилишганди. Бухородаги совет ҳарбийлари ўз операцияларини бевосита Фрунзе қўмондонлиги остида олиб борди. Натижада улар 1920 йил 2 сентябрда Бухоро шаҳрини босиб олиб, яшириб қўйилган бойликларни (Темурийлар империяси қулаши, яъни XVI асрдан буён Бухорода бўлган) талон-торож қилишга муваффақ бўлдилар. 1917 йилгача 360 та масжид, 140 та мадраса ва 360 та мактаб мавжуд эди. Бухородаги масжидларни оддий халқ «Ислом кучи» (Бухоро қудрати Ислом дин аст) деб атаган. Бироқ амир мамлакатни ҳимоя қилиш учун замонавий қурол-яроғлар билан жиҳозланган қўшин туза олмаган, Россиядан келаётган хавф-хатарни сеза олмаган ва ўз халқини замон шароитига қараб бошқара олмаган. Бундан ҳам ёмони, Россияга тўлиқ ишонган ҳолда бу мамлакатни ўзининг ҳимоячиси сифатида кўрган. Аслида, давлат механизминини ўз қўлида ушлаб турган мутаассиб руҳонийлар «Бухорода Баҳоуддин Нақшбанд қабри бор, қачонки душманлар шаҳарга кирса, ҳаммаси вайрон бўлади, чунки нақшбандийларнинг руҳи ҳар қандай рақибдан кучлироқ» деган хурофотни тарқатишарди. Бу хурофот ташқи психологик таъсирми? Бундай «башорат» мутлақо исломга тўғри келмайди, ҳатто исломга зарарли ҳам эди.

Бухоро шаҳри босиб олинганининг саккизинчи кунда «Туркистон тожи» Фрунзедан қайтариб олинишининг асл сабаби ҳозирча номаълум. Фрунзе ўрнига Г.Ж.Сокольников тайинланади. Бу шахс 6 ой (1920 йил 10 сентябрдан 1921 йил 8 мартгача) совет қўшинларига қўмондонлик қилиб озодлик курашчиларига қарши муваффақият қозонмайди.

¹ 1920 йил 19 апрелда Фрунзе Ленинга ёзган мактубида ундан ўзини бошқа фронтга ёки бошқа миссияга юборишни сўрайди. Иноятлов (221а). 599-бет.

Амир 10 сентябрь куни Бойсун шаҳрига боради. 26 ноябрь куни Душанбега келади. Қолган амир аскарлари ва эски маҳаллий амалдорлар рус «ҳимоячилари»га қаттиқ қаршилиқ кўрсатадилар. Совет Россиясининг Бухоро Халқ Республикасидаги вакили 1920 йил 30 ноябрда Куйбишев маъмурларига амир аскарлари Бойсун, Дарбанд, Шерободни қизил армия қисмларидан озод қилганлиги ҳақидаги хабарни етказди. 1920 йил 4 сентябрда Фрунзе Бухоро-Самарқанд гуруҳи отрядларига советлар ҳуқуқонлигини бутун Бухорога ёйиш учун Бойсун ва Шеробод шаҳарларини эгаллаш, Термиздаги гарнизон билан доимий алоқада бўлишни буюрганди. Совет қўшинлари бу мақсадга эриша олмайди, чунки миллий курашчилар жанг майдонларида янада кучайиб борарди. Бироқ советлар ҳам ортга чекинмасдан Бухорони тўлиқ босиб олиш учун мунтазам тайёргарлик кўради. Шу нуқтаи назардан улар Ҳисор экспедиция қўшинини ташкил қилишади. Бу қўшин Шарқий Бухорони эгаллаши керак эди. Ҳисор экспедициясига (Ҳисор тоғлари ва водийси номи билан аталган) тайёргарлик 1920 йил 17 декабрда якунланади. Экспедиция қўшини кучи 6 та полк ва тоғли ерлар учун тузилган артиллерия бўлинмасидан иборат эди. Бу бўлинмалардан ташқари экспедицияда қизил армия фойдасига тарғибот ишларини олиб боровчи бухоролик 3 нафар маҳаллий коммунист ҳам қатнашади.

Ҳисор экспедицияси қўмондони Марсов 1920 йил 17 декабрда Қарши шаҳридан Бойсунга юришни буюради.² Совет аскарлари ва амир қўшинлари ўртасидаги биринчи тўқнашув 1920 йил 20 декабрда Бойсуннинг Оққўтал ҳудудида бўлиб ўтади. Бу тўқнашувда иккала томон ҳам ғалаба қозона олмаган бўлса-да, мудофаа ҳолатида бўлган амирнинг 1400 дан ортиқ аскари Дарбандга ҳужум қилиб, уни эгаллайди. 21 декабрда Бойсун ва Шаҳрисабзни эгаллашга муваффақ бўлдилар. Бойсун ва унинг атрофига 4 та совет полки, отлиқлар дивизияси ва тоғ артиллерия бўлинмаси жойлаштирилади. 1920 йил декабрь ойининг

² Яков Аркадьевич Мелькумов. Туркестанцы. – Москва, 1960. – С.41.

охирида Бухоро Халқ Республикаси ҳукумати вакили Усмон Хўжа Пўлат Хўжа раислигида барча ваколатлар билан таъминланган вакиллик Дониёрбек бошчилигида 700 отлиқ аскар билан Бойсунга келади. Бу вакилликнинг вазифаси Шарқий Бухорода совет ҳокимиятининг маъмурий органларини ташкил этишдан иборат эди. 1920 йилда сентябрда Бойсун беги тахминан 50 000 кишилик аксарияти қуролсиз бўлган одамлар билан қизил армия зулмига қарши кураш бошлайди. Усмон Хўжа эса қизил гвардиячилар ўзлари қўлга олган миллий жангчиларни ўлдирмасликни ва уларга асирдек муносабатда бўлишни таклиф қилади. Бироқ бу таклиф совет қўмондони томонидан рад этилди. Бойсундаги можаро 14 кун давом этади. Миллий озодлик жангчилари жанг майдонларида 10 мингдан ортиқ шаҳидларни қолдириб тоғ этакларига чекинишга мажбур бўладилар. 1921 йил январь ойи бошида совет қўшинлари Бойсунга қўшимча кучлар олиб келади. Бригада (2 та полкдан иборат) ва 8-пиёда полки, 1-отлиқ бригадаси ва тоғли ҳудудларга мос келадиган артиллерия бўлинмасидан иборат мадад кучларининг вазифаси бу ерда ҳаракат қилаётган совет қўшинларини қўллаб-қувватлаш ва уларнинг Бойсундаги ҳукмронлигини мустаҳкамлашдан иборат эди.

Туркистон фронти қўмондони Сокольников 1921 йил 8 январда Ҳисор экспедицияси қўмондони номига қуйидаги буйруқ юборади: «Бойсуннинг босиб олиниши билан Ҳисор юришининг биринчи босқичи якунланди. Шаҳрисабз ва Китоб туманларидаги халқ қўзғолонлари бостирилди. Олдиндан белгиланган вазифаларни бажариш учун буйруқ бераман:

1. 1-отлиқ дивизия қўмондони ўртоқ Янов Ҳисор экспедицияси ушбу буйруқни олгандан сўнг Шарқий Бухорони амир қўшинларидан тозалаш ва душманларни бутунлай йўқ қилингунга қадар кузатиб бориш бўйича олдиндан белгиланган жараёнга киришиши мумкин.

2. 1-отлиқлар дивизияси (3-отлиқ бригадасидан ташқари), 3- ва 8-пиёда полклари, 3-чегара дивизияси, Термиздан келадиган 3-енгил артиллерия дивизияси ва Термиздаги гарнизон

таркибига киритилади. 1921 йил 12 январь соат 24 да экспедиция армияси қўмондонлиги остига киради».¹

Экспедиция армияси 14 февралда 4000 дан ортиқ аскар билан ҳужумга ўтади. Советлар узлуксиз ҳаракати натижасида 16 февраль кuni Сурхондарё дарёсига етиб келишади. Совет босқинчилари ўзларининг қурол-яроғ томонлама устунлигидан фойдаланиб 20 мингдан ортиқ ҳарбий кучлари билан март ойига қадар Ҳисор водийсининг кўплаб ҳудудларини эгаллаб олишга муваффақ бўладилар.² Совет қароқчиларининг тажовузига қарши фарғоналик Шермуҳаммадбек бўлинмаси Гарм ва Кўлобдаги жангларга қўшилади. Шермуҳаммадбек ўз хотираларида шундай дейди: «Амир Олимхон Душанбедан менга 12 кишилик вакиллик ва оқ қути юборди. Қутини очганимизда амирнинг мактуби бор эди, мактубда мусулмонлар унинг қувғинга учраган бошқа мусулмон биродарларига ёрдам беришлари кераклиги ҳақида ёзган бўлиб, сиздан менга ҳам ёрдам беришингизни илтимос қиламан дейилган эди.

Шунинг учун мен унга элчи юбордим ва унга бир бўлинма юборишга тайёр эканлигимни айтдим. Дарҳол (1920 йил октябрь ойининг охирларида бўлса керак) Асқар қўрбоши бошчилигида Шарқий Бухорога 500 отлиқ бўлинма юбордим. Менинг бўлинмам Бойсунда русларга қарши жанг қилади. Бойсун мудофаасида 70 нафар мард йигитим шаҳид бўлади... Амир Афғонистонга ҳижрат қилади, Асқар қўрбоши Карбувага қайтади».

Албатта, ўша пайтда ҳеч ким амирдан нега мужоҳид элчиларни ҳушини йўқотгунча калтаклаганини, қуршовда қолганида қандай қилиб ўша одамлардан ёрдам сўраганини тушун-

¹ Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. – Душанбе, 1963. – С.202.

² Совет қўшинининг Ҳисор экспедицияси 15.2.1921 йилда Деновга бостириб киради; 16.2.1921 йилда Юртчи, Сарисийё ва Чоржўй; 20.2.1921 йилда Қоратоғ ва Ҳисор шаҳри; 21.2.1921 йилда Душанбени босиб олади. Бойсун жангида мағлуб бўлгач, 24.2.1921 йилда Давлатмандбек бўлинмаси Балжувонга, Иброҳимбек бўлинмаси Кўлобга чекинади. 25.2.1921 йилда Ҳисор экспедицияси қўшинлари Душанбеге келади; Улар 27.2.1921 да Файзободни ишғол этишади; 1921 йил 15 мартда совет полки Кўлоб шаҳрини эгаллаб олади.

тиришини талаб қилмаган. Нега уларга ёрдам бермади ва нега энди улардан ёрдам сўради? Шермуҳаммадбек гина сақлайдиган одам эмас эди ва амирга ёрдам бермоқчи, русларни мағлуб этмоқчи эди.

1920 йил декабрь ойида Ҳисор экспедиция кўшини ҳужумлари чоғида Фарғонадаги Шермуҳаммадбек кўшинлари душманнинг қаттиқ тазйиқи остида эди. Парпи кўрбоши Андижоннинг Қўқонқишлоғида 2000 рус аскарига қарши жанг қилади. Парпи бўлинмаси бутунлай ҳалокатга учраш хавфи остида бўлганлиги сабабли Шермуҳаммадбек ўзининг 1000 нафар жасур аскарлари билан ёрдам бермоқчи эди. Бироқ Парпи кўрбоши 90 нафар мард йигити билан жанг майдонида шаҳид бўлади. Парпи кўрбоши йигитлари руслар билан жангга киришиб, руслардан ўлжа сифатида 2 та тўп, 4 та пулемёт ва кўплаб ўқ-дориларни олиб қўйишган эди. Парпи ўрнига унинг укаси Тўражон келади. Шермуҳаммадбек ва Тўражон кўшинлари Учқўрғонга, у ердан эса Норин дарёсига етиб боради. Тахминан 400 га яқин руслар уларни таъқиб қилиб боради. Мужоҳидлар русларни ушлаб, қуролларини олиб, яна қўйиб юборишади. Учқўрғонни қутқарган кўрбошилар Карбувадаги қароргоҳларига қайтадилар. Бу ерда Шермуҳаммадбек Ашавадаги кўрбоши Раҳмонқулдан мактуб олади. Раҳмонқул ўз мактубида руслар Тошкентдан қўшимча кучлар олганини, шунинг учун ундан ёрдам кутаётганини айтади. Шермуҳаммадбек Болта кўрбоши бошчилигида Ашавага 1400 нафар отлиқ аскар юборади. Ашавадаги можаро 6 кун давом этади (1921 йил январь ойининг бошигача). Руслар Ашавани катта йўқотишлар билан тарк этишади. 1921 йил январь ойида Холбўта бўлинмаси Ўратепада совет аскарлари томонидан ўраб олинганди. Шермуҳаммадбек Ҳотам кўрбоши бошчилигида 500 нафар отлиқ аскарини Холбўтага ёрдамга юборади. Руслар мағлуб бўлиб, Ўратепадан чекинадилар.

Руслар томонидан уюштирилган Ҳисор экспедициясининг биринчи босқичида (1920 йил декабрдан 1921 йил мартигача) Фарғона водий-

сидаги миллий кураш етакчилари катта молиявий қийинчиликларга дуч келишади. Бир гуруҳ бойлар бу урушлардан фойда олиш йўлларини қидиришарди. Фарғона водийсидаги туркистонлик бу виждонсиз бойлар, исломда судхўрлик ҳаром бўлса-да, озодлик курашчиларига фоиз ставкаси 150 дан 200 гача бўлган қарз таклиф қилишади. 1919 йил ноябрь ойида Шермуҳаммадбек Қошғардан қурол сотиб олиш учун 3 та туяни олтин билан жўнатади. Бу фирибгар, кейинроқ маълум бўлишича, ҳеч қандай қурбонларсиз Қошғарга етиб боради. Бироқ у озодлик курашчиларига на қурол сотиб олади, на олтин беради. Бошқа саховатли бой туркистонликлар мужоҳидларни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаганлар. Улар орасида андижонлик савдогар Миркомилбой асосан мужоҳидларнинг моддий эҳтиёжларини қондирар эди. Совет руслари бу ҳурматли савдогар мужоҳидларни доимо қўллаб-қувватлаб туришини билишади, Андижондаги идорасида уни ўлдиришади ва жасадини ҳеч кимга беришмайди. Унинг ўғли Мир Холиқ отасининг жасадини бир миллион олтин рублга сотиб олади. Миркомилбойнинг дафн маросимида 20 мингдан ортиқ туркистонлик ва андижонлик мужоҳидлар қатнашади. Миркомилбой ўлдирилишидан аввал Аллоҳ ва ватан учун курашаётган мусулмон кўрбошиларини қўллаб-қувватлаш учун барча мол-мулкни мужоҳидларга васият қилган эди. Совет руслари Миркомилбойнинг Фарғона водийси, Россия ва Ғарбий Европадаги активларини музлатиб қўяди. Яна бир бой қувалик деҳқон Олим эди. Мужоҳидларнинг озиқ-овқат, сув, транспорт ва бошқа эҳтиёжларини ҳеч қандай ҳақ сўрамай қоплар эди. Бу бой мусулмон ҳам бутун мол-мулкни мужоҳидларга қолдиришни, хотини ва қизига эса фақат зарурий эҳтиёжлар учун маблағ ажратишни васият қилган эди. Ваҳоланки, озодлик учун курашнинг ҳақиқий харажатларини халқ ўз зиммасига олганини ҳеч қачон унутмаслик керак.

Озодлик учун курашчилар Фарғона водийсида моддий ва ҳарбий жиҳатдан қийналаётган пайтда совет руслари Шарқий Бухородаги

амалиётларига эътибор қаратган эдилар. 1921 йил 3 мартда улар стратегик муҳим шаҳар – Гармни эгаллаб олдилар. Гарм амири Фузайл Махдум Дарбозга чекинади.

Бухоронинг советлар томонидан босиб олиниши 3-миллий кураш фронти очилишини талаб қилади (биринчи фронт Фарғона фронти, иккинчи фронт Хоразм фронти). Миллий кураш совет ҳарбий маъмуриятини ҳайратда қолдиради. Бухоро шахрининг босиб олиниши билан Фрунзе Фарғонадаги босмачиларга қарши зудлик билан шиддатли ҳужум қилишни буюради.

Москвага бориш учун Бухоро амирининг махсус поездида бўлган Фрунзе 9 сентябрь куни 2-казак отлиқ бригадаси командири Мелькумовни ёнига чақириб, дарҳол Андижонга бориб, 2-отлиқлар бригадаси (15- ва 16-полклар) командири лавозимига киришиш ҳақида буйруқ беради. Фрунзе Жанубий Сибирда оқ гвардиячиларга, Туркистонда озодлик курашчиларига қарши аёвсиз курашган бу отлиқлар бригадаси билан фахрланарди. Фрунзе Мелькумовга: «Бу полклар фронтдаги энг яхши бўлинмалардир. Буларни нега берганимни тушунасанми? Фарғонада босмачилар сони кундан-кунга ортиб бормоқда. Муҳим етакчилар қаторида бўлган Кўршермат (Шермуҳаммадбек), Тўйчи, Холхўжа ва Парпининг 30 000 дан ортиқ жасур йигитлари бор. Амир Шарқий Бухорода ўз мавқеини мустаҳкамлаб олмаслиги ва босмачиларга ёрдам бера олмаслиги учун биз босмачиларни тезроқ йўқ қилишимиз керак. Афсуски, юзлаб, минглаб одамлар чор ҳокимиятидан кўрган изтироблари туфайли босмачиларнинг асосий кучига айланди. Ҳаракатнинг сиёсий характерини айнан мана шу одамлар белгилайди. Кўриб турганингдек, у ердаги ҳарбий операциялар тобора мураккаблашиб бормоқда».¹

¹ Мелькумов. Фрунзе берган маълумотларга кўра, 4 қўрбоши қўмондонлигидаги мужоҳидлар сони 30 минг киши (1920 йил август-сентябрь); Гарчи Мелькумов бошқа қўрбошилар қўмондонлиги остидаги жангчиларнинг сонини кўрсатмаса-да, хабар қилинган рақам ишончли кўринади. Айрим совет тарихчиларининг ўша даврда Фарғонадаги босмачилар сони 6 – 7 минг киши бўлган деган иддаолари мутлақо ҳақиқатга тўғри келмайди.

Туркистон фронтининг сара корпуси сифатида танилган бу бригада босмачиларга қарши шафқатсизлиги (бошини кесиш, отиш, қириб ташлаш) билан машҳурдир. Мелькумов 1920 йил сентябрь ойининг охирида озодлик курашчиларига тинимсиз ҳужум қилади. Советларнинг биргаликдаги ҳаракатлари (зирҳли поездлар, артиллерия, самолётлар ва зирҳли транспорт воситаларининг отлиқлари) натижасида Холхўжа, Тўйчи ва Парпи қўрбошилар қўшинлари йўқ қилинади. Бу қўрбошилар катта йўқотишлар билан чекинишга мажбур бўладилар. Бошқа томондан, Шермуҳаммадбек миллий курашни давом эттирмоқда эди. У 1920 йил охирида Ёзйонга келади, 15-отлиқ бригадага қарши жанг қилади ва бу тўқнашувдан 500 отлиқ жангчисини йўқотиб чекинишга мажбур бўлади. Шермуҳаммадбек чекинган Карбувада 14 ноябрь куни 2000 нафар аскар билан совет армиясининг 1-отлиқ бригадасига қарши жанг қилади. Совет бригадаси жанг майдонида ҳеч қандай муваффақиятга эриша олмайди ва қуршовга олинади. Мелькумов бошчилигидаги 15-отлиқ бригада уларга ёрдамга келади. 1920 йил 15 ноябрда совет қўшинлари Карбува қишлоғини эгаллаб оладилар. 1920 йил декабрда совет Россиясининг 1-махсус бригадаси ва 15-отлиқ бригадаси Андижондан Самарқандга юборилади. Бу бўлинмалар Шарқий Бухорода ҳаракат қилади. Совет қўшинларининг 2-пиёда ва 3-отлиқ дивизияси Фарғонада қолади.

1921 йил 21 февралда совет қўшинларининг 2-отлиқ полки қочган амирни қўлга олиш учун Душанбедан Кўлоб томон ҳаракат қилади. Қўшинлар Вахш дарёсининг чеккасида жойлашган Тутқалъага келади. Бу ерда Россияга қарши Иброҳимбек, Тоғай Сари ва Эгамберди (унинг 3000 отлиқ аскари) бўлинмалари мавжуд эди. Жиддий кураш натижасида совет полки Гули-Зиндак тоғлари орқали Кўлобга чекинишга мажбур бўлади. Бу ерда улар Давлатманд қўмондонлиги остидаги 1800 нафар озодлик курашчилари билан тўқнаш келишади. 25 февраль куни совет армиясининг 2-отлиқ бригадаси ва Тоғай Сари бошчилигидаги миллий жангчилар бирлиги Кўлобнинг Қизилмозо-

рида қонли тўқнашувга киришади. Қўрбоши Тоғай Сари жанг майдонида шаҳид бўлади. Совет қўшинлари Кўлобни 26 февралда эгаллайди. Амир Олимхон 1921 йил 18 февралда Афғонистонга қочиб кетади.¹ У давлат раҳбари бўлса-да, уруш давом этаётган бир пайтда ўз халқини, юртини ташлаб кетади. Бу воқеа Туркистон тарихида биринчи марта содир бўлади, чунки одатга кўра уруш пайтида ҳукмдорлар ўз қўшинининг бошида туришлари керак эди. Хива хони уруш охиригача ўзининг пойтахтида қолади.

Бухородаги рус қўмондонлари халқнинг мол-мулки (озик-овқат ва кийим-кечак) эвазига кафиллик ҳужжати бераётган эди. Бироқ совет ҳукумати ўз аскарларининг қарзларини ҳеч қачон қайтармаган. Шарқий Бухородаги қизил аскарларнинг эҳтиёжларини қондириш Бухоро Халқ Республикаси ҳукумати ҳарбий комиссиясининг раиси Усмон Хўжа зиммасига юклатилганди. У қарам бўлган аҳоли ва совет экспедицион армияси ўртасида қийин аҳволда қолади. Совет аскарлари 27 февраль куни Файзободдан Гарм водийси томон йўл олишади. Оби Гарм қишлоғида 1-рус отлик полки билан Нуруллоҳ Тўқсоба бўлинмаси ўртасида тўқнашув бошланади. Нуруллоҳ Тўқсоба руслар томонидан асирга олинади. Нуруллоҳ можаро пайтида руслар орасида озиқ-овқат

тақсимланишига йўл қўймаслик учун қишлоқдаги барча озиқ-овқат идишларини сув ҳавзасига ташлашни буюради. Рус бригадаси командири Мелькумов Нуруллоҳни ечинтириб, ҳовуз тубидаги идишларни олиб чиқишга мажбур қилади. Нуруллоҳ идишларни олиб чиқишга ҳаракат қилади, лекин қиш туфайли совуқ сувда музлаб ўлади. Бу қонхўр рус қўмондонларининг ўз асирлари ва рақибларига нисбатан қанчалик ғайриинсоний муносабатда бўлганига кўплаб мисоллардан бири, холос. Совет қўшинлари 1921 йил 3 мартда Гарм шаҳрини эгаллаб олади.

Февраль ойининг охирларида Фарғона водийсида Шермуҳаммадбек ва Давлат қўрбошининг бевосита қўмондонлиги остида ҳар бир бўлинма Ҳисор водийсида ҳаракат қила бошлайди. 1921 йил март ойида Шермуҳаммадбек, Нурмуҳаммадбек, Асқар паҳлавон ва Қоратегин амири Фузайил Махдум бўлинмалари совет босқинчи қўшинларига қарши биргаликда курашади. Қизил армияга қарши урушда катта тажрибага эга бўлган қўрбошиларнинг Фарғонадан келиши Шарқий Бухородаги совет ҳарбий маъмуриятини яна хавотирга солиб қўяди. Совет руслари, энг аввало, Фарғонадаги қўрбошиларни Шарқий Бухородан олиб чиқишга ҳаракат қиладилар. Шермуҳаммадбек ва бошқа қўрбошилар қўшинлари Олой тоғлари орқали Фарғонага чекинишга мажбур бўладилар. 1921 йил март ойининг охирида Дарбоз амири Эшон Султон ва Фузайл Махдум Файзободга келиб, совет аскарларига қарши жанг қиладилар. Улар совет аскарлари жойлашган Гарм қалъасини ўраб олишади. 25 июнь куни совет аскарлари қалъадан тўп ва пулемётлардан ўқ узадилар. Чекинаётган Абдуҳафизнинг бўлинмаси Мачога етиб бориш учун тоғли жойдан ўтиши керак эди. Мачога етиб борувчи ягона дарвоза бўлган бу тоғ йўлида совет аскарлари томонидан ҳужумга учраган мужоҳидларнинг оз қисми тирик қолади. Абдуҳафиз қўлга олиниб, оёғидан осилади, уч кундан кейин вафот этади. 1921 йил бошида мужоҳидлар Фарғона водийсидаги катта шаҳарларга ўтиш йўлларини тўсиб қўйишади. Натижада

¹ Майор Ф.М.Бейлининг гувоҳлигига кўра (сиёсий ходим, 1922 йил 20 апрель), Бухоро амири 1921 йил май ойида Жанобод/Афғонистонга келган. Бу ҳақда шундай хабар беради: «The Afghans treat him as a prisoner and censor all his correspondence, but allow him 12 000 (Afghan) Rupiens a month for his exprrpenses». Амир 1917 йил апрель ойида Россия давлат банкидан 150 миллион рубль олиб, бу пулларни хорижий банкларда ишлатиш учун икки рус (Миллер ва Виденский)га ишониб топширади. Пул банкир Стакеевнинг Москвадаги воситачиси Норатевинга берилади. Норатевиндан бу пулларни Англия ва Франция банкларига депозит қилиш сўралади. Пул (150 миллион рубль) хорижда сақланади. Амирга пул қўйилганлиги тўғрисида ҳужжат юборилади. Тахминларга кўра, бу ҳужжат большевиклар қўлига амир қочиб кетганидан сўнг ва улар банкдаги пулларни олиб қўйганидан кейин тушади. Амирнинг ишончли уч кишиси (Тўрақул, Қори Мирзо, Қори Мухитдин) Мумбай ва Лондонда 165 минг қорақўл терисини сотган. Улардан 16 миллион рубль ишлаб олади ва бу пулни Мумбайдаги банкка қўяди. Амирнинг яқин дўсти Мир Бадалов Европада амирнинг пулларини қайтариб олмоқчи бўлади, аммо бунинг уддасидан чиқа олмайди. Қаранг: Ҳиндистон идораси. L/P+S. 10/950. Мумбайда пулни банкка қўйганлар (Тўрақул ва бошқалар) амир номига эмас, балки Бухоро амирлиги номига қўядилар. Амирликнинг банкка қўйилган пуллари нима бўлгани ҳозирча номаълум.

қизил қўшинлар қийин аҳволда қолади. Авлиёта шаҳрининг ички ишлар бўйича масъул комиссари Т.Жанузак Еттисув ҳудудидаги миллий озодлик жангчиларини яширинча қўллаб-қувватлайди. Туркистон социалистик озодлик партиясининг асосчиларидан бири бўлган Жанузак ишдан олинганидан сўнг совет русларига қарши курашиш учун мужоҳидлар сафига қўшилади. Наманган атрофидаги озодлик курашини ташкил этишда собиқ Қўқон ҳукуматининг халқ таълим вазири бўлган Носирхон тўра Камолхон тўра, айниқса, фаол бўлган. Ўта нуфузли ислом олими бўлганлиги учун у халқни урушга қандай тайёрлаш кераклигини жуда яхши билган. Боястон қўрбоши бўлинмаси Чотқол тоғларидан Наманган ва Чуст ҳудудларидан келаётган совет рус қўшинларига ҳужум қилади. Нурмуҳаммадбек Оксун атрофида муваффақиятли амалиётлар олиб боради. 1920 йил декабридан 1921 йил мартигача бўлган даврда 2000 дан ортиқ озодлик курашчилари мардонавор жангларда қурбон бўлади.

Советлар эса босмачиларга қарши сиёсатни янада кучайтиради. 1921 йил 10 мартда Россия Компартияси Марказий Комитети Туркистон бюроси Фарғона фронти учун «махсус топшириқлар бўйича бўлинмалар» тузиш тўғрисида қарор қабул қилади. Ушбу бўлинмалар совет Россияси ҳарбий маъмуриятининг энг сара бўлинмалари сифатида танилган, улар урушда иккиланмасдан ва йўқотишлар ҳақида қайғурмасдан жанг қилишади. Совет Россиясининг 1-армияси қўмондони Зиновьев Фарғонадаги қўмондонликни ўз қўлига олади. 1921 йил 30 апрелда юборган буйруғида у барча қўмондон ва аскарлардан босмачиларга қарши урушни жуда жиддий қабул қилишни сўрайди. «Ўлдир, йўқ қил, босиб ол ва яша» каби шиорлар билан ҳаракат қилган совет рус қўшинлари ҳам ўта қатъий ҳаракатларига қарамай, Қўқон ва Хўжанд атрофидаги позицияларини йўқотадилар. Фарғона фронти қўмондони 9-отлиқ бригадани, 8-пиёда бригадасини, 15-, 16-, 17-, 18-, 19-отлиқ полкларини ҳамда 26-сонли ҳаво кучларини бу ҳудудлардаги мужоҳидларга қарши

сафарбар қилади.¹ Нима учун у 2 та бригада, 5 та полк ва самолётлардан фойдаланиши кераклиги ҳақидаги савол пайдо бўлади. Очиги, булар омон қолиш нуқтаи назаридан уруш натижасини белгилашда катта аҳамиятга эгадир. Озодлик курашчилари жанг қилишми ва омон қолишми ёки ғалаба билан ўлишми каби ҳар хил саволларга дуч келишади.

1921 йил апрелда Фарғона вилояти инқилобий қўмитаси «бир ой ичида қуролини топширган босмачилар афв этилишини» эълон қилади. Шундан сўнг баъзи қўрбошилар, хусусан, бир вақтлар муваффақиятга эришган қўрбоши Жонибекқози қуролларини топширади. Жонибекқози ва совет ҳарбий маъмурияти ўртасидаги сулҳ атиги 7 ой давом этади, 1921 йил декабрда у яна қизил армияга қарши кураш бошлайди.

1921 йил июль ойида қўрбоши Алиёр ва советлар ўртасида сулҳ музокаралари бўлиб ўтади (улар урушда 2800 дан ортиқ кишини йўқотган ва атиги 300 киши қолган). Россия Компартияси Марказий Комитети Туркистон бюроси 1921 йил 11 августда Алиёрнинг сулҳ таклифини қабул қилади ва уни Шермуҳаммадбекка қарши жанг қилишга ундамоқчи бўлади. Алиёр Қуръонни ўртага қўйиб Шермуҳаммадбек билан умрининг охиригача тинч-тотув яшашга қасам ичганлиги ҳақида изох беради. Шундан сўнг совет ҳарбий бошқармаси уни Новқатда Муҳитдин қўрбошига қарши жангга ундайди. Алиёр таклифни қабул қилади ва унга қарши курашиш ўрнига қўллаб-

¹ Ҳ.Ш.Иноятов (213). 282-бет. Фарғонадаги совет отрядлари қўмондони 1921 йил 30 майда «Қўқон ва Хўжанд ҳудудларини босмачилардан тозалаш» мақсадида қуйидаги буйруқ беради (қўрбоши Тошпўлат, Исломуқул ва Собир бу ҳудудда ҳаракат олиб бормоқдалар): «Отлиқлар аввал ғарбдан шарққа (9-отлиқлар бригадаси), сўнгра шарқдан ғарбга (8-отлиқлар бригадаси) кенг фронтда ҳаракатланиб, Сирдарё (дарё) ва тоғлар ўртасидаги босмачиларни тозалашади. Пиёда қўшинлар (пиёдалар дивизиясига бириктирилган 19-, 21-, 22-, 24-полклар) тоғлардан жанубга борадиган йўлни, Қўқон ва Марғилон воҳаларини ажратиб турувчи фронт чизигини бошқаради. Отлиқлар Сирдарё чизигини эгаллагандан кейин жанубга қайтиб, у ердан тоғли ҳудудга қараб ҳаракатланадилар». «1921 йил 4 июнда пиёдалар, 5 июнда эса отлиқлар ҳужум қила бошлайдилар. Ҳужум қилинган ҳудудларда икки ҳафталик танаффусдан сўнг ҳақиқий натижага эришилмайди». Совет қўшинлари қўмондони Зиновьев: «Европа қўшинлари одамларга ёмон муносабатда бўлишди. Халқ Европа иттифоқчиларига яқинлашмаяпти. Эҳтимол, бу қўшинлар омма олдига кўринишга қодир эмас эди», – дейди. Қаранг: Зуев (39). 53-бет.

қувватлаш учун ўз бўлинмаси билан Новқатга боради. Фарғонадаги совет қўшинлари қўмондони Алиёр бўлинмасини қуролсизлантиришга буйруқ беради. У 1921 йил ноябрь ойининг ўрталарида алдов йўли билан қўлга олинади. Ўзининг энг яқин сафдошлари билан биргаликда ўлимга ҳукм қилинади.

1921 йил апрель ойининг охирида Андижон атрофида фаоллик кўрсатган қўрбоши Шерматқирғиз ҳам таслим бўлади. Шерматқирғиз 200 нафар совет милицияси билан Файзободда босмачиларга қарши жанг қилади. Файзобод йўлида милицияга қарата ўт очган Шерматқирғиз 12 кишини ўлдиради, 7 нафарини жароҳатлайди ва қочишга муваффақ бўлади. Шермуҳаммадбек ва Шерматқирғиз 1921 йил 8 – 19 июнь кунлари Андижонга ҳужум қилади. Бу ҳужумда Шерматқирғизнинг 200 дан ортиқ жасур аскарлари шаҳид бўлади. 1921 йилнинг ёзида совет қўшинлари Оққўлда Эшмат қўрбоши, Қўнғиротда Муҳиддин, Андижон атрофида жанг қилган Нурмуҳаммадбек ва Шермуҳаммадбек қўшинларини йўқ қилишга уринадилар.

Советларнинг рус шовинизмга асосланган айрим амалиётлари халқнинг кўпроқ озодлик курашчилари сафига қўшилишига сабаб бўлади. Ушбу амалиётлардан бири биринчи навбатда қизил армия эҳтиёжларини қондириш учун халқдан озиқ-овқат сотиб олиш эди. Бунинг учун ташкил этилган муассасалар мутасаддилари аҳолини ўз маҳсулотларини ушбу муассасаларга сотишга мажбур қилишган. Бу муассасалар ҳарбийлар назорати остида фаолият юритган. Фарғонадаги совет рус маъмурлари ва Туркистоннинг бошқа ҳудудларидаги маъмурлар деҳқонлардан маҳсулотларини қурол кучи билан тортиб олишади. Аммо озодлик учун курашувчилар ҳам озиқ-овқатга муҳтож эди. Деҳқонларнинг елкасига тушган бу юк уларнинг совет тузумига қарши туришига сабаб бўлади. Бу муассасалар эса ҳарбийлар уларни етарлича қўллаб-қувватламаётганидан норози бўлишган. Улар қиличлари етарли бўлса, кўп нон йиғишлари мумкинлигига ишонишган. Шўроларнинг кўзга кўринган йўлбошчиларидан бири Назир Тўрақул: «Уларга етарлича қилич берилган, аммо улар нон кеса олмайди»,

– деган масхараомуз.¹ Бу шуни англатадики, аскарлар қиличлари билан деҳқонларни ғалла беришга мажбурлай олмаганлар.

Озиқ-овқат йиғадиган бу муассасалар виждонсиз мустамлакачилар билан тўла эди. Шу муносабат билан, масалан, 1921 йил бошида фақат Наманган атрофидаги деҳқонлардан давлатга 75 минг пуд (1 пуд – 16 кг, яъни 1200 минг кг) дон бериш талаб қилинган. Уларнинг эвазига 50 000 рубль тўлаш айтилган. Бошқача айтганда, давлат 1 кг дон учун 4,2 тийиндан ҳақ тўлаётган эди. Бундай шароитда деҳқонлар кимга ишонишлари мумкин эди? Босмачиларгами ёки советларгами? Албатта, улар совет ҳукмронлигига қарши курашиб, деҳқонларга бошпана берганлари учун босмачилар томонига ўтадилар. Коммунизм ва шўролар ниқоби остида халққа шафқатсиз муносабатда бўлган русларга халқ ишонмайди. Бу ҳақиқат Фарғонадаги совет қўшинлари қўмондонларидан бири Зуевнинг қуйидаги баёনотидан ҳам маълум бўлади: «Халқ назарида, совет ҳокимияти руслар мутлақ ҳукмронлик қиладиган механизмдир».² Қўрбошилар 1920 – 1921 йиллар оралиғида фуқароларни миллий курашга ундашда жуда муваффақиятли ҳаракатларни амалга оширадилар. Маълумки, рус ҳукумати туркистонликларни ҳарбий хизматга олиб кетган. 1920 йилнинг охиригача совет ҳарбий маъмурияти 30 минг нафар туркистонликни қизил армия сафига олади. Бироқ бу амалиёт билан совет руслари миллий курашчилар ишини енгиллаштиргани маълум бўлади. 1916 йилда Россия туркистонликларни фронтга олиб чиқишга ҳаракат қилади. Бунинг натижаси 1916 йилги халқ кўзғолони эди. Кўзғолондан уч йилдан кўпроқ вақт ўтгач советлар ўзлари учун ўта хавфли қарор қабул қилиб Туркистон халқини ўз фуқароларига қарши курашга мажбур қилмоқчи бўлишади. Ҳарбий хизматга мажбурланган бу одамларнинг 1/3 қисми (тахминан 20 000 киши) (совет манбаларида «ихтиёрий, маҳаллий аскарлар» деб таърифланган) қисқа муддатли ҳарбий тайёргарликдан сўнг ўз қуролла-

¹ Дарвеш (Назир Тўрақулов). Басмачество и Ферганская проблема // Жизнь национальностей. №18. 19.5.1921. – С.2.

² Зуев (39). 48-бет.

ри билан босмачилар сафига ўтиб кетганлар.¹ Қўрбошилар учун озгина ҳарбий тайёргарликка эга бўлган озодлик жангчиларига эга бўлиш катта устунлик эди.

Совет руслари ва уларнинг йўлидан борган, лекин ҳурматиға сазовор бўлмаган оз сонли туркистонликлар 1918 – 1921 йиллар оралиғида босмачилик ҳаракатини оддий чора-тадбирлар билан йўқ қиламиз деб ўйлашган. Қизил армия қўмондонларидан бири шундай деб ёзган эди: «Ўша даврда биз олиб борган сиёсатимиз ҳозирда қўлга олиш мумкин бўлмаган босмачи тўдаларини йўқ қилишдан иборат эди».²

Қизил армиянинг озодлик жангчиларига қарши олиб борган ҳарбий операциялари муваффақият келтирмайди. Совет қўмондонлари ва комиссарлари қизил армия халқ назарида техник жиҳатдан заиф босмачиларга қарши ожиз эди деб тан оладилар. Босмачилар ҳаракатининг фақат ҳарбий ҳаракатлар билан бартараф этилиши мумкин эмаслиги ушбу ҳаракатнинг пайдо бўлишининг ҳақиқий сабабларига эътибор қаратишни талаб қилади, шу тариқа марказий ҳукумат томонидан кўп қиррали музокаралар ва янги иқтисодий сиёсат олиб бориладиган янги давр бошланади.

Шунга қарамай, Зуевнинг ёзишича, Фарғона водийсида 1921 йилнинг март – декабрь ойлари орасида 341 та шиддатли тўқнашувлар юз бериб, уларнинг 165 таси қўрбошилар, 76 таси қизил армия ташаббуси билан бўлган.³ 1920 йилда Фарғонадаги тўқнашувларда совет руслари маълум муваффақиятларга эришадилар. 1921 йил бошида Жалолобод яқинидаги тўқнашувда муваффақиятли ҳарбий операцияларни амалга оширган Парпи қўрбоши яраланиб, 9 апрелда вафот этади. Парпи қўрбоши бўлинмиси жуда жиддий мағлубиятга учрайди.

Совет Россияси ҳарбийлари советлар билан илгари сулҳ шартномасини имзолаган босмачи қўшинларидан совет қўшинларини яратишга қарор қилишади. Шу муносабат билан Мадаминбек ва бошқа қўрбошилар бўлинмалари-

дан тўртта полкдан (Қўрбоши Ҳамдам, Тўйчи, Охунжон ва Маҳкамхўжа командир эдилар) иборат иккита турк бригадаси тузилади. Бу бригадалар олдинги қуролдошларига қарши фронтга жалб қилинади. Бироқ бу бригадалар совет ҳарбий маъмурияти каби радикал уруш тарафдори эмас эди. Шундай қилиб, қизил армияда ҳатто бригада командири бўлган одамлар яна босмачилар сафига қўшилишади. Бу гал совет ҳарбий маъмурияти Фарғонада эски босмачилардан маҳаллий мусулмон отлиқ бригадаларини тузишга ҳаракат қилади. Бу бирликлар (улардан бири ҳаракат даражасида эмас эди, иккинчиси тўлиқ эмас эди) 1921 йилда тарқалиб кетади.

Маълумки, Туркистонда Россиянинг совет тузуми мустаҳкамланиши ва советлашувга энг катта тўсиқ босмачилар ҳаракати эди. Россия ўзи хоҳлаган пахтани ёки Туркистоннинг ерости бойликларини осонлик билан қўлга кирита олмади. Бундан ташқари, миллий кураш ҳукуматнинг Туркистон комиссияси; Россия Компартияси Туркистон бюроси; Россия ва Туркистон Коммунистик партиялари Марказий Комитетлари; Хоразм Коммунистик партияси; Туркистон Мухтор Совет Социалистик ҳукумати Марказий Ижроия Қўмитаси; Туркистон Халқ Комиссарлари Совети; Туркистон фронти; Фавқулодда комиссия (разведка агентлиги номи билан машҳур) Москванинг барча авторитар органларини, масалан, маҳаллий инқилбий қўмиталар ва ҳарбий судларини даҳшатга солади. Ҳокимият эгалари нега ҳарбий ҳужумлар, тарғибот ишлари, энг сўнгги русумдаги қуроллар, мусулмон халқи «иблис арава-си» сифатида тасвирлаган самолётлар, айниқса, туркистонликларнинг туркистонликларга қарши фронтга жалб қилинишига қарамай, босмачилар ҳаракати бартараф этилмаганига ҳайрон бўлишарди. Муваффақиятсизлигининг сабаблари сифатида улар деҳқонларнинг кўпчилиги руҳонийлар таъсиридалиги, оғир иқтисодий вазият, туркистонликларнинг русларга нисбатан анъанавий ишончсизлиги, босмачиларнинг ҳар доим ҳужум қилиб ҳамма жойда ҳарбий ҳаракатларни амалга ошириши каби-ларни кўрсатишади.

¹ Зуев (39). 48-бет.

² Василевский. Басмаческое движение в Средней Азии // Новый Восток. 1930. №29. – С.135.

³ Зуев (39). 54-бет.

Рус ҳарбийлари фақат ҳарбий ҳаракатларни бошқариш учун жавобгар эди. Коммунистик партия механизми эса коммунистик мафкуранинг тарқалиши, унинг сиёсий йўналиши, маҳаллий аҳоли ўртасида тарғибот-ташвиқот ишларига масъул бўлган.

Коммунистик партия органлари ҳар куни, ҳатто кунига бир неча марта йиғилиб, босмачилик масаласини қандай ҳал этишни муҳокама қилишарди. Бу масала партия қурултойларида ҳам кун тартибига қўйилади ва айрим қарорлар қабул қилинади. Мисол тариқасида 1921 йил августда бўлиб ўтган Туркистон Компартиясининг VI қурултойини кўрсатишимиз мумкин. Бу қурултойда Фарғона муаммоси, босмачилар ҳаракати атрофлича муҳокама қилинади. 9 моддадан иборат бўлган келгусидаги ҳаракатлар учун ҳал қилувчи қарор қабул қилинади. Қарорнинг биринчи моддаси қуйидагича таҳрирда баён этилади: «Туркистон Коммунистик партияси VI қурултойи Фарғона вилояти иқтисодий-сиёсий жиҳатдан нафақат Туркистон Мухтор Совет Социалистик ҳукумати, балки бутун Совет федерацияси ва республика халқ хўжалигида муҳим улушга эга бўлган тўқимачиликни қайта тиклаш учун (Фарғона вилояти урушдан олдин Россияга зарур бўлган пахтанинг 40 – 45% ни етказиб берган – Б.Х.) нақадар муҳим эканини билади, шунинг учун Туркистон Компартияси Марказий Комитети қуйидагиларни амалга оширишни зарур деб ҳисоблайди: Марказий Комитетга қарашли Туркистон бюроси билан биргаликда босмачиларга қарши уруш усулига доир режа тузилсин ва Фарғона фронтини бекор қилиш учун зарур сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий чоралар кўрилсин».¹

Туркистон Коммунистик партияси VI қурултойидан сўнг Компартия Фарғона вилояти қўмитаси 1921 йил августда босмачиларга қарши курашни белгиловчи 19 моддадан иборат резолюцияни эълон қилади. 15-модданинг бир қисмида шундай дейилган: «Босмачиларга қарши ҳарбий куч ишлатмасдан жанг қилиш ақлга сиғмайди. Бу урушдан тўплаган тажрибамиз шундан иборатки, қўшинларимиз учун энг кат-

та тўсиқ уларнинг маҳаллий шароит, халқ тили ва анъаналарини билмаслигидир». Бу резолюцияда халқнинг иқтисодий эҳтиёжларини қондириш билан бир қаторда ҳарбий ҳаракатлар орқали ҳам енгилликни таъминлаш назарда тутилганди.²

Лекин Туркистонда босмачиларга қарши курашда энг самарали усул ҳарбий ҳукмронлик эканини унутмаслик керак. Бу ҳарбий ҳокимиятсиз Туркистонда эски рус мустамлакачилик даврини давом эттириб бўлмасди, чунки қизил армия ўз кучини қуролли мустамлакачилардан олаётган эди. Бу жиҳатдан мустамлакачи рус жаноблиги қизил армиянинг Туркистондаги озодлик курашчилари билан курашида энг катта маънавий ёрдам бўлади. Совет тузуми 1917 – 1920 йилларнинг дастлабки вақтида ҳам, кейинги даврларда ҳам русларнинг мустамлакачилик тафаккури ва хатти-ҳаракатларига қарши чиқиш ва уларни тўхтатиш ниятида бўлмади. Аксинча, тузум бу фикрни кучайтирди. Баъзи совет раҳбарлари русларнинг мустамлакачилик позициясига маҳаллий аҳолини ўзларига душман қилиб қўйганлари сабабли эътироз билдиришади.

Айрим совет раҳбарларининг баёнотларига кўра, босмачилар ҳаракати билан курашда совет рус маъмуриятининг нимани иштабини билиб олайлик. Туркистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси Халқ Комиссарлари Советининг раиси Сорокин 1919 йил 6 июлда Туркистон Компартиясининг 3-қурултойида шундай баёнот берди:

«Фарғонада совет ҳукмронлиги йўқ. У фақат руслар яшайдиган йирик шаҳарлардагина мавжуд. Бироқ унинг мусулмон қишлоқларида мавжудлиги ҳақида умуман гапириб бўлмайди. У ерда Николай даврининг эски механизмлари устунлик қилади. Фарғонага келганимизда партиядош ўртоқлар у ердаги даҳшатли турмуш шароити ҳақида гапириб беришди... Мусулмонларда бор нарсани олибгина қолмай, ўлдиришганди. Бизнинг аскарларимиз уларни ҳимоя қилиш ўрнига талон-торож қиладилар ва ўлди-

¹ Қарор бўйича батафсил маълумот учун қаранг: Резолюция (63). 143 – 145-бетлар.

² Босмачиларни йўқ қилиш бўйича қарорнинг тўлиқ матни учун қаранг: Борьба с басмачеством // Жизнь национальностей. №16. 13.2.1921.

радилар. Улар ўлдирадилар, кейин изни йўқотадилар. Қишлоқлардаги одамлар террор таҳдиди остида яшашмоқда, шу сабабли қочиб кетишмоқда. Шунинг учун қароқчи тўдалари (озодлик курашчилари дегани – Б.Х.) янада кучаймоқда. Эҳтимол, бунинг сабаби партия эмас, балки қизил армия деб айтарсиз. Бироқ партия қизил армиянинг бошидадир. Ҳукмронликни амалга ошираётган ҳокимият тепасида партиядошларимиз туради, лекин вазиятни тўғрилаш учун ҳеч қандай чора кўрилмайди. Мастлик, шармандалиқ ҳукмрон бўлади, бунинг жазосини партия тўлайди... Мусулмон миллатчилари бунчалик ҳақорат қилинаётган бир пайтда бизга қандай дўстона муносабатда бўлишади? Уларнинг миллатчи бўлишларига ўзимиз сабабчимиз. Энди мен миллатнинг аҳволини кўрсатиш билан характерли ҳужжатни ўқимоқчиман. Бу ҳужжат мусулмон партияси етакчисига тегишли бўлиб, у мактубида шундай ёзган: «Мен ўзим ишчиман ва совет ҳокимияти ўрнатилгандан бери коммунист-большевиклар партияси аъзосиман ва совет ҳокимияти вакиллари қандай ишлаётганини кўриб турибман. Мен қуйидагилар ҳақида сўз юритишни хоҳлайман: Ўртоқлар, биз Николай даврида молдек муносабатда бўлинган, ҳаттоки ҳозирги пролетар ҳукумати томонидан ҳам ёмонланган камбағал мусулмонлармиз. Биз қоронғида, ҳимоясиз ва очликдан итлар каби ёлғиз ўламиз. Бунга ким айбдор? Айбдор ким? Ким айбдор эканини аниқ айта олмайман, лекин шуни айта оламан... Бир бечора пролетарнинг оти ва араваси бор эди. От араваси билан меҳнат қилиб, оиласини боқарди. Қизил гвардиячилардан бири ҳеч қандай пул тўламай ундан отларини тортиб олади. Унинг оиласи шу сабабли оч қолади ва мавҳум келажакка маҳкум этилади ...

«Бойларда бор нарсани оламиз» шиори билан 84 минг оила ҳамма нарсадан маҳрум қилинди. Бу ростми? Уларнинг барчаси камбағал эди, улар уйларининг калитларини олиб кетишди. Бу товарлар оловда ёниб кетганми ёки дарҳол сотилганми? Айримлари қурол сақлагани учун ҳибсга олинган. Агар қидирувдаги шахсдан қурол топа олмасалар, уни қўйиб юборишарди, аммо кейин у 5000 дан 10 000 рублгача жарима

тўлаши керак эди. Бу пул қаерга кетди – совет кассаларигами ёки шахсий омборларигами?

Ҳукмрон ўртоқлар нима қилишди? Улар фақат ўз фуқароларини кўриқлаб, жосуслик қилишган, уларни овқатлантиришган ва кийинтиришган, уйларини бегона нарсалар ва безаклар билан безашган. Лекин улар биз мусулмонлар учун нима қилишди? Улар бизни овқатлантиришдими? Йўқ. Бизни кийинтиришдими? Йўқ. Бизни кийинтиришса, ўша бечоралар ялангоёқ юришмасди. Агар бизни овқатлантиришганида, 1000 дан 10 000 гача одам очликдан ўлмаган бўларди. Уйларимиздан нима қолди? Фақат майдаланган поғонали аёл, бошқа ҳеч нарса йўқ.

Нима учун бошқа халқлар ишончли ва қуролланган эди? Нега бизга ишонмай, бизни қароқчи деб билишарди, руслар, арманлар каби бошқа халқларга нима бўлди? Улар қийналганми ёки мулклари мусодара қилинганми? Йўқ. Аксинча, улар ўз бойликларини икки баравар оширдилар. Нега бу халқлар талон-торож қилинмади ва азоб чекмади? Балки, қарши томон уларнинг қуролларидан қўрққандир? Биз мусулмонларга нима қолди? Ҳеч нарса, ҳеч нарса, ҳеч нарса».¹

Туркистонда совет «ҳукумати бошлиғи» бўлган, ўзи эса рус бўлган Сорокиннинг бу каби гаплари тўғрилигига шубҳа қилишнинг ҳожати йўқ. Унинг бу ҳолатларни тилга олишига сабаб мусулмон маҳаллий аҳоли орасида совет Россиясининг ҳокимиятини ўрнатиш эди.

Бу маънодаги яна бир сўзни Москвадаги партия маъмурияти томонидан «Империализмга қарши ва озодлик ҳаракати нуқтаи назаридан жаҳон конгресси» деб аталган Шарқ халқлари қурултойида ҳуқуқшунос Норбўтабек деган туркистонлик сўзлаган. 1920 йил 6 сентябрь. Норбўтабек ўз нутқида шундай дейди:

«Большевиклар инқилобнинг дастлабки кунларида Керенскийнинг капиталистик ечими – ғалабагача бўлган уруш ғояси ўрнига «ўз тақдирини ўзи белгилаш» шиори билан чиққанида бу ғоя Россия империясида яшаётган 53 та халқ томонидан юқори баҳоланади. Биз, Шарқ халқлари, халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш

¹ Тўлиқ матн учун қаранг: Резолюция (63). 38 – 51-бетлар.

шиорига ишонган эдик, энди эса жаҳон пролетариатининг ғоявий етакчилари бўлган ўртоқ Ленин, Троцкий ва бошқаларга ишонамиз, лекин шуни айтишимиз керакки, бу қурултойда меҳнаткашларнинг мусулмонлар ва Шарқ халқларининг овозига қулоқ солиш керак... Ўртоқ Зиновьев ҳам, Ленин ҳам, ўртоқ Троцкий ҳам Туркистондаги ҳақиқий вазият ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмаслар ва Туркистонда охириги уч йилликда нима бўлганини билишмайди... Аниқ айтиш керакки, Туркистоннинг ҳақиқий аҳволи ва қилган ишлар ҳақида маълумот берилса, раҳбарларимизнинг кўзи очилади. Кейин Туркистонга келиб, қилинган ишларни тўғрилашлари мумкин... Ҳукуматимизни огоҳлантираман, аксилинқилобчиларингизни олиб чиқиб кетинг! Миллий туйғуларни уйғотадиган муҳожирларингизни (русларни назарда тутаяди – Б.Ҳ.) ортга қайтаринг! Коммунизм номи билан иш олиб бораётган мустамлакачи хўжайинларингиз орқага чекинсин (жонли оқишлар ва офарин овозлари)».¹

Норбўтабек Туркистонда рус совет тузумининг тугатилишини истамас, унинг орзуси совет ҳукуматининг Россия империясида яшаётган мусулмонлар ва шарқ халқларига 1917 йил ноябрда ваъда қилинган миллий ва диний ҳаётини эркин амалга ошириш ҳуқуқини амалга ошириш эди. Бундан ташқари, «мустамлакачиларингизни орқага тортинглар» деган муҳим талабни ҳам қўяди. Совет маъмурияти рус мустамлакачилигини давом эттиришнинг салбий томонларини англаб етади ва типик мустамлакачиларни ортга қайтаришга ҳаракат қилади, бироқ бу русларнинг Туркистонда бепарволик билан ҳаракат қилишига тўсқинлик қила олмайди.

Туркистон муаммолари учун ўзини масъул деб билган совет маъмурияти ҳар доим ҳам босмачиларни йўқ қилиш усуллариини ўзаро келишиб ололмасди. Бошқарма ичидаги бир гуруҳ Туркистон халқини қўрқитмаслик учун мустамлакачиларга чексиз ваколатлар беришга қарши чиқади. Бу гуруҳ «мустамлакачиларга

қарши кураш» каби шиорлар билан маҳаллий халқнинг ишончини қозонишни мақсад қилганди. Бошқа гуруҳ эса, қайси табақага мансуб бўлишидан қатъи назар, босмачилар ҳаракати фақат русларнинг темир муштлари билан йўқ қилиниши мумкинлигини таъкидлайдилар. Қарама-қарши томонлар, рус ва туркистонликларнинг бир-бирига нисбатан муросасиз муносабатларига айнан шу гуруҳлар сабабчи бўлади.

Туркистон озодлиги учун кураш қизиган ва бу ҳаракат нафақат Тошкентдаги совет раҳбарларини, балки Москвадагиларни ҳам қўрқув ва хавотирга солаётган бир пайтда, 1921 йил март ойида пойтахтда Россия Компартиясининг X қурултойи бўлиб ўтади. Қурултойнинг асосий масалаларидан бири «миллат масаласи» эди. Сталин асосий маърузачи, Герорге Сафаров ёрдамчиси сифатида бу масала билан шуғулланади.

Сафаров Туркистон коммунистлари вакили сифатида сўзлайди. У ўз нутқида Туркистондаги мустамлакачиларнинг муносабатини қаттиқ танқид қилади:

«Туркистондаги вазиятни тушуниш учун ҳозирда Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси раисининг ўринбосари, собиқ конституциявий демократ, кейин ижтимоий инқилобчи, сўнг (социалист) бўлган ва охир-оқибат ўз гуруҳи билан Туркистон Компартиясига ўтиб кетган доктор Успенский каби шахсларнинг кўп одамларга таъсир ўтказишининг ўзи кифоя бўлади... Демак, эски мустамлакачилик муносабатлари совет мафкураси остида автоматик тарзда сақланиб қолган».²

Туркистондаги мустамлакачиларнинг мавжудлиги ва фаолияти ҳақида очиқроқ гапирган совет раҳбарларидан бири Бурнашев шундай дейди:

«Биз мустамлакачиларга қарши курашни бошлашимиз керак, чунки шундагина биз ғалаба қозонишимиз ва маҳаллий халқни ишонтиришимиз мумкин. Акс ҳолда, Туркистон маҳаллий ва меҳнаткаш халқ фойдасига ҳеч қандай ташкилот тузилмаган жой сифатида қаралади».³

¹ Тўлиқ матн учун қаранг: Съезд народов Востока. Стенографический отчет. – Петроград, 1920. – С.85 – 91; Революция (63). 115 – 123-бетлар;

² 10 съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. – Москва, 1963. – С.209.

³ 10 съезд (248). 209 – 210-бетлар.

Сафаров ўз маърузаси ва муҳокамаларида Туркистонни мисол қилиб келтириб, одамларга миллий-маданий жиҳатлардан келиб чиқиб ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини бериш кераклигини таъкидлайди. Сталин ва Россия Коммунистик партиясининг X съезди бу таклифни кўпчилиكنинг овоз билан рад этади.

Ваъда қилинган ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи берилмаганидан кейин туркистонликлар, ҳатто ярим мустақил (ички масалаларда мустақил, ташқи ишларда Россияга қарам) бўлган Хоразм ва Бухоро каби давлатлар ҳам қурол кучи билан қизил Россия империяси томонидан босиб олинганидан сўнг нима қилиш кераклиги ҳақида ўйлай бошлайдилар. Битта чора қолади, у ҳам бўлса совет руслари ўзларининг маҳаллий мустамлакалари (бу атама ўша пайтда Турар Рисқулов томонидан қўлланилган) ўз тақдирини ўзи белгилашга қарор қилганини англаб етгунигача курашишдир. Озодлик курашининг мақсади Россиянинг коммунистик режимидан ўзини ҳимоя қилиш эди. Россиянинг Туркистон фронтдан мақсади совет Россияси ҳукмронлигини Туркистонга ёйиш эди. Шунинг учун 1921 йил ва ундан кейинги йилларда Туркистон ҳудудидан қарама-қарши томонларнинг уруш олиб боришини талаб қиладиган сабаблар аниқ эди.

1921 йил ўрталарида Туркистондаги совет ҳарбий маъмурияти босмачиларга қарши янги тактикалар билан ҳаракат қила бошлайди. Туркистон fronti қўмондони В.С.Лазаревич Туркистон fronti инқилобий ҳарбий кенгашининг 1921 йил 20 июнда бўлиб ўтган йиғилишида шундай деган: «Урушда эришган ютуқларимиз иқтисодий чора-тадбирлар билан мустаҳкамланиши керак». Туркистон fronti Инқилобий ҳарбий кенгаши аъзоси П.И.Баранов Фарғонадан Тошкентга қайтгач, шундай деган: «Босмачиларни биргина ҳарбий чоралар билан енгиш мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун бизга мос сиёсий шароитларни тайёрлайдиган бир қатор иқтисодий чора-тадбирларга мурожаат қилишимиз керак». Бунинг учун: «1. Фарғонани озиқ-овқат билан таъминлаш мажбуриятидан халос этиш.

2. Фарғоналиклар билан товар айирбошлаш учун молиявий фондлар ташкил этиш.

3. Фарғона вилоятидаги рус муҳожирларини кўчириш орқали қўшимча ер фонди билан таъминлаш»¹ керак.

1921 йилнинг ёзида биргина Фарғонанинг ўзида камида 25 минг нафар мужоҳидлар тинимсиз жанг олиб бораётгани ва бу масалани биргина ҳарбий чоралар билан ҳал қилиб бўлмаслигини совет ҳарбий маъмурияти яхши билар эди. Советларнинг босмачиларга қарши кураши бевосита халққа қарши жазо чораларини кўришдан иборат эди. 1921 йил августда бўлиб ўтган Туркистон Коммунистик партияси VI қурултойида бир делегат жазо бўлимлари, ҳатто масъул совет раҳбарлари ҳам Фарғонадан ҳайдаб юборилганидан шикоят қилади. Шунда Туркистон фавқулодда комиссияси (совет рус разведкаси – ЧК) бошлиғи Яков Кристофорович Петерс: «Бу мутлақо оғир иш эди, чунки андижонлик ёшларнинг барчаси оммавий равишда босмачилар тарафига ўтадилар», – дея бунда бошқа омиллар ҳам роль ўйнаши мумкинлигини тушунтирган.²

Озодлик курашини бостириш мақсадида босмачи ва унинг тарафдорларини қаттиқ жазолаш (масалан, гаровга олиш), босмачилар орасида маҳаллий айғоқчиларни қўллаб-қувватлаш, минтақада маҳаллий халқ вакиллари-дан иборат полиция бўлинмаларини тузишдан иборат (Улар фақат қурол-яроққа эга ва озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қурол кучи билан бўлса-да халқдан қондиришга мажбур бўладилар) чоралар ҳам етарли эмас эди. Шу билан бирга, озодлик жангчилари ҳужум ва мудофаа тактикасини ўзгартирдилар. Улар рақибларига тезда ҳужум қилиш учун қўшин тузмасдилар. Бунинг сабаби, эҳтимол, катта йўқотишлардан қочиш бўлгандир. Улар биринчи навбатда қизил гвардиячиларга қарата ўқ узиб, сўнг уларнинг ҳаракатини кутиб душманнинг кучини аниқлашар эди. Кейин жанг қилиш ёки қилмасликка қарор қилишарди.

Совет ҳарбий маъмурияти 1919 йилда қўрбошилар билан сулҳ музокараларини олиб

¹ Хасанов М.К. Кокандская автономия и некоторые ее уроки // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1990. №2. – Б.51.

² Журнал военных действий Туркестанского фронта за 1921. – С.9; Зуев (39). 79-бет.

боради, аммо бу музокаралар кўпинча муваффақиятли бўлмайди. Шунга қарамай, 1921 йилда улар сулҳ музокараларини алоҳида шаклда бошлайдилар. Совет Россияси маъмурияти Россия фавқулодда комиссиясидан (разведка) маълум шартларда босмачилар билан сулҳ музокараларини олиб бориш мумкинлиги ҳақида кўрсатма олади. Бу йўналишда совет Россияси ҳукуматининг Туркистон комиссияси ва Турк фронти инқилобий ҳарбий кенгаши 1921 йил 15 августда бир жойга йиғилиб, қуйидаги қарорни қабул қилади: «Бутунроссия фавқулодда комиссияси раисининг ўринбосари ўртоқ Уншлихтнинг 14 август ва 2211-рақамли телеграммаси муносабати билан босмачи раҳбарлари билан тинчлик музокараларининг дастлабки шартлари муҳокама қилинади. Қуйидаги масалалар бўйича бир тўхтамга эришилди:

1. Босмачилар раҳбарлари билан сиёсий мақсадларда алоҳида учрашувлар ўтказишга рухсат берилади.

2. Барча босмачилар тўдалари вакиллари билан учрашувлар ўтказишга ҳаракат қилиш керак.

3. Босмачи бўлинмаларининг биз томонимизга ўтиши билан боғлиқ сулҳ келишувлари фақат улар тўлиқ қуролсизлантирилган тақдирдагина мумкин.

4. Музокараларга раҳбарлик қилиш учун фақат Туркистон комиссияси ва Инқилобий ҳарбий кенгаш вакилининг ўз назорати остида мажлислар ўтказиш мумкин.

5. Туркистон Автоном Совет Республикасининг навбатдаги қурултойида (21 – 23 август кунлари бўлиб ўтади) Фарғона халқи совет ҳукмронлигига қарши курашни тўхтатишга чақирилади. Урушдан воз кечиб, қуролини топширган ҳар бир кишига амнистия берилади.

6. 4-бандни амалга ошириш учун ўртоқ Тўрақулов ва Барановлар тайинланади.

Совет руслари сулҳ битимлари тузиб, халқ ишончини қозонишдан озодлик кураши етакчиларини ҳайратда қолдириб босмачиларга сўнгги зарбани бериш учун тайёргарликни яқунлашни мақсад қилган эди. Бу орада советлар урушларда катта зарба олади. Шу сабабли улар озодлик кураши етакчилари билан сулҳ

битимларини тузишда эҳтиёткор бўладилар. Мачо беги билан тузилган шартномани мисол қилиб келтириш мумкин. Мачо яқинидаги қўрбошилар қизил армия бўлинмаларига қарши тинимсиз кураш олиб борардилар. Бироқ ҳеч бир томон ғалаба қозона олмади ва энди нима бўлишини кутишарди. Шундан сўнг Тошкентдаги совет маъмурияти Мачо беги билан сулҳ музокараларини ўтказишга қарор қилади. 1920 йил охирида Туркистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси ҳукумати вакили Тожибойхўжа Маҳмуд Мачога келади. Музокаралар тахминан икки ҳафта давом этади ва сулҳ шартномаси имзоланади, унинг мазмунини қуйидагича эди: «Икки томон ҳам дўстликни мустаҳкамлаш, сиёсий ва иқтисодий алоқаларни ўрнатиш тарафдори. Ҳар икки томон урушни тугатади. Иккала томон ўз ҳудудида советларга қарши кучлар, шу жумладан, босмачилар ҳам бўлмаслигини ўз зиммасига олади».¹

Бироқ бундай тинчлик шартномалари доимий кучга эга эмас эди. Булар фақат нафас ростлаш учун вақтдан ютиш имконини берар эди, холос. Бу сулҳ шартномаси фақат қоғоздагина амал қилади, чунки совет қўшинлари Фарғонадан Ўратепа ва Хўжандга кириб келган босмачи деб аталувчи қўрбоши Холбўтани йўқ қилиш баҳонаси билан Мачо ерларида ўз ҳарбий амалиётларини давом эттирадилар. Шундан келиб чиқиб мужоҳидлар сафига қўшилишдан олдин Ўратепа совет инқилобий қўмитаси раҳбари ва Туркистон Совет Социалистик Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси аъзоси бўлган Мачо беги Авлиёхўжа Аҳмадхўжа ҳам яна совет қўшинларига қарши жанг қилишга мажбур бўлади. Бундай сулҳ шартномаси Шарқий Бухорода ҳам тузилган. 1921 йил 12 августда Отауллохўжа Пўлатхўжа Бухоро Халқ Республикаси ҳукумати вакили этиб тайинланади.

Совет рус консули Дуров, рус бўлими вакили Шатов ва муфтий Муҳаммад Хўжа назорати остида Балжувонда Давлатмандбек билан сулҳ шартномасини имзоладилар. Шартномада рус қўшинлари Шарқий Бухородан чиқиб ҳукмронликни маҳаллий халққа қолдириши, сўнгра

¹ Б.Ҳайит (9). 282-бет.

мужоҳидлар Бухоро ҳукуматини тан олишлари ҳақида хабар берилган эди.¹ Бу шартнома ҳатто икки ой ҳам амал қилмади. Руслар Шарқий Бухородан ўз қўшинларини олиб чиқмагани учун совет қўшинлари билан Давлатмандбек қўшинлари ўртасида яна тўқнашувлар бошланди.

Қўрбоши Аҳрорхўжа, Кобул Адублус, Мустафоқул ва Омонқул бўлинмалари 1921 йилдан бери Мачо водийси, Ўратепа ва Хўжандда ҳарбий амалиётлар олиб борарди. Ҳарбий амалиётларни бошқариш нуқтаи назаридан бу қўрбошилар фарғоналик қўрбоши Холбўта, Машраб ва Ислон билан яқин алоқада бўлишган.

1920 – 1921 йилларда Помир тоғларида қизил армия ва мусулмонлар ўртасида шиддатли тўқнашувлар бўлиб ўтади. Помир ўлкаси халқи рус ҳукмронлигига бошқа чидашни хоҳламайди. Фарғоналик ва Шарқий Бухородан келган мужоҳидлар Помир тоғларидан Афғонистон билан боғловчи йўл сифатида фойдаланадилар. Фарғона водийси мужоҳидлари эса Помир ўлкасининг энг катта қисмини, жумладан, Олой водийси ва унинг тоғлари, Шуғнон ва Ваҳонни руслардан озод қилишга муваффақ бўладилар. Дарвоз ҳокимлигига Шуғнон ва Ваҳон туманларининг ҳокими Абдул Ғиёсхон 1920 йил ўрталаарида Дорбоз ҳокимига «Руслар қочиб кетишди, амир зудлик билан келиб маъмуриятни қўлга олиши керак, акс ҳолда, Афғонистонга жўнаб кетаман» деган шаклда бир мактуб жўнатади. Бироқ Дорбоз ва амир ҳукумати бу ҳудудларни (Шуғнон ва Ваҳон) ўз ҳимоясига олиш ниятида эмас эди. Бухоро амири авваллари Бухорога тегишли бўлган бу ерларни нега сақлаб қолишни истамагани тушунарсиз. Ёки бу билан совет Россияси ҳукуматига тасалли бермоқчимиди? Маълумки, Россия бу ҳудудларни XIX аср охирида Бухородан Россияга қўшиб олганди. Дорбоз ҳокими 1920 йил 10 мартда Шуғнонга вакиллик (16 киши) жўнатади, бироқ русларнинг фитналари туфайли вакиллик Дорбоз билан қайта алоқа боғлай олмайди. Бу орада, албатта, совет руслари мусулмонларнинг бир қисмини (масалан, Азизбек Наврўзбекни) ўз тарафига тортиб,

қизил армия бўлинмалари билан Хорогдан Помирни қўриқлаётган қалъа ва жойларни эгаллаб олишга муваффақ бўладилар.

Совет қўшинлари 1920 йил 27 июнда Хорог қалъасига ҳужум қилиб уни эгаллаб оладилар. Хорог ҳокими 1920 йил 28 июнда қизил қўшинларга қалъани зудлик билан бўшатишни буюради. 29 июнь куни совет қўшинлари ва Хорог ҳимоячилари ўртасида тўқнашувлар бошланади. Советлар урушда ғалаба қозонади. Фрунзе 1920 йил 20 июнда: «Босмачи тўдаларини тозалаш учун Олой водийсига махсус қўшинлар жўнатилган ва бу қўшинлар ўз вазифаларини яқунлаб, босмачиларни Бухоронинг Гарм шаҳригача қувиб етиб борадилар», – дея таъкидлаган.

Бироқ совет руслари ўз ҳукмронлигини Хорог қалъасидан ташқарига ёя олмадилар. Туркистон фронти совет қўмондони 1920 йил декабрь ойида яна 350 нафар аскар жўнатиб гарнизонни мустаҳкамлаган эди. Шу билан бирга, тоғли ерларда жанг қилишга ўргатилган Помир қўшинлари тузилади. Бу бўлинманинг вазифаси Помир ўлкасида совет ҳукмронлигини ўрнатишдан иборат эди.

1920 йил 10 октябрда Туркистон фронти бош қўмондонининг қуйидаги мазмундаги буйруғи чиқади:

«Помир бўлинмасидаги ўртоқларим!.. Совет Республикаси сизни дўстимиз Афғонистон ва Ҳиндистон чегарасидаги Помир пунктига қўриқлаш учун юборди. Дунёнинг томи деб аталган баланд Помир тоғлари инқилобий Россияни инглизлар томонидан эзилган 300 миллион ҳинд халқидан ажратиб туради. Сиз бу дунёнинг томида хабар сифатида қизил армиянинг қутқарувчи байроғини кўтарасиз. Инглиз золимларига қарши курашаётган Ҳиндистон халқларига дўстона ёрдам узоқда эмаслигини ҳис эттиринг».²

Бу буйруқда қизил империализмнинг сиёсий мақсади аниқ очиб берилган. Совет русларининг мақсади қутқариш номи билан Ҳиндистон томон яна бир қадам ташлаш эди. Агар совет Россияси Туркистонни советлаштиришга

¹ Б.Ҳайит (9). 282-бет.

² Иркаев (234). 125-бет.

жангсиз эришганида ёки мусулмонлар қаршилигини осонликча синдира олганида эди, шубҳасиз, ўша коммунистик инқилобни қурол кучи билан Афғонистон ва Ҳиндистонга ҳам ёймоқчи бўларди. Туркистоннинг озодлик кураши советларнинг Ҳиндистон ва Афғонистонни «қутқариш нияти»ни пучга чиқаргани инкор этиб бўлмас ҳақиқатдир.

Совет руслари ўз аскарлари билан тоғли жанглار учун тўлиқ жиҳозланган бўлиб, Помир вилоятида устун бўлиб кўринди, лекин улар Помир халқини коммунистик-совет тузумининг ашаддий тарафдорларига айлантира олмайдилар. Буни амалга ошириш учун эса биринчи бўлиб кетган Помир қўшинлари катта ёрдамга муҳтож эди. 1921 йил сентябрда Хорогга қўшимча бўлинма етиб келади. Бироқ мужоҳидлар Помир вилоятида совет аскарларига қарши урушни давом эттирмоқда эди. 1922 – 1933 йилларда Помир вилоятида мусулмонлар ва совет аскарлари ўртасида 130 дан ортиқ жанглар бўлган. Бу даврда мужоҳидларнинг йўқотишлари анча юқори эди.

Шарқий Бухорода миллий курашнинг илк ташкилотчилари ва етакчилари – Балжувонда Давлатмандбек (Камолиддинбекнинг ўғли), Кўлобда Ашур Тўқсоба, Қорамозорда Тоғай Сари, Дангорда Абдуқаюм Парвоначи, Лақайда Иброҳимбек (Чақабекнинг ўғли), Дарбозда Эшон Султон, Қоратегинда Фузаил Махдум, Файзободда Габурбек, Душанбеда Раҳмон Додхоҳ, Ҳисорда Темирбек, Сурхон водийсида Хуррамбек ва бошқалар 1921 йилда ҳам жанг қиларди. Озодлик кураши бутун Шарқий Бухорога тарқалади. 1921 йил 12 августда Бухоро Халқ Республикаси ҳукумати вакили Атоуллоҳхўжа Пўлатхўжа (Усмон Хўжанинг укаси) билан Давлатмандбек ўртасида келишув имзолангач, миллий кураш етакчилари ўзларига ишониб келишувга мувофиқ қизил армия Бухорони тарк этишини талаб қиладилар. Совет аскарлари Бухорони тарк этмаслиги аниқ бўлгач, мужоҳидлар яна ҳужумга ўтадилар. Иброҳимбек, Эшон Султон, Акбар Тўқсоба ва Ашур Тўқсоба Кўлоб ва Гарм туманларида ҳарбий амалиётлар ўтказишган. 1921 йил август ойининг охирида улар советларга ҳужум қилиб, Кўлоб қалъаси-

ни эгаллаб олишади. Бу гарнизон шахри учун 12 кун давом этган жанглardan сўнг мужоҳидлар катта йўқотишларга учраб, чекинишга мажбур бўладилар.

Кўлоб яқинидаги Мўминободда жанглр давом этади. 600 га яқин мужоҳидлар совет русларига ҳужум қилишади. Руслар қалъа ва шаҳарни тарк этишга мажбур бўлишади. Мужоҳидларнинг бу муваффақиятидан кейин Давлатмандбекка Кўлоб вилояти ҳокими бўлиш таклиф қилинади. Унинг олдида минтақада ҳукмронлик қилишни истаган кўрбоши Тоғай Сари пайдо бўлади. Икки қўмондон ўртасида отишма бошланади ва Тоғай Сари жангда мағлуб бўлгач, қолган аскарлари билан Лақайда Иброҳимбекка қўшилади. 1921 йил декабрига келиб Гарм ва Кўлоб руслардан бутунлай тозаланди. Бу орада Иброҳимбек кўплаб кўрбошилар ва Бухоро амирларининг ишончини қозонади. Дарбоз, Қоратегин, Кўлоб, Ҳисор, Вахш водийси ва Лақай водийсидаги кўрбошилари Қорасувга йиғилиб бир қарорга келишади ва Иброҳимбекни ислом қўшинлари қўмондонлигига сайлашади.¹ Шарқий Бухородаги мужоҳидларнинг раҳбарлари 1921 йил сентябрда қизил армияга Бухорони 10 кун ичида тарк этишни ультиматум қилиб қўяди. Советларнинг 3-бригадаси ходимлари 1921 йил 27 сентябрда «Босмачи бошлиқларидан бири Эшон Султон ва Давлатмандбек 17 сентябрь куни Кукамишда (Кўлоб тумани) учрашганлигини, Дарвоз ва Кўлобда тахминан 7000 га яқин босмачи борлигини, шулар жумласидан 2000 киши ёлланма аскар бўлиб, Қўрғонтепани зўрлик билан босиб олиб, Душанбени ўраб олишганини айтади.

¹ Лақай водийси Вахш ва Кофирниҳон дарёлари орасидаги тахминан 10615 км² ҳудудни ташкил қилади. Тяньшан тоғларининг шохлари сифатида Қоратоғхўжа Абдулхон, Наринтоғ, Етимтоғ, Рангантоғ, Қаршитоғ, Ғози Малик, Ориқтоғ ва Оқтоғ тоғлари бор. Қоракўл Лақай водийсидаги энг катта кўлдир. Бу водийда учта воҳа бор: Ёвон – 860 км², Лаур – 192 км², Овулқийик – 144 км². Тоғлар ва воҳалар мужоҳидларнинг русларга қарши жанг қилиши учун жуда мос эди, чунки улар ўз тоғ теварагининг табиий шароитларини жуда яхши билишган. Лақай – ўзбек қабиласининг номи. Лақайлар Бухоро амирлигининг Ҳисор ва Балжувон бекликларида яшаган. Лақайлар ерлари 1924 йилда Ўзбекистон ва Тожикистон Совет Республикалари ўртасида иккига бўлинган. Лақай халқининг от зотлари жуда машхур эди. Лақайлар Туркистоннинг жасур мужоҳидлар гуруҳи эди. Қаранг: Илутко Ф. Басмачество в Лакай. – Москва, 1929. – С.3 – 26; Ўзбек Совет Энциклопедияси. 6-жилд. – Б.300 – 301; Marie Brokhur. The Basmachi // Central Asian Survey. Vol. 2. 1983. №1. – P.59.

Иброҳимбек ўзининг 4000 нафар жасур аскарлари билан Душанбе шаҳрини (Шарқий Бухоронинг маркази сифатида танилган) қутқариш учун ҳужумга отланади. У 1921 йил 22 сентябрда шаҳарни ўраб олди ва гарнизон командири Морозенкодан қуроллари топиширишни талаб қилади. Морозенко: «Қўлингиздан келса, қуроллари мизни куч билан олинг», – деб жавоб беради. Шиддатли жанглар бўлиб ўтади. Бухоро ҳукуматининг фавқулодда вакили Сурайё афанди (усмонли-турк зобити) урушда мужоҳидларга ёрдам беради. 25 сентябрь кун Совет разведка бошқармаси ходимлари Сурайё афандини Душанбеда ҳибсга олдилар. Иброҳимбек Душанбеге шиддат билан ҳужум қилаётган бир пайтда совет гарнизонига қўшимча кучлар етиб келади. Иброҳимбек ўзининг асосий қароргоҳи Мозори Мавлонога (Лақай водийсида) чекинишга мажбур бўлади. Совет қўшинлари иккита пулемёт билан 100 нафар аскарни қишлоққа ҳарбий операция режалари ва душманларнинг ҳолатини ўрганиш учун юборишади. Кейин яна совет қўшинлари қишлоққа ҳужум қилишади ва 18 соатлик жанглардан сўнг қишлоқни эгаллаб олишади. Иброҳимбек Шарқий Бухорода фаолият юритаётган барча қўрбошиларни ўз бошқарувига ўтказишга ҳаракат қиларди.

Илгари Бухоронинг марказий ва ғарбий қисмида совет қўшинларига қарши курашда муваффақиятларга эришган Абдулқаҳҳорни Кобулда яшаган собиқ Бухоро амири бухориликлар раҳбарлигига тайинлаган бўлса ҳам, Иброҳимбек уни ўз қўмондонлиги остига кiritмоқчи эди. Мулла Қаҳҳор мустақил ҳаракат қилади ва Иброҳимбекдан буйруқ олмайди. Иброҳимбек жасур жангчи эди, лекин унинг характерида ўзига бино қўйиш, худбинлик аломатлари ҳам бор эди. Мужоҳидлар етакчилари Иброҳимбекнинг хусусиятларидан хабардор эдилар, лекин миллий кучлар тарқалиб кетмаслиги учун унга тўсқинлик қилмайдилар. 1921 йилнинг декабригача Шарқий Бухорода 20 мингдан ортиқ мужоҳидлар русларга қарши кураш олиб борадилар.¹

Фарғона водийси 1921 йилда миллий кураш маркази эди. Маълумки, совет ҳарбий маъмурияти 1920 йилнинг охири 7 ойида қизил армияни мустаҳкамлаш учун Фарғонага 1 та пиёдалар дивизияси, 4 та бригада, 3 та мустақил бригада (тўғридан-тўғри фронт қўмондонига бўйсунувчи) ва отликлар дивизиясини юборди. Шунга қарамай, совет ҳарбийлари босмачилар устидан устунликка эриша олмайдилар. Қўрбошилар қўшинлари эндиликда енгилмас қўшинлар сифатида кўринади. Шермуҳаммадбек қўшинлари совет қўшинларининг даҳшатли тушига айланган эди. Худди шу тарзда фаол ва муваффақиятли ҳарбий операцияларни амалга оширган бошқа бирлик қўрбоши Раҳмонқулга тегишли эди. Унинг Ашава яқинидаги тоғ этагида 2000 та одамни ўз ичига сиғдириши мумкин бўлган ерости қалъаси бўлган.

Раҳмонқул 1921 йил июль ойида Ашава қишлоғида қизил гвардиячиларга ҳужум қилади, тўқнашув 8 соат давом этади. Совет тарихчилари: «65 кишилик совет аскарлари 2000 та ботирга қарши қаҳрамонларча қаршилик кўрсатдилар», – деб ёзадилар. Бундай даъволар муболағадан бошқа нарса эмаслигини айтиш кифоя қилади. Раҳмонқулнинг йигитлари Ашавадаги барча қизил гвардиячиларни йўқ қилишади. Агар Раҳмонқул билан жанг қилиш арзимас воқеа бўлганида, 1921 йил август ойида совет Россияси ҳукумати ва Туркистон fronti Инқилобий ҳарбий кенгаши унга сулҳ шартномасини таклиф қилмаган бўлар эди. Раҳмонқул советларнинг сулҳ музокаралари ҳақидаги илтимосларини рад этади.

Шундан сўнг Фарғона водийсидаги совет ҳарбий маъмурияти бор кучи билан Раҳмонқулга ҳужум қила бошлайди. 1921 йил ноябрь ойида советларнинг 8-махсус бригадаси Ашава атрофида Раҳмонқулга ҳужум қилади. 1921 йил 21 – 23 ноябрь кунлари Раҳмонқулнинг 800 дан ортиқ мард жангчилари жанг майдонларида ҳалок бўлади. Раҳмонқул 1200 га яқин аскар билан Чотқол тоғларига чекинишга мажбур бўлади. Советлар 1922 йил августигача Раҳмонқулни мағлуб эта олмайдилар. 1922 йил август ойида совет ҳарбий маъмурияти Сирдарёда 5 та полкдан иборат ҳарбий қўшин, жумладан, артилле-

¹ Брискин А. Страна Таджики. – Москва, 1930. – С.38.

рия, самолётлар ва моторли қайиқлар билан Раҳмонқулга ҳужум қилади. Узоқ давом этган жанглардан сўнг 1921 йил ноябрь ойи охирида совет қўшинлари Ашавадаги Раҳмонқул қалъасини фақатгина совет разведкаси ерости ёрига кириш йўллари аниқлаганида эгаллаб олишади. Раҳмонқул ва унинг қўрбошилари 1923 йил октябрь ойида Чотқол тоғларида совет аскарлари томонидан асир олинади. Россия Компартияси Марказий Комитетининг Тошкентдаги Ўрта Осиё бюроси Раҳмонқул ишини навбатдан ташқари мажлисда муҳокама қилиб, маҳкама Эски Қўқонда ўтказилиши ва ҳар бир қишлоқдан вакил қатнашиши тўғрисида қарор қабул қилади. Бу намоийишкорона судни Туркистон fronti ҳарбий суди (энг юқори суд) олиб боради. Айбланувчилар курсисида ўтирган Раҳмонқул ва унинг 32 қуролдоши ҳарбий суд томонидан ўлим жазосига ҳукм қилинади. Бу қаҳрамон мужоҳидлар Эски Қўқонда 10 минг туркистонлик кўз ўнгида қатл этилади.¹

Туркистон Компартияси Х қурултойи ва 1921 йил августда Тошкентда бўлиб ўтган советларнинг Х қурултойининг якуний қарорлари муносабати билан совет маъмурияти яна босмачилар раҳбарлари билан сулҳ шартномаси тузиш ташаббусини илгари суради. Аслида, совет сулҳ шартномалари 1920 йил февралдан бери уларнинг стратегик ва сиёсий манёврларидан бири эди, холос. Улар ҳар бир қўрбоши билан алоҳида шартнома тузиб, миллий мудофаани заифлаштирмоқчи эдилар. 1920 йиллар бошида мусулмон қўшинлари амири сифатида Муҳаммадаминбек (Мадамин) қўрбошиларга етакчилик қилади. Советлар у билан шартнома имзолаш орқали биринчи мақсадига эришадилар. Совет маъмурияти 1921 йил 12 сентябрда Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Низомиддинхўжа бошчилигидаги вакилликни сулҳ шартномаси тузиш учун Шермуҳаммадбек ёнига юборади. Низомиддинхўжа Шермуҳаммадбекка қуйидаги гапни айтади: «Ҳозирда мен Туркистон ҳукумати вакилиман. Керак бўлганда олдимизга келинг, кейин бирга ўламиз». Бунга жавобан Шермуҳаммадбек: «Тош-

кентдаги Россия ҳарбий штаби ҳам сизнинг қўмондонлигингиз остидами? Агар рус қўшини сизнинг қўмондонлигингизда эканлиги рост бўлса, рус қўшинларига дарҳол бутун Туркистонни тарк этишни буюринг. Совет қўшинлари Туркистондан чиқиб кета бошлаган пайтдан бошлаб мен сизнинг хизматингизга кираман ва сизни сўзсиз тан оламан», – деган.² 1921 йил сентябрь ойининг охирида 1-армия ва Фарғона fronti қўмондони Зиновьев бошчилигидаги вакиллик (шу жумладан, Туркистон Коммунистик партияси котиби Тўрақулов, Туркистон fronti Инқилобий ҳарбий кенгаши аъзоси Березин ва совет разведкаси бошлиғи Слуцкий) Шермуҳаммадбек билан тинчлик музокаралари олиб бориш учун Марғилоннинг Ёзавонига келишади. Шермуҳаммадбек Орол кўлидан Оренбурггача бўлган темир йўл вокзалларини қўриқлаётган қўшинлардан ташқари бошқа совет Россияси қўшинларини Туркистондан олиб чиқиб кетиш, Туркистонга тўлиқ мустақил бошқарув ҳуқуқи, шариат қонунларини қўллаш, халқ кўлидан олинган товарларни қайтаришни талаб қилади. Агар рус маъмурияти бу шартларни қабул қилса, мужоҳидлар сулҳ тузишга тайёр эканликларини эълон қилишади. Зиновьев вакиллиги бу шартларни қабул қилишни истамайди. Вакиллик Туркистон fronti қўмондонлигига ва Россия Компартияси Марказий Комитети Туркистон бюросига сулҳ музокаралари муваффақиятсиз якунлангани ҳақида маълум қилади. Совет Россиясининг ҳукмронлигини ифодаловчи бу икки ташкилот қўрбошилар билан ўтказиладиган сулҳ музокараларини қайта кўриб чиқади.

Совет раҳбарлари босмачиларни бутунлай қуролсизлантиришни мақсад қилган янги сулҳ вакилликни (Тўрақулов, Раҳимбоев ва Силен) Фарғонага, хусусан, Шермуҳаммадбек ҳузурига юборишга қарор қиладилар. Вакиллик Фарғонага келади, аммо муваффақиятга эриша олмайди. Туркистон fronti қўмондони 1921 йил 11 сентябрда сулҳ музокаралари советларга ҳеч қандай муваффақият келтирмаганини эълон қилади. Шу боис ўша куни Фарғона водийсида

¹ Шомағдиев (58). 240-бет.

² Тўғон (25). 395-бет. Б.Ҳайит. Туркистон. 184-бет.

фавқулудда ҳолат эълон қилинади. Коммунист-партиянинг барча органлари ва ҳарбий кучлари (разведка, инқилобий ҳарбий трибунал, махсус топшириқлар учун қўшинлар, полиция) битта шахсга бўйсундирилди. Туркистон фронти қўмондони: «Агар душманлар таслим бўлмаса, йўқ қилинади. Совет томонига ўтган барча қўрбошилар ва босмачилар шафқатсиз ўққа тутилиши керак»¹, – деб буйруқ беради.

Советлар тилида инсонпарварлик ҳақиқий ваҳшийликдан бошқа нарса эмас эди. Мағлуб бўлиб асирга олинган ёки бирон сабабга кўра қурол-яроғини ташлаб, совет русларидан раҳм-шафқат кутаётган барча мужоҳидларни битта ҳам қолдирмай йўқ қилиш катта ваҳшийлик эди.

Фарғона водийсидаги қўрбошилар, советларнинг ҳаддан ташқари кучли зуғумига қарамай, урушни давом эттирадилар. Эҳтимол, совет ҳарбийлари катта йўқотишларга учрагани учун Фарғонадаги ҳарбий маъмурият қўшимча кучлар излагандир. Шундан келиб чиқиб 1921 йил бошида Еттисувдан Фарғонага 3-пиеда дивизияси юборилади. Советлар ўз урушларини шиддат билан давом эттирар экан, баъзи қўрбошилар билан сулҳ шартномасини имзолашга ҳаракат қилишади. Тўрақулов 1921 йил 2 сентябрда қўрбошилар билан бўлиб ўтган музокаралар натижалари тўғрисида ҳисобот берар экан, қуйидаги маълумотларни келтиради: «Мен босмачиларни қуролсизлантиришни асосий вазифамиз деб билмайман. Бизнинг асосий вазифамиз золимларни сиёсий қуролсизлантириш эди ва биз бунга эришдик».² Бу совет маъмурияти қўрбошиларнинг бир қисmini сулҳ учун тактик жиҳатдан тайёрлаганлигини англатарди. Шу нуқтаи назардан, қирғиз қабиласидан бўлган қўрбоши Жонибек 1921 йил сентябрида совет руслари билан сулҳ шартномаси тузади. Жонибек Муҳиддиннинг раҳбарлигини тан олмагани учун у қўрбоши Муҳиддин (қирғизларнинг бошқа бир қабиласи бўлган отузўғлининг бошлиғи) билан бирга советларга қарши курашишни истамас эди. 1921 йил 10 сентябрда Тўрақулов ва Муҳиддин йиғилиб, «Муҳиддин шўролар ҳукмронлигини

тан олди ва уларга сўзсиз бўйсунди» деган қарорга келинади. Шўролар Муҳиддиннинг йигитларига амнистия эълон қилади, аммо Фарғона водийсидан чиқиб кетиш тақиқланади. Бу икки қўрбоши ўртасида фитна уюштириб, миллий курашга катта зарба берадилар. Натижада собиқ қўрбоши Жонибек қўшинидан Фарғона вилояти мусулмон отлиқ бригадаси тузилиб, у шўролар байроғи остида Шермуҳаммадбекка қарши кураш олиб боради.

Сулҳ музокаралари барча қўрбошиларни қуролларини топширишга мажбур қила олмайди. Бироқ совет маъмурияти миллий кураш етакчиларининг ўртасига қисман совуқлик тушганидан жуда мамнун эди. Улар ўзлари учун музокаралар пайтида қуйидаги фикрларга ойдинлик киритганларини айтадилар:

1. Босмачилар қароргоҳларида аскар етишмайди.

2. Алиёрнинг (қўрбоши) тинчликсевар характери туфайли 28 август куни Шермат (Шермуҳаммадбек) билан бўлиб ўтган музокаралар тўхтатилмади, аксинча, 2 сентябрга қадар узайтирилди.

3. Шермуҳаммадбекнинг хориждан келган маслаҳатчилари шахсан унинг ўзига босим ўтказади.

4. Муҳиддин билан келишиш йўли топилди.³

Собиқ қўрбошилардан Муҳиддин (Муеддин) ҳам ўз бўлинмаси билан рус қуролларини қўллаш орқали Шермуҳаммадбекка қарши курашади, аммо муваффақиятга эриша олмайди. 1922 йил бошида у миллий курашга қайта қўшилиб, қизил армияга қарши курашади.⁴ Шу билан бирга, советларнинг сулҳ таклифларини умуман рад этган қўрбошилар ҳам бор эди. 1921 йил 6 июлдаги Конибодом гарнизони командирининг сулҳ таклифига қўрбоши Нуруллоҳ Махсумнинг жавоби бунга ёрқин мисол бўла олади. Командир қўрбоши Нуруллоҳдан

¹ Шомағдиев (58). 244 – 245-бетлар.

² Зуев (39). 65-бет.

³ Зуев (39). 67-бет; Совет манбаларидан маълум бўлишича, Муҳиддин билан тузилган тинчлик шартномаси ҳақида И.Врачев «Доклад о мирных переговорах с курбаший Мухитдин-Беком» номли рисола чоп эттирган. Мен бу рисола қўлга кирита олмадим. Шунингдек, Мадам-инбек ва Муҳиддиндан ташқари бошқа қўрбошилар билан тузилган сулҳ битимларининг матнларини советлар нашр этгани ёки йўқми, аниқлай олмадим.

⁴ Тўлиқ матн учун қаранг: Дипнот (99). 316-бет.

«ватанни ҳимоя қилиш учун» қуролини топширишни сўрайди. Нуруллоҳ Махсум шундай жавоб беради: «Менга Ватанни ҳимоя қилиш учун совет ҳокимиятини сақлаб қолиш масаласида сулҳ шартномаси тузишим кераклиги ҳақида ёзибсиз. Шу ўринда кимдан ҳимоя қиламиз деган савол ҳаёлга келади. Сиз бунга айтмадингиз ва сизнинг бу талқинингиз жуда қизиқ. Агар шундай бўлса, биз уни вайрон қилишдан, қароқчилардан ва бошқалардан ҳимоя қилиш деб тушунадиган бўлсак, сиз раҳмдил судя сифатида биз томонда бўлишингиз керак, чунки биз Ватанимизни уч йил ичида талон-торож қилган большевистик тўдалардан ҳимоя қилмоқдамиз. 1000 йиллар ичида яратилган ҳамма нарсани йўқ қилишди. Сиз, азиз рус коммунисти, бизни яҳудийлар очликдан ўлдираётганидан, қолаверса, Россиядаги вазиятдан хабардормисиз? Сиз, аҳмоқлар, бизга қарши курашиб, тубжой халқнинг қонини тўкиб, юртимизни мустамлакага айлантirmoқчи бўляпсиз-у, биз нима учун курашаётганимизни билмайсизми?»

Россия Компартияси Марказий Комитети Туркистон масаласини 1921 йил 14 октябрда кўриб чиқади. Марказий Комитет босмачилар ҳаракати совет ҳукмронлигига хавф туғдиради ва советлаштириш жараёнига путур етказиши деган фикрга қўшилади. Марказий Комитет «Туркистон давлат органлари ва партиясининг энг муҳим вазифаси босмачиликни тезроқ йўқ қилишдир» деган қарорга келади.

Шундан сўнг Фарғона водийсидаги Коммунистик партияга қарашли ташкилотлар ҳарбий ҳолатдаги ташкилотлар сифатида қарала бошланади.¹

1920 йил охирида совет маъмурияти Жунайидхондан қуролларини топширишни сўрайди. Жунайидхон бундай буйруқларга бош эгмайди ва 1921 йилда Хоразм Халқ Республикаси чегараларида урушни давом эттиради, бироқ ҳеч бир томон муваффақиятга эриша олмайди. Жунайидхон Қорақум саҳросидан келиб, Урганч атрофида ҳарбий операцияларни амалга оширади. Унинг мақсади Хива шаҳрига етиб

олиш учун Урганчни сақлаб қолиш эди. Хивани озод қилгач, Хоразм Халқ Республикасида совет қўшинларига қарши умумий ҳужум бошлаш режасини тайёрлайди. Шу сабабли у 1921 йилда қизил армияга қарши камида 23 марта ҳужум уюштиради. Хоразмдаги миллий кураш етакчилари 1921 – 1922 йилларда Тажан, Марв, Қорақалин ва Хива атрофида шиддатли амалиётлар уюштиришади. Бу орада қўрбошилاردан Хўжақул Ниёзқул Марв ва Тажанда, Бегенча ва Жунайидхон Хива атрофида анча машҳур бўлади. 1921 йил ўрталарида Қўнғирот ҳокими Темир Алихон Жунайидхон билан биргаликда русларга қарши кураш бошлайди.²

Хоразмдаги қаршиликлар нафақат жанг майдонларида, балки сиёсий асосда ҳам давом этади. 1921 йил 6 мартда совет разведкаси Хоразм Халқ Республикаси раҳбари Ҳожи Юсуф Паҳлавон Ниёзни антисовет фаолияти учун ҳибсга олади. Советларнинг ўзи тан олган мустақил давлат раҳбарининг совет разведкаси томонидан ҳибсга олиниши советлар мустақил давлат деганда нимани назарда тутганини тўлиқ очиқ беради. 1921 йил 15 майда Ота Махсум республика раҳбари этиб сайланади. Янги раҳбар ҳамда ташқи ишлар вазири Мулла Ниёз Россияга қарши мустақил сиёсат юритишни мақсад қилишган. Улар совет Россиясининг Хоразмдаги сиёсатига ўз манфаатларидан келиб чиқиб қаршилик кўрсатганлар. Шундан сўнг совет Россиясининг вакили 1921 йил 28 ноябрда Хивада Ота Махсум ҳукуматини ҳибсга олишга қарор қилади. Ота Махсум ва унинг 14 нафар тарафдори ҳибсга олинади, бироқ улар қамоқхонадан қочишга муваффақ бўлишади. Шундан сўнг улар озодлик курашига қўшиладилар. Ташқи ишлар вазири Мулла Ниёз Жунайидхон қўшинларининг бош қотиби этиб тайинланади. 1921 – 1922 йилларда Бекжон Назар, Габек Сари Қўчқор, Ҳожи Юсуф Паҳлавон, Ниёз каби кўп-лаб Ёш хиваликлар гуруҳининг аксарият аъзолари собиқ инқилобий давлат манфаатларини ҳимоя қилиш учун советларга қарши сиёсат олиб борадилар. 1922 йил март ойида Хоразмда бу кишилар устидан суд жараёни бошланади.

¹ Зевелов А.И., Поляков Ю.А., Чугунов А.И. Басмачество: возникновение, сущность, крах. – Москва, 1981. – С.97.

² Ташлиев. История Туркманской ССР. – Ашхабад, 1957. – С.222.

Совет Россияси ҳарбий суди аксилинқилобий деб даъво қилган ташкилот бизнинг тузумни ағдариш ниятида экан деб унинг барча аъзоларини ўлимга ҳукм қилади. 1921 йил охирида Жунайидхон Хоразм ерларининг 80 фоизини назорат қиларди.

1921 – 1922 йилларда Фарғона водийси Бухородан ташқари миллий курашнинг муҳим маркази сифатида қараларди. 1921 йил 17 ноябрда Фарғона водийсида қизил армиянинг ҳарбий диктатураси эълон қилинади. Баранов ҳарбий диктаторга айланади. У ўзи қарор қабул қилиш, Фарғона водийсининг барча қисмларини текшириб кўриш, босмачиларга ўзи хоҳлаганча ҳарбий ва иқтисодий чоралар кўриш ваколатига эга эди. Совет маъмурияти (ҳарбий, Коммунистик партия органлари, ҳарбий суд, давлат бошқаруви) ҳарбий диктатурага тўлиқ хизмат қилган бўлса-да, озодлик курашини бартараф эта олмайди. 1922 йил февралда диктатура тугатилади. Унинг ўрнига Фарғона фронти инқилобий кенгаши ташкил қилинади. Бу муассаса совет русларининг Фарғонадаги ижро этувчи органи ҳисобланган.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИДАГИ ОЗОДЛИК КУРАШИ МУАССАСАЛАРИ

Юқорида таъкидланганидек, миллий курашнинг давом этишида 1919 йил 29 сентябрда Фарғонада совет муҳолифлари (айниқса, казаклар) иштирокида илк муваққат ҳукуматни ўрнатган шахс Мадаминбек эди. Бу ҳукумат 1920 йил март ойида Мадаминбек таслим бўлгунга қадар ўз фаолиятини давом эттиради. Шундан кейин Шермуҳаммадбек миллий курашнинг бошқарув механизмини ташкил этишга ҳаракат қилади. У 1920 йил 3 майда муваққат Туркистон ҳукуматини ўрнатишга муваффақ бўлади. У ҳукумат бошлиғи ва ислом кўшинларининг бош қўмондони этиб сайланган, бошқарувда беш нафар ҳукумат аъзоси бўлган.¹

¹ Ҳукуматнинг муҳим аъзолари қуйидагилар эди: Муллажон Қори – полиция бошлиғи; Акбаржон Эшоний – шайхулислом; Абдусалом – бош котиб, Носир Жони – молия мудир, Мулла Ҳожи – Ният – махсус вазибаларга масъул.

Бундан ташқари, 14 кишидан иборат маслаҳат кенгаши сайланади. Кенгаш мунтазам йиғилиб, миллий курашга оид масалаларни муҳокама қилиб, қарорлар қабул қиларди. Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбекнинг хотираларидан маълум бўлишича, озодлик курашчилари кўплаб муассасалар туздилар:

Миллий озодлик маҳкамаси: Мулла Умар Қори, Камол Қори, Абдулазиз Қори ва Абдусаломдан иборат эди.

Ҳарбий маъмурият: Шермуҳаммадбек – бош қўмондон; Исмоил Ҳаққий (собик усмонли зобити) – ҳарбий сиёсатга масъул; Яқуб Бей (собик усмонли зобити). Ҳарбий режалаштириш ва операциялар учун масъуллар этиб Алиёр кўрбоши, Юсуф Паҳлавон кўрбоши, Бозорбой кўрбоши, Мулла Пўлат кўрбоши, Асқар кўрбоши ва Нурмуҳаммадбеклар тайинланган.

Бошқарув кенгаши: Абдулбоқи Бойбача – раҳбар; Муфтий Мусо Қори, Абдулқайюм, Мулла Ғоиб Мозор, Мулла Йўлдош Охунлардан иборат бўлган.

Мустақиллик суди учун 88 кишидан иборат – ўзига хос халқ вакили бўлган кенгаш – парламент сайланади.² Озод қилинган ҳудудларни элликбоши, капитан ва мингбоши каби унвонлар билан аталган раҳбарлар бошқарган. Бу бошқарув механизмларининг барчаси кўрбошилар назоратида эди.

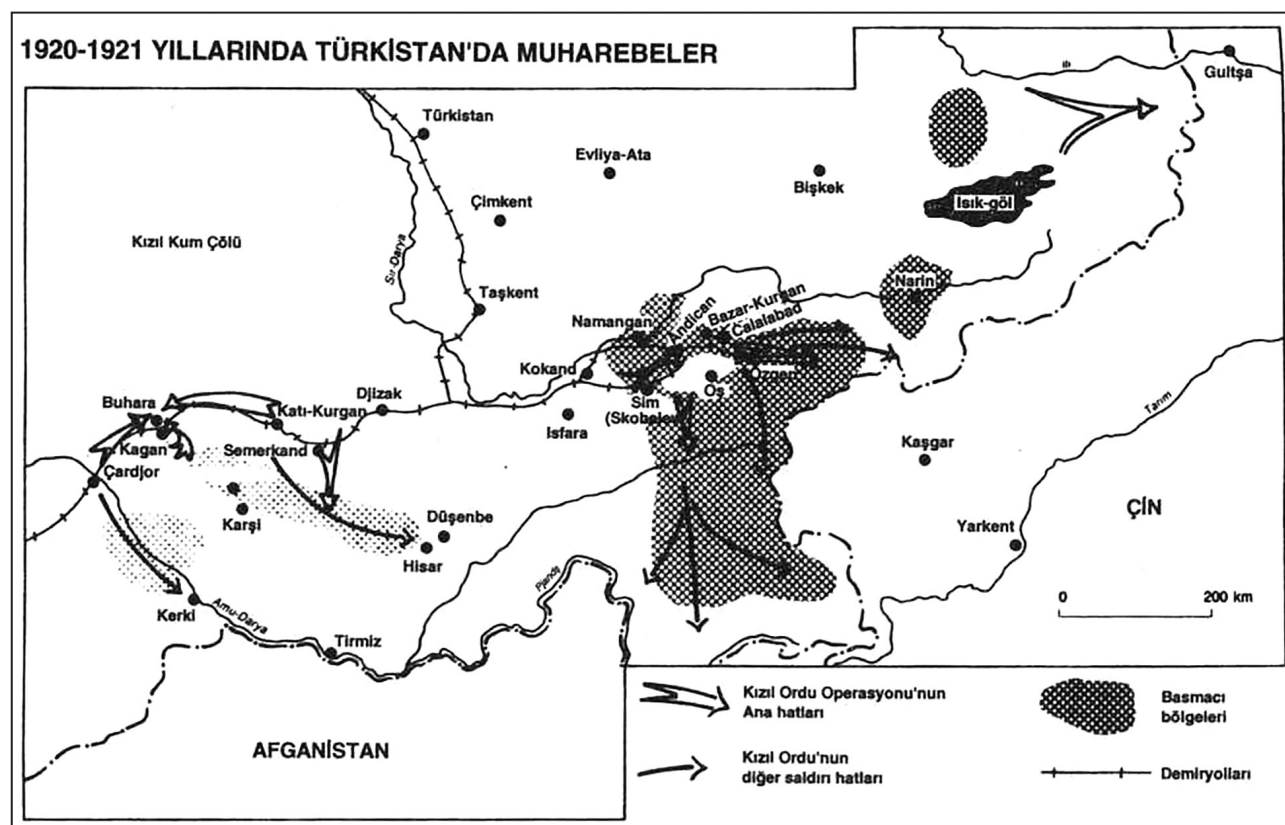
² Булар қуйидаги сиймолар эди: Ёдигор, Нуриддин Муҳаммад Амин Паҳлавон, Музаффар Мингбоши, Рустам Эшон, Ашурбек, Маматисо Паҳлавон, Қурбонбой, Хусомиддин Мингбоши, Тажибой Амин, Меҳмет Шариф, Паҳлавон, Омонбой, Каримжонбой, Мулла Ҳайдар, Абдулқодир Мингбоши, Деҳқон Паҳлавон, Омонбой Каримжонбой, Мулла Ҳайдар, Абдулқодир Мингбоши, Ҳожи Мирбобо, Қамчи Паҳлавон, Меҳмет Сиддиқ, Тешабой, Абдулқодир Мингбоши, Камбариддинбобо, Мулла Мелибой, Саид Раҳмонхон, Мулла Авлиёхон, Миён Қудратуллох, Асириддин Махсум, Абдурахмон Махсум, Хўжа Ҳожи Ниёз, Исроил, Лейли Қори, Тўхтасинбой, Норбўтахон Тўра, Комилжон Қори, Абдуллахон Қори, Меҳмет Амин, Юнусжон Қори, Ёлбаржон Тўра, Саид Маҳмудхон Тўра, Абдуллох Амин, Мулла Ғози, Мулла Акбар Эшон, Маҳмуд Зиё, Мазирвон Қори, Мулла Турсунбой, Маҳметван, Абдурахим Амин, Гадаий Ҳожи, Аминтой, Маҳмуд Расулбой, Кануч Паҳлавон, Мулла Раҳматуллох, Хўжа Берди, Авлиёхон, Абдуллох қори, Мирқосим Ато, Юсуф Қори, Низомиддин Амин, Мулла Ҳамиджон, Тошпўлат, Нур Маҳмет Ғози, Тўхтасунхон, Мулла Атик, Тақсимбой Мингбоши, Саббарқул, Султониддин, Қўшақ Бойбача, Азим Хўжа, Нишонбой Амин, Алимқул Сермеҳмет, Сурдун Бойбача, Фидойи Муҳаммад, Меҳди Маҳдум Дукчи Эшон ўғли, Саид Мухтор, Мулла Абдулфаттох, Тошмуҳаммад, Бойбўта, Абдуллох Муҳаммадий, Яркаҳ, Мир Искандар, Абдулҳафиз Ҳожи, Мулла Тошмуҳаммад, Мадат Муротбоши, Мулла Қорабой, Мулла Эргаш, Мулла Маҳмуджон, Эгамберди. Бу одамларнинг барчаси ўқимишли одамлар эди.

Марғилонлик халқ шифокорлари Мирзажон ва олтиариқлик Эргаш Табиб жангчиларнинг саломатлиги билан шуғулланган. Қуролларни таъмирлаш, ўқ ва милтиқлар ясашга марғилонлик Аҳрор Эшон ва шаҳрихонлик Сулаймон Эшон масъул бўлган. Озодлик курашчиларининг мароқли ҳордиқ чиқаришига (театр, муסיқа, спорт) катта аҳамият берилади. Ўн икки кишидан иборат муסיқа гуруҳи йигитларга мунтазам равишда халқ кўшиқларини куйлайди. 200 дан ортиқ йигитлар отларни парваришлаш билан шуғулланган. Шунингдек, бир қатор одамлар жангчиларни нон ва озиқ-овқат билан таъминлашга масъул эди. Албатта, озиқ-овқат ва уруш моллари (транспорт отлари, жанговар отлар) олишда баъзан одамлар ўртасида келишмовчиликлар бўлган. Айрим мусулмонлар ихтиёрий равишда мужоҳидларга от ва овқат бермаганлар. Агар бадавлат кишилар мужоҳидларга ёрдам бермаса, сўралган нарсалар куч билан олиб кетилган. Мужоҳидларга зарур бўлган нарсаларни ўз ихтиёри билан бермаган

бу одамлар совет ҳокимиятига шикоят қиладилар. Советлар эса бундай келишмовчиликлардан босмачиларга қарши ташвиқот сифатида фойдаланган. Ўз фуқароларига бойлиги билан ёрдам бермаган бу бойлар ўз-ўзидан мужоҳидларга қарши курашаётган советлар томонига ўтишган.

Миллий кураш йўлбошчилари энг оғир шароитларда (қишда иссиқ кийим, озиқ-овқат етишмаслиги, қурол-яроғ етишмаслиги, пул етишмаслиги, бошпана йўқлиги, дори-дармон етишмаслиги ва ҳоказо) бўлишига қарамай, урушни давом эттирадилар. Шунча қийинчиликларга қарамай, мужоҳидларнинг таслим бўлмагани ва қуролларини ташлаб руслар сафига қўшилмагани ҳайратланарлидир. Улардаги куч-қудратнинг бирдан-бир манбаси Аллоҳга бўлган қатъий эътиқодлари ва миллий курашнинг ғалаба қозонишига ишончлари эди. Албатта, русларнинг қароқчилик қилиб мамлакат бойликларини талон-торож қилишдан бошқа нияти йўқлиги халқнинг огоҳли-

1920 – 1921 йилларда Туркистондаги курашлар

гини оширишда муҳим омил бўлди. Руслар мужоҳидлардан, мужоҳидлар эса руслардан нафратланган. Шунинг учун ҳам ҳаёт-мамонт жанглари бўлар эди. Мусулмон халқи орасида миллий кураш етакчиларининг нуфузи мустаҳкамланади. Урушда қатнашмаган халқ қўрбошилар ва уларнинг йигитлари енгилмас эканига ишонишади. Улар қизил армиянинг катталигини ва уларнинг қурол кучи нимага қодир эканлигини тўлиқ билмаганлар.

5-БЎЛИМ МИЛЛИЙ КУРАШ ВА АНВАР ПОШО (1921 – 1922)

Анвар Пошонинг Туркистондан олдинги ҳаётига қисқача назар

1891 йилда Ҳожи Аҳмет Пошо ва унинг рафиқаси Айшанинг биринчи фарзанди сифатида Истанбулда туғилган Анвар Пошо Усмонли қўшинининг энг фаол зобитларидан бири бўлиб, 1914 йил 4 февралда 32 ёшида пошоллик рутбасини эгаллайди. Малика Нажие Султон (1896 – 1957)га уйлангандан кейин у султонга энг яқин одам, мудофаа вазири ва бош қўмондон ўринбосари бўлади. Биринчи жаҳон уруши бошланиши билан немис империяси ҳукумати билан шартнома имзоланади. Шундай қилиб, Усмонли империяси Германия иттифоқчисига айланади. На султон, на бош вазир, на бошқа ҳокимият Усмонли империяси урушга кирганини билмас эди. Бу қарорни фақат Анвар Пошо қабул қилганди.¹ Усмонли империясининг мағлубиятидан кейин Анвар Пошо мамлакатни тарк этишга қарор қилади. Анвар Пошо, Талъат Пошо (01.09.1874 – 15.03.1921) Усмонли ҳукуматининг 04.01.1917 – 08.10.1918 йиллардаги бош вазири) ва Жамол Пошо (1872 – 1922) тахминан 1918 йил 2 – 3 ноябрда немис сувости кемасида Истанбулни тарк этишади.²

¹ Янги Турк Энциклопедияси. 3-жилд. – Б.815.

² Фетҳи Теветўғлу. Отатурк – Иттиҳод ва тараққиёт // Отатурк илмий маркази: журнал. – Анқара, 1989. №15. – Б.618. Шавкат Сурайё Айдемир (Македониядан Марказий Осиёга. Анвер Пошо. 3-жилд. – Истанбул, 1978. – Б.468) Истанбулни тарк этиш санасини 1918 йил 8 – 9 ноябрда деб кўрсатган.

Учовлон 1919 йил январь ойида Берлинга ташриф буюришади. Анвар Пошо бу ерда Али Бей исми остида яшайди. Бу шахслар Берлиндаги француз ва инглизлар билан боғланиб, Усмонли империясининг келажаги ҳақида музокаралар олиб боришга ҳаракат қилишади. Шу билан бирга, у Россия ҳукумати вакили сифатида Берлинда бўлган радикал коммунист Карл Радек³ билан 1919 йил январь ойида танишади. Бу танишув қандай юз берганлиги маълум эмас. Аммо энг қизиқарлиси шундаки, Радек Анвар Пошони Москва билан боғлаган. Эҳтимол, Радек Усмонли империясининг айна пайтда Германиядаги сиёсий муҳожир бўлган учта таниқли вакили – Анвар Пошо, Жамол Пошо, Талъат Пошоларга Москванинг инглизларга қарши большевиклар билан ҳамкорлик қилиш таклифини айтгандир. Анвар Пошо 1919 йил ёзида ўз фикрларини Жамол Пошога шундай ифодалайди: «Бизнинг большевик дўстимиз (Радекни назарда тутяпти – Б.Ҳ.) қамоқдан озод қилинди. Улар менинг баъзи фикрларимни большевик дўстлари билан йиғилганларида маъқуллаган. Менинг умумий фикрларим қуйидагилар:

1 – Мусулмон халқларини қутқариш.

³ Карл Радек (Бернхардович Собесон) 1885 йилда яҳудий ўқитувчиси оиласида Лемберда туғилган ва 1915 йилдан Швейцарияда яшаб, Ленин билан учрашган. 1917 йил апрель ойида большевик Марказий Қўмитаси Ташқи ишлар бюросининг Стокгольм ташқи ишлар идорасининг маъмурига айланади. Бу ердан Германия ҳукумати Россияга берган пулни большевиклар инқилобини молиялаштириш учун ўтказди. У 28 декабрь куни Россияга боради, аммо Берлинга қайтади. У 1919 йил 12 февралда ҳибсга олинган ва ёзда озод қилинган. Кейин Россияга бориб, коммунистик интернационалнинг фаол аъзоси бўлади. 1924 йилда Россия Коммунистик партияси Марказий Қўмитаси ва 1927 йилда Коммунистик партиянинг ташкилий қўмитасидан чиқарилган. Бироқ у яна партия аъзоси бўлади ва Партия Марказий Қўмитаси маълумотлар бюроси мудир бўлади. 1936 йилда ҳибсга олинган ва 1937 йил 30 январда 10 йилга озодликдан маҳрум қилинган. У 1939 йилда бошқа маҳбус томонидан ўлдирилган. Rolf Ströbinger. Stalin enthaupet die Rote Armee. – Stuttgart, 1990. – P.14 – 18.

2 – Агар умумий мақсад бўлса, биз социалистлар билан ишлашимиз мумкин.

3 – Озод этилган мамлакатларда ички бошқарувни диний таълимотлар асосида ўрнатиш ва социализм тамойилларига уйғун ҳолда амалга ошириш».¹

Жамол Пошо «Шарқда мусулмонларни инглизлар ҳукмронлигидан қутқариш учун» большевиклар билан биргаликда ишлашга қарор қилади. Бошқа томондан, Талъат Пошо: «Большевиклар мусулмонларга мустақиллик ва озодлик ҳақида ваъда қилинган ҳамма нарсани йўқ қилишди ва уларни чор даврининг эски сиёсатига қайтаришди», – деб Москва билан ишлашни хоҳламайди. Талъат Пошо Берлинда қолади ва Анвар Пошо 1920 йил бошида Москвага боради. 1920 йил 11 апрелда Жамол Пошо Москвага келади. Жамол ва Анвар совет раҳбарлари томонидан катта иштиёқ билан кутиб олинади. Бу икки киши Берлинда бўлгани каби Москвада бирга бўла олмадилар, аммо улар доимий равишда хатлар орқали боғланишлари мумкин эди. Анвар ва Жамол совет маъмуриятининг шарқдаги исломий халқларни (Марказий Осиё ва Африка) инглизларга қарши мустақиллик инқилобига тайёрлай олиши мумкинлигига ишонишади. Анвар Пошо Ленин томонидан қабул қилинади ва совет Россияси ташқи ишлар вазири Чичерин ва унинг ёрдамчиси Карахан билан яқин алоқада бўлади. Анвар Пошо Усмонли империясининг келажаги ҳақида инглизлар билан бирлашмасдан большевиклар билан ишлашга қарор қилади. Анвар Пошо 1920 йил 26 февралда Жамол Пошога ёзган мактубида шундай дейди: «Француз ва инглизлардан биргаликда ҳаракат қилиш тўғрисида муносиб жавоб олсам, Истанбулдан Кавказга ва у орқали Туркистонга йўлга чиқаман. Албатта, бу саёҳат яширин бўлади. Дўстлар билан биргаликда Турк-Ислом дунёсини қутқариш тўғрисида яна бир бор маслаҳатлар беришга ҳаракат қиламан».²

Жамол Пошо Туркистон, Афғонистон ва Ҳиндистонни озод қилиш хаёлида яшайди.

¹ Айдемир (268). 493-бет.

² Айдемир (268). 503 – 506-бетлар.

1920 йил 11 июнда у Москвадан Мустафо Камол Пошога шундай ёзган:

«Менинг Туркистон, Афғонистон ва Ҳиндистондаги ҳаракат мақсадим Россия ҳукумати томонидан маъқулланди. Мен бу ўлкаларда, Халил Пошо эса Эронда асрлар давомида инглиз ҳукмронлиги остида яшаган шарқ халқларини қутқаришга ҳаракат қилади».

Усмонли империясининг Биринчи жаҳон урушидаги мағлубиятидан сўнг ушбу икки шахс шарқдаги инглизларга қарши кураш олиб бориш учун кучни қаердан олади? Улар инглизларга қарши орзулари билан Туркияга ёрдам беришни хоҳлашдими? Ёки улар инқилобчи руслар ёрдами билан Афғонистон, Эрон ва Ҳиндистонни қутқариш мумкин деб ўйлашдими? Бу икки жаноблар Озарбайжон мустақиллигига совет Россияси томонидан барҳам берилганини билмай қолишдими? Улар Москвага келганларида Туркистон миллий кураши ўзининг юқори нуқтасига етиб келганини билишмаганмиди? Бу саволларнинг барчаси жавобсиз бўлиб қолади, чунки барча саволлар жавоби жиддий изланишлар натижасига боғлиқ.

Анвар Пошо Москвада биринчи навбатда «Ислом иттиҳод ва бирлик жамияти»ни ташкил этишга бош қўшади. 1920 йилнинг ёзидан бошлаб бу жамият унинг раҳбарлиги остида фаолиятини давом эттиради. Совет маъмурияти инглизларнинг шарқдаги мавқеини заифлаштириши ва иложи борица шарқ халқларини советларнинг таъсирига киритиши, Анвар Пошо, қолаверса, унинг жамиятини қўллаб-қувватлаши «панисломизм»га айланади. «Ислом иттиҳод ва бирлик жамияти» бошқарувини амалга оширган шахслар олдин Усмонийлар империяси даврида «Иттиҳод ва тараққий» жамиятининг лидерлари бўлган ва айна пайтда сиёсий қочоққа айланган Анвар Пошо, Жамол Пошо, Халил Пошо ва бошқалар эди.

Анвар Пошо 1920 йил август ойининг охиригача Москва ва Берлинга бориб-келиб турди. Берлинда у инглизларга қарши бўлган Ҳиндистонлик сиёсий муҳожирлар билан алоқа ўрнатишга ҳаракат қилади. 1920 йил август ойида у Москвага келади. Чичерин ундан Шарқ халқ-

лари конгрессида қатнашишини сўрайди. Таклифни қабул қилган Анвар Пошо Бокуга йўл олади¹ (1920 йил 1 – 8 сентябрь кунлари Бокуда Шарқ халқларининг 1-съезди бўлиб ўтган – Р.Ш., Ш.Б.).

Анвар Пошо меҳмонхонага жойлашади ва ўзини Шимолий Африка (Марокаш, Тунис, Жазоир, Миср), Арабистон ва Ҳиндистон вакили сифатида таништиради. Бироқ совет руслари маъмурий ходимлари унинг Москвадаги «Ислом иттиҳод ва бирлик жамияти»нинг раҳбари эканлигини билишади. Анвар Пошонинг конгрессда (съездда) бўлиши коммунистларча фикрловчи Турк делегациясини ва Озарбайжон коммунистларини безовта қилганлиги ҳақиқат. Аввало, Озарбайжон халқ таълими учун жавобгар бўлган комиссар Бунёдзода Анвар Пошонинг бу конгрессга (съездга) нима учун келганлигини тушунмайди. Бунёдзода у Германия ҳукумати билан ишлайди ва Германия империализмига ёрдам беради деб айтади.² Анвар Пошо ўз нутқини тайёрлайди, лекин ўқишга рухсат бермайдилар. Турк делегацияси унга норозилик билдириб: «Анварни конгресс қошидаги халқ судига чақириш керак», – дейишади.

Зиновьев конгресс (съезд) котиби бўлади, Анвар Пошо минбарга келиб, нутқ матнини Зиновьевга тақдим этади. Зиновьев сўзлай бошлайди: «Ўртоқлар, шарқнинг ишчилари! Анварбей бизнинг орамизда пайдо бўлди ва гапиришга рухсат сўради. Аммо мен юз минглаб одамлар қонини тўккан бу империалистга сўз беришдан бош тортаман. Унинг нутқини бошқа биров ўқийди».³ Анвар Пошонинг нутқи рус коммунистларига фойда келтиради. У ўзининг сиёсий дастурини тушунтирмайди, лекин интернационал коммунистлар сафидан жой эгаллаган эди. Анвар Пошо Москва шарқдаги халқларга мустақилликни беришни хоҳлаганини, аммо улар учун фақат империалистик Европага қарши (Англия, Франция ва Герма-

нияга қарши) урушда иттифоқчи бўлиши мумкинлигини биларди.⁴

Анвар Пошо Бокудан Москвага, кейин Берлинга ўз оиласи ёнига қайтиб келади. Пошо Берлинда нима қилгани ҳақида аниқ далиллар йўқ. Бироқ олмон ҳукумати билан муносабатлари яхши эди. 1921 йил бошида у Москвага қайтиб келади. Совет Россияси ёрдамида Туркияга боришни хоҳларди. Хусусан, Россия Ташқи ишлар бўйича халқ комиссарлиги Анвар Пошонинг Туркияда фаолият юритишидан катта фойда кўзларди. Шунда советлар мамлакатни қутқариш учун етарлича ёрдам оларди. Большевиклар Анвар Пошони Мустафо Камол Пошонинг ўрнига қўйишни ва Анадолуда миллий курашни рағбатлантиришни хоҳлашади.⁵ Анвар Пошо Батумида амакиси Халил Пошоникига ташриф буюради. Эҳтимол, у ўзининг Анадолуга қайтиши ҳақида гаплашишни истагандир. Анвар Пошо Ҳалил Пошога: «Умид қиламанки, мен қайтиб келганимда Анадолуга фойда келтираман», – дейди. Халил Пошо шундай жавоб беради: «Сизнинг Туркияга қайтиш ниятингизда хайр топмадим. Бундай ҳолда тарафдорларингиз ва Мустафо Камолчилар ўртасида бўлиниш бўлади. Юнонларга қарши жанг қилаётган одамлар иккига бўлинади. Натижада ватанимиз ва халқимиз шахсий келишмовчиликлар оқибатида зарар кўради».⁶ Анвар Пошо тажрибали шахс бўлган амакисининг сўзини олмайди ва Туркия истиқлол кураши учун советлардан ёрдам сўраб Батумидан кичик кема билан Анадолуга кўчиб ўтишни мақсад қилади. Об-ҳаво ёмонлиги сабабли у Батумига қайтади. Бу сафар об-ҳаво Анадолуга бориш ва миллий кураш раҳбари сифатида ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилишининг олдини олади. Бу денгиз саёҳатидан сўнг Анвар Пошо амакисиникига яна ташриф буюриб, унга: «Туркияга қайтишим фойдали бўлишига қарамай, сиз бунинг оқибати ёмон бўлиши мумкинлигини айтган эдингиз. Мен Туркияга қайтиб боришдан

¹ Egon von Bahder. Enver Pascha. Kampf und Tod in Turkestan. – Berlin, 1943. – P.6.

² Information Concerning the Baku Conference. Political Intelligence Officer, India Office, 9 February 1921, India Office Library, C/P, S/18/C 203.

³ Egon von Bahder (272). 12-бет.

⁴ Айдемир (268). 546-бет.

⁵ Текин Ерер. Анвар Пошонинг Туркистон мустақиллиги учун кураши. – Истанбул, 1971. – Б.36.

⁶ Халил Пошо. «Иттиҳод ва Тараққий» жамияти: Туганмас уруш / Нашрга тайёрловчи Тайлан Соргун. – Истанбул, 1972. – Б.359 – 390.

воз кечдим», – дейди. Бундан ташқари, Мустафо Камол Пошо Анвар Пошонинг қайтишидан кейин уни қўллаб-қувватлайди.¹ Энди Анвар Пошо Туркистонга боришга қарор қилади.

Анвар Пошо Биринчи жаҳон урушидан бери Туркистонга жуда қизиқарди. 1914 йилда Усмонли разведка бошлиғи Ашраф Қўшчи-бошининг таклифи билан Ҳиндистон орқали Туркистонга 5 нафар турк (Ҳожи Салим Сомий – раҳбар; Амруллоҳбей Баркин; Одил Ҳикмат – юзбоши; Ҳусайнбей ва Иброҳимбей) юборилади. Анвар Пошо ва Ашраф қуйидаги масалаларда ҳамфикр эдилар:

«1. Ўз ихтиёри билан жон беришга тайёр гуруҳ Ҳиндистон орқали туркларнинг она ватанига юборилади.

2. Бу гуруҳ Россия томонидан бўйсундирилган туркларнинг она ватанида Москвага қарши миллий қўзғолонлар уюштилади.

3. Ушбу мақсадга эришиш учун ҳар бир аҳоли пунктида туркий-миллий онгга эга одамлардан асосий ташкилотлар тузилади. Дастлабки тайёргарликларни туркларнинг она ватанига яқин жойлашган элчихоналар, консулликлар ва разведка идоралари (махсус ташкилот) амалга оширишади.

4. Илк ташаббус кичик, ишончли гуруҳ томонидан амалга оширилади».²

Беш нафар Усмонли турклари Ҳиндистон орқали Шарқий Туркистонга ва у ердан Ғарбий Туркистонга ўтадилар. Дарҳақиқат, Ҳожи Сомий 1916 йили Еттисув худудидаги қўзғолон ташкилотчиларидан бирига айланади. Бу беш киши Туркистондаги вазиятни аниқ белгилашга ҳаракат қилишади. Бу беш кишидан тўрт нафари 1918 йилда Туркияга қайтиб келади. Ҳожи Сомий Туркистонда қолиб, кейин Москвага кўчиб ўтади. Туркистонда разведка бошлиғи бўлиб ишлаган Ҳожи Сомий ва унга аввал

бу вазифани топширган Анвар Пошо Москвада мунтазам учрашиб, бирга иш олиб борадилар. Ҳожи Сомий Туркистонга бўлган миллий туйғуларига Анвар Пошони ҳам ишонтиради.

1916 йилда араблардан ҳафсаласи пир бўлган Анвар Пошо Фаластинда: «Мен бу юртдан кетяпман, Туркистонга бораман», – дейди. Шубҳасиз, бу ҳарбий ҳазил ёки унинг Туркистонга бўлган соғинчи ифодаси эди. Чунки Анвар Пошонинг Туркистонга бориш қарори беш йил ўтиб амалга ошади.

У Туркистондаги ўзгаришлар ҳақида тинмай маълумот тўплаган. Усмонлилар империясида худди шу ном остида фаолият юритган ва кейинчалик 1919 йил феврилида «Миллий иттифоқ» шаклини олган «Иттифоқ ва тараққиёт жамияти» бу борада унга катта ёрдам беради. 1918 йил февраль ойида Туркистондан Истанбулга бир вакиллик келади.³ Вакиллик Талъат Пошо ва ташқи ишлар вазири Нежим Бей билан кўришади. Вакиллик жуда яхши кутиб олинади. Вакиллик Туркистондаги вазиятни тушунтириб, Усмонли империясидан ёрдам сўрайди. Вакиллик Анвар Пошонинг укаси Нури Пошо қўмондонлигида бўлган ва ўша пайтда Озарбайжонни озод қилган ислом қўшини Каспий денгизидан Туркистон билан алоқа ўрнатиши мумкин деб ўйлайди ва ёрдамни осонлик билан етказиш мумкинлигига ишонади. Дарҳақиқат, Усмонли империясининг маъмурий ходимлари бир овоздан Туркистон озодлик курашини қўллаб-қувватлашга қарор қиладилар. Бироқ бу ёрдамни амалга ошириш мумкин эмас эди. Чунки 1-жаҳон уруши Усмонлилар давлатининг зарарига ҳал бўлганди.

1918 йил сентябрь ойининг охирида Анвар Пошо 16 сентябрда муфтий Садриддин Хон, Ҳожи Шариф Хўжа ва Ҳалил томонидан имзоланган меморандумни олади. Бу меморандум-

¹ Қаранг: Айдемир (268). 580 – 581-бетлар. Анвар Пошо, Жамол Пошо ва бошқа Туркиянинг хориждаги, хусусан, Россиядаги етакчиларининг Туркия мустақиллиги ҳақидаги фикрлари, Ғоzi Мустафо Камол Пошо бошчилигидаги турк раҳбарларининг Анвар, Жамол ва Ҳалил Пошолар ҳақидаги фикрлари ва фаолияти ҳужжат сифатида эълон қилинади. Қаранг: Козам Карабекир, İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı. – Истанбул, 1967 (генералнинг қизлари томонидан нашр этилган).

² Жамол Кутай. Она ватандаги охирги бешта Усмонли турклар. – Истанбул, 1962. – Б.32.

³ Туркистон вакиллиги аъзолари: Обиджон Маҳмуд Убайдулла Хўжа, Мир Одил, Мир Аҳмад, Ражаб Бойсун, Ҳожи Мардонқул (Саид Носир, Мир Жалил, Обиджон Маҳмуд ва Убайдуллоҳ Хўжа Москвада қолишади). Усмонли империяси маъмурулари Туркистон муаммосини ҳал қилишда саҳийлик билан ёрдам беришади. Бу доирада, масалан, Қози Абдул Рашид, Бойсун ва Кўпрулу Фуадлар Ғарбий Европага Туркистоннинг миллий масалаларидан хабардор бўлишлари учун Усмонли паспортлари билан (Швейцария ва Германия) юборилади. Қаранг: Абдулла Режеп Бойсун. Туркистон миллий ҳаракатлари. – Истанбул, 1943. – Б.32.

да бошқа нарсалар қатори Туркистон туркларининг ҳозирги пайтда ўтмишдагидан кўра кўпроқ зулм ва таъқиб остида яшаётганлиги таъкидланган эди. Бошқарувда расмий ўзгаришлар амалга оширилган, лекин халққа на миллий, на сиёсий ҳуқуқлар берилган. Туркистонда 10 миллиондан ортиқ турк ва мусулмон яшаган бўлса, рус, арман ва яҳудийларнинг умумий сони 300 минг киши эди. Туркистон Совет Республикаси деб аталган ҳукуматдаги 16 вазирдан фақат 4 нафари турк эди. Парламент деб аталган 36 депутатдан фақат 11 нафари турк ва мусулмон эди. Кейинчалик Туркистонда рус коммунистлари қандай қилиб ўртага чиққанлари батафсил тасвирланади.¹ Бу меморандумда ёрдам сўраб мурожаат қилингани ҳам келтирилган.

Анвар Пошо Россиянинг Туркистонда олиб борган сиёсати ва мамлакатдаги умуммиллий ҳаракатлардан хабардор эди. Бокуда бўлиб ўтган Шарқ халқлари қурултойида коммунист бўлмаган аъзолар муаммоларини диққат билан тинглайди, билиб олади. Анвар Пошо бу ерда кўп одамлар билан бўлган суҳбатлари орқали совет Россиясининг Туркистон сиёсати, айниқса, ваъда қилинган миллий озодликка амал қилинмаётганидан тўлиқ хабардор бўлади. Россия империясидаги туркий халқлар вакиллари советларнинг мусулмонлардан келган ёрдам чақирувига эътибор қилмаганлари сабабли ундан совет маъмурияти билан турк ва мусулмонлар ўртасида воситачилик қилишни сўрайдилар.

Анвар Пошо 1921 йилнинг августида Батумидан Анадолуга ўта олмач, нима қилишни ўйлай бошлайди. «Ислон иттиҳод ва бирлик жамияти»да ҳеч қандай муваффақиятга эриша олмайди. Шунинг учун совет маъмурияти унга ўз норозилигини билдиради. Анвар Пошо бу жамият орқали шарқдаги ислон мамлакат-

ларига бир қанча совет тарғибот материалларини жўнатган эди, лекин «ислом халқларини инқилобчи қилиш» сўзи маъносини совет маъмурияти назарда тутган даражада идрок этолмайди. Шунга қарамай, советлар Анвар Пошонини шарқ сиёсатидаги муҳим шахс сифатида кўрсатишни хоҳлайдилар. Чунки Анвар Пошо дунёдаги ислон мамлакатларида катта обрўга эга эди. Анвар Пошонинг ишончли дўсти Ҳожи Сомий Туркистон бўйича олиб борган тадқиқотларига асосланиб у ердаги қуролли кураш муваффақиятли бўлиши мумкинлигига, у ерга бориб, мустақиллик учун курашга бошчилик қилишга ишонтиришга ҳаракат қилади.

Бундан ташқари, Жамол Пошонинг Афғонистондаги миссияси, Москвадаги рус коммунистлари, Туркистон миллий озодлик жангчилари ва Афғонистон ҳукумати билан алоқалари Анвар Пошонинг Туркистонга боришида муҳим роль ўйнаган. Анвар Пошо Жамол Пошо билан доимий алоқада бўлган. Жамол Пошо 1920 йил 11 июлда Москвадан ўша пайтда Германияда бўлган хотинига йўллаган мактубида 12 июль куни Тошкентга кетаётганини ёзади. Сиёсий ваколати бўлмаган бу генерал Москва офицери сифатида Афғонистонда Ҳиндистондаги инглизларга қарши уруш ташкил этиш вазифасини ўз зиммасига олишидан олдин Туркистон мусулмонларининг ҳақиқий аҳволи ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмас эди. У хотинига шундай деб ёзган: «Коммунистик фуқаролик бошқаруви менинг фикрларимга жуда яқин (Шарқни инглизлардан озод қилиш – Б.Ҳ.).» Анвар Пошо Тошкентга келгач, уни темир йўл вокзалида Туркистон фронти қўмондони Фрунзе ҳарбий маросим билан кутиб олади.² У ерда Жамол Пошо асирга тушган турк зобитлари билан учрашади. Ҳинд инқилобий ҳаракатининг шимолга ҳаракатланишини (Афғонистон чеғараси) қўллаб-қувватлаш мақсадида Фарғона, Бухоро ва Хива учун ҳаракат гуруҳлари тузилади. Фрунзе турк зобитларидан ҳаракат гуруҳлари тузишга рухсат беради, чунки уларнинг асосий мақсади Ҳиндистонни озод қилиш эди, бу йўл билан Фрунзе Туркистон миллий кураши-

¹ Бу меморандумнинг бир қисми Айдемир томонидан нашр этилган (268). 432 – 433-бетлар. Айдемир бу меморандумнинг Анқарадаги Турк Тарих Жамиятида эканлигини ҳам тушунтиради. Агар турк тарихчилари Туркистон вакиллиги билан Усмонли империяси вакиллари ўртасидаги суҳбатлар матнларини, қолаверса, 1915 – 1922 йиллар оралиғида Туркистон ҳақидаги ҳисоботларни ва юқоридаги меморандумни нашр этсалар, турк тарихига катта хизмат қилган бўлар эдилар.

² Ражи Чакироз. Чор ва большевик Россиясида 10 йил. – Истанбул, 1990. – Б.60.

ни заифлаштирарди. Жамол Пошо қўмондонлигида Бухорога тайинланган 10 нафар турк зобити у билан бирга Бухорога боради.¹ Шундан сўнг Жамол Пошо у ердан Кобулга боради. Анвар Пошо у билан яна боғланади. Бу алоқа совет маъмурияти томонидан маъқулланган ва рағбатлантирилган. 20-йилларнинг охирларида Анвар Пошонинг советларнинг шарқ сиёсатига ишончсизлиги кучайди. Москва ҳам Анвар Пошого унчалик ишонмайди. Анвар Пошо Жамол Пошо орқали Туркистон миллий кураши ҳақида жуда кўп маълумотлар тўплайди. 1921 йил сентябрда Анвар Пошо ўзининг ҳамроҳлари, жумладан, Сами ва Муҳиддин (Муҳиддин, Нури Пошо ва Ҳалил Пошонинг адъютанти бўлиб хизмат қилган) билан Туркистонга боришга узил-кесил қарор қилади.

АНВАР ПОШО БУХОРОДА

Анвар Пошо ва унинг ҳамроҳлари Батуми ва Тбилиси орқали Бокуга, у ердан эса кемада Қизилсувга (Кранснородск) ўтади. Улар 1921 йил 2 октябрда совет ҳукумати томонидан ажратилган поездда Бухорога етиб келишади. Али тахаллусидан фойдаланган Анвар Пошонинг ёнида Москва ҳукуматининг вакили ҳам бор эди. Бухорода хурсандчилик билан кутиб олинган Анвар Пошо Бухоро Халқ Республикаси Ташқи ишлар вазирлигининг меҳмонхонасида истиқомат қилади. Москвадан Бухорога қайси топшириқ билан келгани маълум эмас эди. Бош вазир Файзулла Хўжа Бойсунда Бухоро Халқ Республикаси раҳбари Усмон Хўжага Анвар Пошонинг келганини хабар қилади. Усмон Хўжа дарҳол Термизда Паттакесардаги қўмондон Ҳасанбей билан боғланади. Анвар Пошо билан 15 йил армияда ишлаган собиқ усмонли зобити Ҳасанбей дарров эски дўстини кўриш учун Бухорога боради. Айни вақтда, Усмон Хўжа Анвар Пошого юборган хатини олиб келади. Мактубда Анвар Пошонинг кел-

ганидан хурсанд эканлигини билдирган Усмон Хўжа унинг қўллаб-қувватланишдан маҳрум бўлмаслигини билдирган. Анвар Пошо тез орада Бухоро ҳукуматининг аҳволини тушунади. Руслар Бухорони босиб олинган мамлакат сифатида кўрардилар. Бухорода чекланмаган сиёсатни амалга оширган руслар Бухоро ҳукуматининг илтимос ва таклифларини эътиборсиз қолдириб, Бухоро Республикаси манфаатларига эътибор бермай, ўзлари хоҳлагандек иш тутардилар. Ҳукумат амалдорлари Москва олиб бораётган сиёсатдан хавотир билдирдилар ва Анвар Пошонинг Бухоро ва Москва ўртасида воситачилик қилишини истайдилар. Анвар Пошо бу илтимосни қабул қилади ва 1921 йил октябрь ойида совет Россияси Халқ Комиссарлари Советига қуйидаги мазмундаги хатни ёзади: «Совет Россиясининг инқилобий раҳбарлигидаги мустақил Бухоронинг ёрдами билангина мусулмон Осиёни инглиз империализмидан озод қилиш вазифасини муваффақиятли яқунлашимиз мумкин. Шунинг учун мен Халқ Комиссарлари Советидан Бухоро ҳудудида ишғол қилинган ерларда душман қўшинидек ҳаракат қилаётган қизил армияни олиб чиқишни сўрайман. Қизил армия оч қолган мусулмон халқидан сўнгги бўлак нонни олиб совет Россиясидан норозилик муҳитини яратди. Кўчмас мулкни талон-торож қилиш, қимматбаҳо буюмларни олиб чиқишга чек қўйиш керак. Шарқий Бухорода қўзғолон кенгайиб бормоқда. Бу қўзғолон республиканинг бошқа ҳудудларига ҳам тарқалиши мумкин. Ҳукумат бошида турган Бухоро комиссарларига чекистлар (разведка) ва рус аскарлари ҳужум қилиб, уларнинг эркин ҳаракатланиш ҳуқуқини тортиб олишди. Ёш бухороликлар орасида ҳам Москвага қарши норозиликлар авж олмоқда. Совет ҳукуматини огоҳлантираманки, бу воқеалар шарқий фронтингиз учун катта хавф туғдиради. Бухороликларга ўз ҳаётини ўзи белгилаш имкониятини бериш керак. Бухороликларнинг илтимосига кўра совет Россияси ҳукумати ва Бухоро Республикаси ўртасида ўтказиладиган музокараларда бухороликларнинг вакили бўлишга тайёр эканлигимни билдирмоқчиман. Ушбу таклиф-

¹ Чакироз (282). 64-бет. Гуруҳ таркибида Бухорога борган Усмонли зобитлари: полковник Усмонбей (гуруҳ раҳбари), Аминбей, Меҳмет Содиқбей, Козимбей, Нафибей, Ҳалилбей, Жамолбей, Орифбей, Саид Жамолбей.

га имкон қадар тезроқ жавоб беришингизни, музокаралар учун вакилларни тайинлашни, учрашувлар вақти ва жойини белгилашингизни сўрайман. Музокараларни 1921 йил декабрь ойида Бухорода ўтказишни тавсия қиламан».¹

Совет маъмурияти хатга жавоб бермайди. Москва бу мактубдан ҳайратда қолади ва Анвар Пошонинг фаолиятини тўхтатиш учун чора кўради. Биринчи марта 1932 йилда совет ҳукумати 1921 – 1922 йилларда собиқ амир Саид Олимхон ва унинг вакиллари Анвар Пошога қарши биргаликда уруш олиб бориш учун музокаралар олиб борганини тан олади. Совет ташвиқоти Бухоронинг собиқ амирини Анвар Пошо Бухоро, Туркистон, Афғонистон ва Ҳиндистон амираи бўлмоқчи эканлигига ишонтирмоқчи эди. Собиқ Бухоро амираи советларнинг бу ёлғон хабарига биринчи бўлиб ишонади. Анвар Пошо Бухорода бўлганида Туркистон миллий курашининг ҳарбий раҳбари бўлиш учун мужоҳидлар сафига қўшилишга қарор қилади.

Анвар Пошо Бухорода 23 кун қолади. Бу даврда Бухоро Халқ Республикаси ҳукуматининг кўплаб аъзолари, совет Россияси ҳукуматининг Бухородаги вакиллари, совет Россиясининг ташқи ишлар бўйича комиссари Карахан ва махфий ташкилот бўлган «Туркистон миллий бирлиги»нинг бошлиғи Заки Валиди билан учрашувлар ўтказади. Миллий ҳукумат аъзолари Усмон Хўжа, Али Ризо (мудофаа вазири ўринбосари), Абдулҳамид Ориф (мудофаа вазири) ва бошқалар миллий курашга Анвар Пошонинг раҳбарлик қилишини хоҳлашади. Заки Валидий эса Анвар Пошонинг миллий курашда иштирок этишига қарши эди.

Анвар Пошо совет Россиясининг вакили Юринов билан суҳбатда Жамол Пошонинг Бухоро ёки Тошкентга қачон келишини сўрайди. Юринов: «Жамол Пошо Бухорода уч соат қолиб, шошилиш йиғилиш бўлгани учун Тошкент орқали Москвага кетган. Қолаверса, бу ерда нима билан шуғулланаётганингизни биламиз», – дейди. Энди Анвар Пошо русларнинг унга умуман ишонмаслигини тушунади. Заки Валидий

унга Туркистонда тўхтамасликни ва Афғонистонга боришни маслаҳат беради. Қолаверса, у Анвар Пошога қуйидагича мактуб ёзади:

«Бугунгача Туркистон ҳаракати, босмачилар ҳаракати ва ноқонуний сиёсий ташкилот Россиянинг ички муаммоларига қарши курашиш йўлини топган эди. Агар шароит мажбур қилса, большевикларга қарши социал инқилобий партия каби партиялар билан ишчи гуруҳ тузишга тайёرمىз. Шундай қилиб, большевикларни қийин аҳволга сола олсак, улар бизнинг талабларимизни қабул қиладилар. Агар улар миллий қизил армия негизда Миллий Туркистон совет ҳукуматини ўрнатишга рози бўлсалар, большевиклар билан ҳамкорлик қилишимиз мумкин бўлади. Агар бу урушга аралашсангиз, Туркистон ҳаракати панисломистик характер касб этади. Афғонистонга бориб, у ердан Туркистон ҳаракатини қўллаб-қувватлаганингиз маъқул».²

Заки Валиди бу таклиф билан катта хатога йўл қўйган эди. Чунки унинг ўзи Бошқирдистон Мухтор Республикасини эълон қилганида (у бошқирд бўлиб, ҳукумат бошлиғи эди) большевикларнинг муносабати ҳақида анчагина тажриба тўплаганди. Туркистон масаласида рус социал-инқилобчилари (ўша пайтда бу партия большевиклар томонидан бутунлай тарқатиб юборилган эди) ёрдамида большевиклар билан ҳамкорликда иш олиб бориш Туркистон учун ечим бўла олмасди, чунки мамлакатда миллий мудофаанинг юзага қалқиши бошқа сабаблар қаторида Россия партиялари билан ишлашга имкон бермас эди. Туркистон озодлик кураши Россиянинг ички иши эмас эди. Совет руслари сабр қилиб Анвар Пошонинг «Ислом иттиҳод ва бирлик жамияти»ни икки йилдан ортиқ молиялаштирганга қарамай, нега Анвар Пошонинг миллий курашдаги иштирокини большевиклар учун панисломистик ҳаракатга кескин бурилиш сифатида тавсифлаш керак? Совет руслари ва Заки Валидий Анвар Пошо Биринчи жаҳон урушида Россиянинг энг ашаддий душмани бўлганлигини у билан ҳамкорлик қилишдан

¹ Мустафо Чўқай. Марҳум Анвар Пошо ҳақида хотира парчалари // Ёш Туркистон. 1933. №9.

² Тўғон (25). 435-бет. Б.Ҳайит. Туркистон. 191-бет.

олдин билмаганмиди? Заки Валидий Туркистон миллий кураши зудлик билан Анвар Пошодек машхур саркардага, дунёвий тиниқ тасаввурга эга шахсга муҳтожлигини билмасмиди? Аниқ айтишимиз мумкинки, Валидийнинг таклифи унинг большевикларга бўлган эътиқодининг қолдиқларини акс эттиради.

Анвар Пошо унга шундай жавоб беради: «Шу дақиқадан бошлаб ўзимни уйдагидек ҳис қиляпман. Мен бошлаётган уруш муқаддас урушдир. Халқ мени ёлғиз қўймаслигини кўрасиз. Кавказда ҳам дўстларимиз етарли».¹ Анвар Пошо 1921 йил 7 ноябрда рафиқаси Нажие Султон хотирасига бағишлаб ёндафтарига шундай ёзган: «Кеча мен Бухоро ва Хива марказларига хат ёздим. Мактубларга буюк Турон инқилобий қўшинлари қўмондони; Марказлар маркази раҳбари сифатида имзо чекдим. Қилич қинидан чиқди. Тўлиқ муваффақиятдан кейин қайтиб келаман. Худо мени бу буюк курашда ёлғиз қолдирмасин. Бечора турк ва ислом олами учун дуо қилинг, Нажием».

Анвар Пошо Бухорони тарк этишдан олдин шундай дейди: «Туркистон мустақиллиги учун кураш муқаррар бўлган заруратдир. Кимки бу ғайриинсоний ҳаётни давом эттирмоқчи бўлса, бу ҳаётга чидаб, барибир бизни тутиб оладиган ўлимдан қўрқса, у киши келажак авлодлар томонидан лаънатланишга лойиқдир. Лекин биз ҳар доим ўлишга тайёр бўлишни, озодлик учун курашишни ва келажак авлодларга қўллик ва зулмдан озод ҳаётни таъминлашни хоҳлаймиз».²

Заки Валидий, аксинча, Анвар Пошони қўрқитмоқчи эди. Рискулов Москвадан қайтгач, совет ҳукумати тахминан 100 мингга яқин аскарни Каменев (қизил армия бош қўмондони) ва Будёний (қизил армия отлиқлари бош инспектори) бошчилигида Бухорога юборишини билдиради. Бироқ Анвар Пошо бундай баёнотлардан қўрқмасдан ўз ишига содиқ қолади.

АНВАР ПОШО КУРАШ МАЙДОНИДА

1921 йил 8 ноябрда Анвар Пошо 74 нафар турк зобити билан Шарқий Бухородаги уруш майдонига етиб бориш учун овга чиқиш баҳонасида Бухорони тарк этади.³ Уни Чилликўлда (баъзи манбаларда Қилликўл деб юритилади) озодлик кураши етакчиларидан Мулла Нафиз кутиб олади. 9 ноябрь куни Анвар Пошо истиқомат қилаётган Абдулҳаким Тўқсобанинг уйдаги боғда озодлик курашчилари йиғилади ва Анвар Пошо ўз фикрларини қуйидагича ифодалайди:

«Биродарларим! Туркистонда бошлаган озодлик курашига қўшилиш учун келдим. Сизлардан ким биз билан ишлашни хоҳласа, мен айтадиган қасамни такрорласин. Агар сизлардан бирортангиз фарзандларингиз руслар қўлида бўлишидан қўрқсангиз, буни очиқ айтинг. Мен буюраман! У киши қуролини топшириш шарти билан озод бўлади».⁴

Унинг талабларини ҳамма қабул қилади. Шундан сўнг Анвар Пошо: «Туркистон мустақиллиги учун бир-биримизга содиқ бўлайлик, Аллоҳ ҳузурида номусимизга қасамёд қилайлик», – дейди. Кейин озодлик курашининг етакчиси Тоғай Сари жойлашган Қўрғонтепага боради. 2500 дан ортиқ жасур йигитлари бўлган Тоғай Сари Анвар Пошони катта иштиёқ билан кутиб олади.

Анвар Пошо ва унинг ҳамроҳлари 28 ноябрь куни амирнинг мутаассиб тарафдори, аммо жасур аскарларга эга бўлган Иброҳимбек жойлашган Караменди қишлоғига етиб келишади. Эртаси куни Орол қишлоғига етиб боришади ва у ерда бир кун Али Мардон Тўқсобанинг меҳмони бўлиб қолишади. Анвар Пошо 20 000 дан ортиқ аскари бўлган Иброҳимбек билан русларга қарши уруш муаммолари ҳақида суҳбатлашмоқчи эди, албатта. 1921 йил 30 ноябрда Иброҳимбекнинг одамлари Анвар Пошо жойлашган уйни ўраб олишади. Эртаси куни Иброҳимбекнинг шахсан ўзи Анвар Пошо ҳузурига келиб, хуш келибсиз деб айтади ва жўнаб кетади. Бир

¹ Айдемир (268). 601-бет.

² Курт Окай, Enver Pascha, der gresse Freund Deutschlands, Berlin 1935, S. 362. Пошонинг юқоридаги баёноти ҳам унинг адъютанти Муҳитдин томонидан 1923 йил 25 ноябрда «Вакит» (Истанбул) газетасида чоп этилган. Қаранг. Тўғон (84). 437-бет.

³ Glenda Fraser. Basmachi. I // Central Asian Survey. 1987. Cilt 6. Nr. 1. – S.57.

⁴ Бойсун (280). 58-бет. Б.Ҳайит. Туркистон. 192-бет.

оз вақт ўтгач Иброҳимбек томонидан 5 кишилик бир вакиллик келади, Анвар Пошо ва унинг ҳамроҳларидан қуролларини топширишларини сўрайди. Анвар Пошо уларнинг қуролларини нега олмоқчи эканларини сўраганида вакиллик бошлиғи Мулла Зиёуддин Маҳдум: «Бизни Бухоро ҳукумати билан яраштирмоқчисизлар. Бизга ишонч билдирмагунингизча қуролларингизни бизга топширишингизни истаймиз», – дейди.

1921 йил 1 декабрда Анвар Пошонинг ҳамроҳлари қуролларини топширишга мажбур бўладилар. Фақат Анвар Пошо ва Ҳожи Сомийга тўппончаларини ўзларида сақлашга рухсат берилади. Шундай қилиб, Анвар Пошо Иброҳимбекнинг асирга айланади. Иброҳимбек Анвар Пошонинг рус агенти эканлигини даъво қилади. Иброҳимбек Анвар Пошони Ғўктошдаги марказий қароргоҳга олиб кетаётганида Ҳожи Сомий ғазабланиб Иброҳимбекнинг аскарларидан бирини ўлдиради. Шундан сўнг Лақай қабиласига мансуб босмачилар Али Ризонинг 600 нафар мужоҳиди бўлган бўлинмасига ҳужум қилиб, унинг 450 нафар аскарини ўлдиришади. Иброҳимбек Анвар Пошони Ғўктош яқинидаги ғорда ушлаб туради. 1922 йил январь ойи бошида Нуруллоҳхон бошчилигидаги афғон вакиллиги Иброҳимбек ҳузурига келади. Нуруллоҳхон Иброҳимбекдан Анвар Пошони озод қилишини сўрайди. Иброҳимбек рози бўлмаганида Нуруллоҳхон Афғонистон амири Омонulloҳонга хабар юбориб, Анвар Пошонинг аҳволини айтиб, Анвар Пошони озод қилишда ёрдам сўрайди. Афғонистон амири Омонulloҳон Иброҳимбекдан Анвар Пошони озод қилишни сўрайди, лекин Иброҳимбек буни қабул қилмайди. Собиқ амир Олимхоннинг амакиси Тоғайбек Хонободдан (Афғонистон) Иброҳимбекка мактуб ёзади: «Анвар – бизнинг қўлимизда асир. Унга қочиш учун ҳеч қандай имконият берилмаслиги керак. Унинг ҳаракатланишига йўл қўйманг». Нуруллоҳхон Омонulloҳонга Анвар Пошонинг озод қилинмаганини хабар қилади. Кекса амир Иброҳимбекка яна мактуб ёзиб, Анвар Пошони озод қилишни талаб этади. Шундан сўнг Иброҳимбекга миллий кураш етакчилари (Фарғонада Шермуҳаммедбек,

Балжувонда Давлатмандбек, Дарбозда Эшон Султон, Хоразмда Жунайидхон) билан ёзишмаларга рухсат берилади. Помир вилоятининг нуфузли раҳбари Эшон Султон Душанбе яқинидаги қишлоқда Анвар Пошо билан учрашишни таклиф қилади. Иброҳимбек таклифни рад этади, чунки бу қишлоқ унинг мулкига кирмасди. Шундан сўнг Иброҳимбек ўзи эгалик қилаётган Норин қишлоғида учрашишни таклиф қилади. Иброҳимбек Анвар Пошо билан бирга боради. Қорақўй қишлоғида Шермуҳаммедбек томонидан Фарғонадан юборилган вакиллик икки от совға қилиб, Анвар Пошо билан учрашади. Вакиллик раҳбари Ҳожи Қодир Анвар Пошoga иккита олтин қилич билан бирга совғалар берганидан сўнг ҳаждан қайтаётиб Истанбулга келганида Анвар Пошодан совға сифатида олган суратини кўрсатади. Улар катта оломон ичида қучоқлашиб, олти йил олдин (1915) нима ҳақида гаплашганларини эслашади. Иброҳимбек ҳам бу учрашувда қувончдан кўз ёшларини тия олмаган жамоадан жуда таъсирланади.

Қорақўйда Анвар Пошо ва Эшон Султон учрашадилар. Анвар Пошо бу ерда биринчи марта миллий либос (ипак шинел, қалпоқ ва ипак камар) кияди. Улар русларга қарши биргаликда ҳаракат қилиш ҳақида келишиб оладилар. Шундан сўнг Анвар Пошо ва Иброҳимбек Қоратоғ қишлоғига борадилар. Иброҳимбек Анвар Пошо билан хайрлашмай қишлоқдан чиқиб кетади. Эшон Султон Анвар Пошони кутиб олади ва одамлари билан Анвар Пошонинг хизматига киради. Шундай қилиб, Анвар Пошо қаҳрамон ва кўрқмас жангчи, аммо худбин одамнинг уч ойлик асирлигидан озод қилинади. Энди урушга тайёргарлик бошлаш мумкин эди. Совет руслари Анвар Пошонинг тутқунлигидаги пайтида Иброҳимбекнинг нодонлигидан фойдаланиб кейинчалик Анвар Пошо томонидан амалга оширилиши мумкин бўлган ҳарбий ҳаракатларда ҳимоя қилиниши керак бўлган нуқталарда тайёргарлик ишларини бошлаш ва тугатиш учун имконият ва етарлича вақтни қўлга киритадилар.

1922 йил январь ойининг ўрталарида Анвар Пошо Душанбедаги тўқнашувларда қўмондонликни шахсан ўз зиммасига олади. Ҳисорлик

Эшон Султон, Нафи Бей, Раҳмон Мингбоши, Фузайл Махдум ва Исмоил Ҳаққий қўшинлари 28 январь куни Душанбега ҳужум қилишади. Шарқий Бухорода руслар учун муҳим гарнизон шаҳри бўлган бу жой февраль ойи бошида озод қилинади. Совет маъмурияти ваҳимага тушади ва Шарқий Бухородаги кизил армия Тошкент ва Бухородан шошилинич ёрдам сўрайди. Турк мужоҳидлари русларни Душанбедан 40 км узоқликка суриб чиқаришади.

Душанбе 1921 йил 10 декабрдан миллий курашчилар ва совет руслари ўртасидаги тўқнашув марказларидан бирига айланади. Усмон Хўжа Бухоро Халқ Республикаси раҳбари сифатида совет Россиясининг Душанбедаги консули Нагорний ва гарнизон қўмондони Морозенкони зиёфатга таклиф қилади. Зиёфат чоғида у Морозенкога Туркистон халқи азалдан тинч-отув яшашни орзу қилганлигини айтади. Айни пайтда, у большевиклар халққа мустақиллик ва озодлик ваъда қилган, аммо ваъдасида турмаган дейди. Шундай қилиб, давлат раҳбари ва Россия вакили ўртасида Бухоро ҳудудидаги биринчи келишмовчилик бошланади. Усмон Хўжа ҳам русларнинг Москвага қайтишини хоҳлайди. Бунинг учун уларга ёрдам бера олишини айтади ва: «Турк миллати ўз ватанида эркин ва мустақил яшашга қодир», – дейди. Усмон Хўжа кизил армиянинг Душанбени тарк этишини хоҳлайди. Морозенко бунинг рад этади ва Бухоро мудофаа вазири ўринбосари Али Ризо гарнизондаги аскарларни қуролсизлантиришга қарор қилади.

Миллий кураш саркардалари Ҳалил ва Дониялбеклар гарнизон ҳудудини эгаллайдилар. Қочган бир қанча рус аскарлари Бухородаги кизил армия қўмондонлигига босмачилар Усмон Хўжа раҳбарлигидаги Душанбе гарнизонини эгаллаб олгани, асир тушган рус аскарларини қутқариш учун шошилинич ёрдам зарурлиги ҳақида хабар беради. Душанбе ташқарисидаги совет қўшинлари яна ҳужум қилиб, гарнизонини эгаллаб олишади. Шундан сўнг мужоҳидлар Анвар Пошодан Душанбега келишни илтимос қиладилар. Анвар Пошо мужоҳидларнинг бу таклифига жавоб бера олмайди, чунки у бу даврда Иброҳимбекнинг қўлида тутқунликда эди. Иброҳимбек фақат Ҳожи Сомий ва Анвар

Пошонинг 3 нафар ҳамроҳига Душанбега боришга рухсат беради. Миллий курашчилар 1921 йил 14 декабрда Душанбени тарк этишга мажбур бўладилар. Шундан сўнг Усмон Хўжа халққа мурожаат қилади: «Ярим асрдан бери босиб олинган Туркистоннинг ўз озодлиги ва мустақиллигига қайтишини чин дилдан иштимизга шубҳа йўқ. Мен қурол кўтарган ёки қурол тута оладиган ҳар бир туркистонликни бу шарафли вазифада ёрдам беришга чақираман. Яшасин озодлик, яшасин мустақиллик».¹

Душанбедаги тўқнашувлар шиддат билан давом этади. 1921 йил 10 декабрда советларнинг 3-бригадаси қўмондони Туркистон фронти қўмондонлигига «кўпи билан яна икки кун чида-са бўлади» деган хабарни юборади. 1921 йил 11 декабрда Туркистон фронти қўмондони Бойсундаги 7-полкни Душанбега кўчиришга буйруқ беради. 13 декабрь куни 3-бригада ва 7-полк Душанбе йўналишида йўлга чиқади. Усмон Хўжа² ва Али Ризо Душанбедаги мағлубиятдан сўнг Афғонистонга келади. Туркистондаги совет ҳарбий маъмурияти Душанбедаги воқеалардан безовталаниб 15 декабрда Душанбега 4-отлиқ полки ва артиллерия батальонини юборишга қарор қилади. Декабрь ойи ўрталаридан бери шаҳар 10 минг мужоҳид томонидан ўраб олинган эди. Совет консули Нагорний 1922 йил 12 январда Анвар Пошого мактуб ёзиб, Ҳожи Сомий билан суҳбатида япон ва хитойлар ҳақида ҳам гап кетаётганини, барча шарқ халқларини бирлаштириш учун лойиҳа ишлаб чиқаётганларини билганини, 1921 йилнинг 26 декабрида Иброҳимбек билан учрашганини ва Ҳожи Сомий билан ҳам учрашмоқчи эканлигини айтади. Шунингдек, Иброҳимбек унга хатга жавоб ёзишга рухсат берадими ёки йўқлигини билмаслигини ҳам ёзади. Анвар Пошо ўша куни жавоб мактубида Туркистоннинг озод бўлишини талаб қилади. Нагорний 1921 йил 14 декабрда Анвар

¹ Бойсун (280). 65-бет.

² Мулоқот: журнал. – Тошкент, 1991. №2. – Б.67; «Усмон Хўжа 1921 йилда Афғонистонга боради... Файзулла Хўжаев унга хабар юбориб, сиёсий вазият ўзгаргани учун энди қайтмасликни маслаҳат беради. Совет ҳукуматининг тазйиқи туфайли Бухоро ҳукумати Усмон Хўжани «Сотқин» деб эълон қилишга мажбур бўлади. Шунингдек: Б.Ҳайит. Osman chodscha Polat Chodscha // Al-Muhadschirun. – München, 1968. №13-14. – P.14 – 25.

Пошога йўллаган мактубида: «Россия ҳукумати ўз қўшинларини Бухородан олиб чиқмоқчи ва Россия ҳукумати аллақачон қизил армияни Душанбе, Балжувон, Гарм ва бошқа аҳоли пунктларидан олиб чиқишга киришган. Биз Душанбе атрофидан 8000 га яқин аскарни олиб чиқдик. Хўжаевни (Усмон Хўжа) қўллаб-қувватлаш учун оз сонли аскар қолди», – дейди. 1922 йил 16 январда Анвар Пошо Нагорнийга: «Агар сиз Россияни фалокатдан ҳимоя қилмоқчи бўлсангиз, босиб олинган ерлардан чиқиб кетишингизни, туркистонликлар ва бухороликларга ўз ишларини тартибга солиш имкониятини беришингизни тавсия қиламан», – деб ёзади.¹

Иброҳимбек 1921 йил 20 декабрда Душанбе қизил армия қўмондонига шундай хабар юборди: «Мен сизга ерларимиздан чиқиб кетиш шарти билан барча йўлларни очиб, отларингизни ем билан таъминлайман». Совет ҳарбий маъмурияти бу талабларни рад этади. Озодлик жангчилари биринчи марта 1922 йил 15 – 16 февралда қизил армия бўлинмаларини Душанбедан ҳайдаб чиқаришга муваффақ бўлишади. 7-совет полкининг бошқа аскарлари Бойсунга қочиб, у ердаги қизил армия бўлинмаларига қўшилишади. Анвар Пошо қўмондонлигида Душанбенинг озод этилиши озодлик курашчилари учун катта руҳий далда бўлади. Москвадаги ҳарбий маъмурият бу воқеадан хавотирланади, чунки энди улар урушда тажрибага эга бўлган генералга қарши уруш олиб боришарди. Душанбе ва унинг атрофида тўқнашувлар давом этар экан, мулла Абдулқаҳҳор Бухоро, Кармана ва Самарқанд атрофида ҳужумларини кучайтиради. Шундай қилиб, совет тарихчиларининг баёнотларига кўра, 1922 йил март ойида «Фарғона ва Самарқанд вилоятларида, Анвар Пошо қўмондонлигида эса Шарқий Бухоро қўшинларини ўз ичига олган босмачиларнинг умумий фронти бор»лиги маълумдир. 1922 йил март ойида Анвар Пошо Сурхондарёда жанг қилаётган Хуррамбекка ёрдам бериш учун Дониёр

бўлинмасини юборади. Мулла Абдулқаҳҳор Қарши шаҳри яқинидан етиб келиб, Бухоро шаҳрига ҳужум қилади. Лекин у Бухорони қутқариб қола олмайди. Анвар Пошо Бойсун атрофидаги ҳарбий операцияга бошчилик қилиб, 7000 нафар аскар билан Бухорони советлардан озод этишни мақсад қилган эди. Аммо қизил армиянинг кучи унга бундай имкониятни бермайди. Шунга қарамай, Анвар Пошо совет маъмурияти учун катта хавф туғдиради. Совет маъмурияти Анвар Пошога эски музокара тактикаси билан ёндашишга ҳаракат қилади. Шу доирада советлар Анвар Пошо билан учрашиш учун 11 кишидан иборат «сулҳ ҳайъати»ни Бойсунга жўнатишган эди. Москвадаги Ташқи ишлар халқ комиссарлиги Анвар Пошога Дорбоз, Қоратегин, Кўлоб, Душанбе ва Ҳисор водийларини мустақил бошқаришни таклиф қилади. Бунинг эвазига урушни тугатишини хоҳлашади. «Сулҳ ҳайъати»нинг чопари Усмон ака Анвар Пошонинг қароргоҳи жойлашган Кофирниҳонга (кўпчилик манбаларда Кофирнигон деб аталадиган шу номдаги дарё бор) етиб боради. Анвар Пошо чопар билан учрашмайди, лекин олиб келган сулҳ таклифини олади ва ўқийди. Анвар Пошо чопар Усмон келтирган хатга жавобан «сулҳ фақат рус аскарларининг Туркистон ерларидан олиб чиқиб кетилиши билан ўрнатилиши мумкин. Мен қўмондони бўлган мужоҳидлар сўнгги нафасларигача озодлик ва мустақиллик учун курашишга қасам ичдилар»² деб ёзган.

Бухородаги фаол коммунистик лидерлардан бири Алимжон Акчурин 1922 йилнинг март ойида Анвар Пошога ёзган мактубида қуйидагиларга алоҳида урғу берган: «Сизлар турксизлар ва мамлакатингиз душман ишғоли остида. У ерда ҳарбий кучингиздан фойдалансангиз яхши бўлади». Анвар Пошо бунга: «Менинг Туркияни қутқара оладиган дўстларим кўп. Шубҳа қилманг. У ерда дўстларимиз бор кучлари билан курашмоқда. Бу юрт ҳам менинг ватанимнинг бир қисмидир. Бу ердаги юртдошларимнинг томирларида айланиб юрган қон меники билан бир хил. Бу давлат русларники эмас, фа-

¹ Иркаев (234). 307-бет. Анвар Пошо рус консулига ёзган яна бир мактубида шундай дейилади: «Охир-оқибат тушундимки, халқни империалистик бўйинтуруқдан озод қилиш мақсадимга эришиш учун рус ҳукмронлигига чек қўйишим керак эди». Қаранг. М.Н. Под знаком Ислама // Новый Восток. 1923. №4. – С.95.

² Бойсун (230). 95-бет.

кат туркларники. Бу ердан одамлар Туркияни кутқариш учун кетганидек, мен ҳам душманларга қарши жанг қилиш учун келдим. Турклар қаерда бўлмасин, озод ва мустақил бўлиши керак», – дея жавоб беради.¹

Анвар Пошо 1921 йил охиридан 1922 йил февралигача 20 мингдан ортиқ қурулди мужоҳидни тўплашга муваффақ бўлади. Анвар Пошонинг Душанбеда руслар устидан қозонган ғалабасидан сўнг Иброҳимбек 20 мингга яқин аскар билан Анвар Пошо қўмондонлиги остида жанг қилишга тайёр эканлигини эълон қилади. Бу қарорни қабул қилишда амир Олимхоннинг таъсири катта эди. Амир Анвар Пошони мужоҳидлар қўмондони этиб тайинлаганини иддао қилади.² Амирнинг мутаассиб тарафдорлари илтимосига кўра Анвар Пошо амир билан ҳамкорлик қилишга рози бўлади, аммо амир уни ҳеч қачон миллий кураш сардори этиб тайинламайди. 1922 йил май ойига қадар миллий курашнинг барча етакчилари (Шарқий Бухоро, Фарғона, Самарқанд, Ғарбий Бухоро, Хоразм) Анвар Пошонинг бош қўмондонлигини қабул қиладилар. Омонуллахоннинг Туркистон миллий курашига яқиндан хайрихоҳлик билдириши мужоҳидларнинг қизил армияга қарши курашида маънавий мадад бўлади. Омонуллахон 300 дан ортиқ кўнгилли, яхши қурулланган афғон аскарларини Анвар Пошо хизматига топширган эди.

1922 йил май ойига келиб Анвар Пошо бошқа озодлик курашчилари билан биргаликда бутун Шарқий Бухорони озод қилишга муваффақ бўлади. Улардан мулла Абдулқаҳҳор Бухоро ва Жунайидхон Хивани ўраб олишади. Фарғонадаги мужоҳидлар қизил армияни яроқсиз ҳолга келтирадилар.

Миллий кураш етакчилари 1922 йил 15 апрелда Анвар Пошонинг марказий қароргоҳи жойлашган Кофирниҳонда тўпланиб, келажакдаги масалалар муҳокама қилинадиган бир турдаги қурултойга йиғиладилар. Кобулдан собиқ амирнинг вакили сифатида қатнашган Сора Хўжа ҳам иштирок этган қурултойда қуйидаги чора-тадбирларни амалга оширишга қарор қилинади.

¹ Текин Ерер (276). 103-бет.

² Тўлиқ матн учун: Шомағдиев (258). 57-бет.

1 – Шарқий Бухоронинг душмандан озод қилинган барча аҳоли пунктларидан мунтазам равишда ҳарбий қисмлар тузилиб, улар маъмурият томонидан ўқитилади.

2 – Инқилоб (уруш) бўлмаган жойларга ҳаракатдаги қўриқчиларни жўнатиш билан халқ жангга тайёр ҳолга келтирилади.

3 – Ҳар бир вилоятга инқилобий ҳаракатга раҳбарлик қилиш учун қўмондон тайинланади.

4 – Эҳтиёжларни қондириш учун восита бўлмаса, ҳарбий эҳтиёжлар учун солиқ олинади.

Қурултой томонидан қабул қилинган чора-тадбирлар мажмуаси 16 банддан иборат. 16-моддада «барча ҳарбий ва сиёсий ҳаракатларни бошқариш бир овоздан Анвар Пошога топширилди» дейилади. Анвар Пошога расмий муҳр берилади ва муҳрда «Дамад-и Халифет ул Муслимин, Амир-и Лашкари Исломи Саййид Анвар» деб ёзилган. Шундай қилиб, Анвар Пошо миллий кураш етакчилари томонидан қўллаб-қувватланади.

Озодлик курашчилари Анвар Пошо қўмондонлигида Шарқий Бухорони муваффақиятли озод қилиб, Ғарбий Бухорони озод қилиш учун ҳужумга тайёргарлик кўрганига қарамай, Заки Валидий «Туркистон бирлиги жамияти» номидан Анвар Пошога мактуб йўллаб, озодлик курашидан воз кечишини ва Афғонистонга кетишини талаб қилади. Анвар Пошо 1921 йил октябрь ойида Заки Валидийнинг бу борадаги талабини рад этади. Шунга қарамай, Заки Валидийнинг Анвар Пошони курашдан қайтаришга уринишини тушуниб бўлмайди. Анвар Пошо Заки Валидийнинг таклифини рад этишининг сабаби Туркистонни бутунлай кутқаришни исташи ва бунга ишониши эди.

Анвар Пошонинг муваффақияти ва рус совет маъмурияти билан сулҳ шартномаси тузмасликка бўлган қатъияти советларни боши берк кўчага киритиб қўйди. Энди советлар Туркистон миллий курашини бор кучи билан енгишга ҳаракат қилардилар. Бошқа томондан, Россия фуқаролар урушида ғалаба қозонган рус большевиклари бундай ҳарбий таҳдидни кутмаган эдилар. Воқеаларнинг хронологик тартибидан Россия қандай қилиб бор кучи билан Анвар Пошонинг саъй-ҳаракатларини пучга чиқармоқчи бўлганлиги маълум бўлади:

2.1.1922. Бухоро Коммунистик партияси Марказий Комитети, Марказий Ижроия Қўмитаси ва Бухоро Халқ Республикаси Вазирлар Кенгашининг қўшма мажлисида Шарқий Бухоро учун фавқулодда комиссия тузиш тўғрисида қарор қабул қилинади. 5 январь куни 5 кишидан иборат комиссия (Ҳожи Мирбобо Муҳсинов – раис; Алимжон Акчурун – раис ўринбосари; Аҳмет Камол – котиб; Равшан Боймуродов ва Ҳожи Зиядуллоҳ Зиқиря – аъзолар) иш бошлайди. Комиссия фаолияти ва бошқарув фаолиятини белгилаб берувчи 8 банддан иборат директивада бу комиссия ваколатларининг кўплиги аниқ кўриниб турарди.¹ Бу «Бухоро жаллодлари» Анвар Пошо даврида умуман ҳаракат қила олмайдилар. Шунинг учун фавқулодда комиссия совет қўшинларига қўшилиш орқали ечим топади. Бундай комиссия тузиш орқали Бухоро коммунистлари Бухоро ҳукумати совет Россияси қўлидаги сиёсий ва ҳарбий қўғирчоқ эканлигини исботлайдилар.

16.2.1922. Туркистон комиссияси раиси Гусев Шарқий Бухоронинг аҳволи юзасидан Россия Компартияси Марказий Қўмитасига юборган рапортида Бухоро ҳукуматини авторитар тузилма ўрнатолмаганликда айблади. У Афғонистон Шарқий Бухорога бостириб кириб, қизил армияни Бухородан ҳайдаб чиқармоқчи эканлигини айтади. Ўз рапортининг охирида Шарқий Бухорони қўлдан бой бермаслик учун катта саъй-ҳаракатлар қилишни ва Бухоро ҳукуматини қайта ташкил этишни тавсия қилади.

22.2.1922. Россия Компартияси Марказий Комитети Сиёсий бюроси Бухородаги вазият билан шуғулланади. Совет Россиясининг Инқилобий ҳарбий кенгаши томонидан 1 мартга қадар ҳарбий кучларни кучайтириш ва «Шарқий Бухорони тозалаш»нинг зарур усуллари ўз ичига олган режани ишлаб чиқишга қарор қилинди.

¹ Фавқулодда ҳарбий комиссияга қуйидаги мутлақ мустақил ҳуқуқлар берилади: «Шарқий Бухородаги барча давлат органлари комиссия буйруғи остидадир. Чексиз фармонлар чиқариш ва амалга ошириш ваколатига эга. Давлат ҳаётининг барча соҳалари бўйича шахсий қарорлар қабул қилиш ҳуқуқига эга. У судлар тузиш ва суд қарорларини, шу жумладан, ўлим жазосини қўллаш ваколатига эга. У эгаллаб турган лавозимидан қатъи назар, одамларни ҳибсга олишга ваколатли. Совет Россия ҳукуматининг ҳарбий вакиллари билан ҳарбий ишларда ҳамкорлик қилиш ва ҳарбий суд тузиш ваколатига эга. Қаранг. Иркаев (234). 327-бет.

27.2.1922. Рус қўшинлари бош қўмондони Каменев совет Россияси Халқ Комиссарлари Совети раисининг ўринбосарига Бухородаги босмачиларга қарши қўшинларини кучайтириш кераклигини маълум қилади. Қолаверса, у армияни маҳаллий захиралар ҳисобидан кучайтириш мумкин эмаслиги ва Шарқий Бухорони босиб олиш учун Туркистон fronti ихтиёрига 5 000 000 олтин рубль берилиши кераклигини айтади.

1.3.1922. Россия Компартияси Марказий Комитети Сиёсий бюроси ҳарбий кучларни кучайтириш ва Шарқий Бухорога зарур бўлган таъминотни тасдиқлаш муаммоларини муҳокама қилиш учун йиғилади. Бош қўмондон томонидан тавсия этилган махсус бригадаларни ташкил этиш таклифи маъқулланади. Бухоро Компартияси Марказий Комитети Бухорога келган бригадаларнинг моддий эҳтиёжларини қондириш учун зудлик билан чора-тадбирлар кўриш тўғрисида қарор қабул қилади.

13.3.1922. Марказий Комитет Сиёсий бюроси Бухоро масаласига яна ойдинлик киритади. Россия Компартияси Марказий Комитети Туркистон бюросининг барча аъзоларига Марказий Комитет Бухоро ва Фарғона вилоятидаги босмачиларни зудлик билан ва бутунлай йўқ қилишни асосий бурч деб билишини маълум қилишга қарор қилади. Шунинг учун Марказий Комитет бу борада жиддий чоралар кўришга киришади.

Март ойида Россия Компартияси Марказий Комитетига Туркистон fronti штабидан «Шарқий Бухоро ихтиёрий равишда ташлаб кетилган ва ҳозирда босмачилар назорати остида» деган телеграмма келади. Босмачиларнинг ҳаракати Шарқий Бухородан Ғарбий Бухорога кўчади. Душанбедан чиқиб кетаётган Анвар Пошо ва Иброҳимбек қўмондонлигидаги мужоҳидлар орасида Афғонистон фуқаролари ҳам кўп эди. Бухоронинг эски шаҳри афғон Набиҳон томонидан ўраб олинади.

20.4.1922. Россия Компартияси Марказий Комитети Сиёсий бюроси Туркистон fronti ҳолатини муҳокама қилиб, вазиятни аниқлаш учун Оржоникидзе Туркистонга юборишга, Туркистонда фавқулодда ҳолат эълон қилишга қарор қилади.

Оржоникидзе Тбилисида Россия Коммунистик партияси Марказий Комитетидан бу сафардан мақсадлари ҳақида телеграмма олади. Уларнинг вазифаси «Бухоро ва Туркистонда босмачиликни йўқ қилиш учун фронтни мустаҳкамлаш борасида нималар қилиш мумкинлигини текшириш» эди. Ўз текширувлари натижасида Россия Коммунистик партияси Марказий Қўмитасини қуйидаги масалалар бўйича хабардор қилиши керак эди:

1 – Маҳаллий халқ босмачиларга қурол масаласида ёрдам бергани ростми?

2 – Маҳаллий совет маъмурияти ҳарбий ишларга аралашиб, ҳарбий ҳаракатларнинг олдини олгани ростми?

3 – Совет Турк fronti штабида ўзгариш қилиш керакми? Агар шундай бўлса, буни қандай қилиш керак?

4 – Бухоро ва Фарғонада ҳуқуқий хавф ўлчовлари қайси босқичда?

5 – Босмачи қўшинларининг катталиги ва жанговар кучи қандай? Маҳаллий муассасалар ва партия ташкилотларининг босмачилик ҳаракатига қарши сиёсий кураши қайси босқичда?

6 – Қўшинларнинг жанговар қобилиятлари ва ғалаба қозониш имкониятлари қандай?

7 – Россия Компартияси Марказий Комитетига қандай амалий чора-тадбирлар таклиф қилинади?

28.4.1922. Россия Компартияси Марказий бюроси Туркистон комиссияси раиси Гусевга телеграмма юбориб, унда «Марказий Комитетнинг Туркистон бюроси Шарқий Бухородаги босмачилар ҳаракатини йўқ қилиш учун ўз қўл остидаги барча ресурсларни сафарбар қилишини» буюради.

5.5.1922. Россия Бош қўмондони Каменев Россия Коммунистик партияси Марказий бюросига юборган рапортида «босмачилик хусусиятлари ва унга асос бўлган кучларни» тушунтиради ва босмачиликка қарши курашувчилар ҳозирда умидсиз эканини таъкидлайди. Шунингдек, босмачиларга қарши кескин чоралар кўришни талаб қилади.

6.5.1922. Совет Россиясининг Бухородаги ваколатли вакили Коеников Ташқи ишлар халқ комиссарлигига юборган ҳисоботида «Шарқий

Бухорода босмачилар кучайиб, уюшганлиги, Фарбий Бухорода фаоллиги, ҳаттоки пойтахт Бухоро хавф остида»лигини билдиради.

12.5.1922. Оржоникидзе Тошкентдан Россия Компартияси Марказий Қўмитасига Бухоро масаласини ҳал қилиш бўйича ҳисобот юборади. Ҳисоботда Бухоро ҳукуматидаги миллатчиларни олиб ташлаш талаб қилинади.

16.5.1922. Оржоникидзе Москвага юборган рапортида қуйидаги хулосаларни билдиради: «Таъсири кам бўлган коммунистларимиз Туркистонни сиёсий йўл билан босиб олишлари мумкин эмас. Баъзилари шаҳардаги ҳаётдан норози бўлган кўплаб гуруҳларнинг босмачилар билан ҳамкорлик қилганини инкор этмайди. Тўрт йиллик уруш натижасида бу ерда қизиқарли манзара ҳосил бўлган.

Пролетариат ва деҳқонлар диктатураси ўрнига қуролли гуруҳлар, ўз ерлари ва фуқаролари бўлган феодал ташкилотлар пайдо бўлган. Бу ердаги коммунистлар Турк Комиссияси ва Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси номидан бу феодаллар билан сулҳ шартномасини тузиш ҳақида музокаралар олиб бормоқдалар... Бошқа томондан, самарали ва тизимли уруш олиб бориш учун ҳарбий қисмлар етарли эмас».

Москва бу хабарни жуда жиддий қабул қилади ва Туркистон миллий қўзғолонини бостириш учун барча воситаларни ишга сола бошлайди.

Бошқа томондан, кўрбошилар, айниқса, Анвар Пошо Туркистоннинг барча ҳудудларида умумий ҳужум уюштиришга ҳаракат қилади. Анвар Пошо 1922 йил май ойининг бошида ўз аскарларини Бухоро шаҳри атрофидаги 15 та муҳим стратегик нуқтага тўплайди.¹

Мужоҳидлар ва совет босқинчи қўшинлари ўртасидаги урушлар 1922 йил апрель-май ойларида ўзининг энг қизғин палласига киради. Анвар Пошо ва бошқа қўмондонлар Помир тоғ-

¹ Бу мужоҳид гуруҳлари: Жанубий Каркида Юсуф Мирохур (8000 аскар), Бойсунда Анвар Пошо ва Иброҳимбек (4500 аскар), Ҳасан Тўқсоба (1000 аскар) Юртчи-Денов; Ғуздордарибандлик Данивар (2000 аскар), Баҳромбек Қарши шаҳрининг шимоли-шарқида, Усмонбек Жанубий Қарши, Абдуқаҳҳор Нурота тоғларида, Султонбек Шимолий Зиёуддин, Қоракўлбек, Каттақўрғон вилоятида (ҳар бирида 800 нафар аскар) жойлашган. Нусратбек Мачода, Эшон Султон Душанбеда (ҳар бирида 1000 нафар аскар). Файзободдаги Қажом Тўқсоба ва Балжувондаги Давлатмандбек (ҳар бири 2000 тадан). Тоғай Сари Қизилсув дарёси атрофида (Кўлоб ва Балжувон оралигида).

ларидан Бухоро ва Самарқанд дарвозаларига-ча бўлган ҳудудни сақлаб қолишга муваффақ бўладилар. Аввал айтиб ўтганимиздек, Анвар Пошо 1922 йил апрель ойида Кофирниҳонда қурултой ўтказиш учун қўмондон ва миллий кураш вакиллари тўплади. Айни вақтда, Фарғона водийсидаги қўрбошилар Самарқанд ва Зарафшон водийсида русларга қарши кураш муаммоларини муҳокама қилиш ва Туркистоннинг келажагини ҳал қилиш учун қурултойни Самарқандга чақирадилар. Бу қурултой 1922 йил 15 апрелда Туркистон Мустақил Ислом Республикаси ташкил этилганини эълон қилади. Ислом қўшинлари бош қўмондони Шермуҳаммадбек республика раҳбари этиб сайланади. Қурултой муваққат конституция сифатида қабул қилинган директивани ишлаб чиқади. Баъзи ғарб манбаларида босмачиларнинг сиёсий стратегияси йўқлиги, Туркистон мустақиллиги ҳақида ҳеч ким гапирмаганлиги, уларнинг мақсадлари орасида сиёсий мустақиллик ҳам бўлмаганлиги таъкидланади.¹ Бундай гапларни фақат мужоҳидларнинг асл мақсадларидан беҳабар бўлганларгина айтиши мумкин. Қурултой резолюция (конституция) матнидан ҳам мустақил Туркистон ҳақидаги озодлик курашининг фикрини аниқ тушуниш мумкин:

I бўлим:

1-модда. 1868 – 1883 йиллар оралиғида император Александр II Перовский, Черняев, Кауфман, Скобелев, Куропаткин каби генераллар қўмондонлигида Туркистонга рус қўшинларини юбориб, Туркистон халқини мағлуб этади, мусулмонларнинг сиёсий ва маданий қадриятларини оёқости қилади.

2-модда. Туркистон босиб олинган, унумдор ерлари рус деҳқонлари ўртасида бўлиб олинади. Николай II даврида «Муҳожирларга хизмат кўрсатиш марказлари» ташкил этилган бўлиб, Туркистон халқининг ерлари подшоҳ томонидан олиб қўйилиб, Туркистонга кўчиб келган рус деҳқонларига ҳадя қилинган. Туркистонни ўзига бўйсундирган рус ҳукумати мусулмонларни иқтисодий жиҳатдан йўқ қилибгина қолмай, ижтимоий жиҳатдан ҳам ортда қол-

дириш учун бор кучини сарфлади. Кўрилган чоралар мусулмонларни русларнинг абадий қулига айлантиришга қаратилган эди. Шу сабабли мусулмонлар таълим ва илм-фандан маҳрум қилиниб, давлат лавозимларидан четлаштирилди. Мусулмонлардан «Амин» (солиқ йиғувчи) ва «Мингбоши» (туман раиси) олаётганларида уларнинг порахўр, рус манфаатига хизмат қилувчи, хиёнаткор эканига эътибор қаратилган. Бундай одамлар рус зулмига ҳисса қўшишдан бошқа ҳеч нарса қилишмади. Бундай чора-тадбирлар билан мусулмонларнинг мулки аста-секин руслар қўлига ўтди.

Мусулмонлар фақат 1916 – 1917 йилларда ишга олина бошланган, лекин у ерда мусулмонларга қурол берилмаган ва қурилиш ишларига жалб қилинмаган. Бу йиллар давомида мусулмонлар орасида очарчилик бошланди ва 3 миллионга яқин одам ҳалок бўлди.

3-модда. 1917 йилда инқилоб туфайли Николай II тахтдан ағдарилди. Бу инқилоб билан биз туркистонликлар ўз ҳақ-ҳуқуқимизни олдик. Биз Қўқонда Туркистон мусулмонларининг 95% вакили бўлган шахслар билан ўтказган қурултойимизда Туркистон миллий мухторият ҳукуматимизни эълон қилдик. Ишчи кучи ва мусулмон халқининг эксплуататор жаллодлари бўлган руслар ҳукуматимизни қурол кучи билан тарқатиб, ҳукумат аъзоларини қамоққа олишади. Улар Туркистон халқининг 5 фоизини ташкил этса-да, ўз ҳукмронлигини эълон қилади.

4-модда. Бугун коммунист номини олган руслар ўз ҳукмронлигини эълон қилгандан сўнгра Туркистон мусулмонларига Николай II давридан кўра кўпроқ зулм қилишга, уларнинг кўчар ва кўчмас мулкларини тортиб олишга, барча ҳақ-ҳуқуқларини менсимасликка киришдилар. Совет қўшинлари шаҳар ва қишлоқларга ўт қўйиб, талон-торож қилишда давом этмоқда. Бу қароқчиларнинг биринчи раҳбарлари Колесов, ундан кейин эса Казаков, Успенский, Сафаров, Коновалов, Фрунзе, Сокольников, Буки ва бошқалар 1918 йилда Бухоро ва Қўқонни, кейин эса бутун Фарғонани вайрон қилдилар. Улар 1920 йил сентябрида Бухоро шаҳрига ўт қўйганларида бутун бойликларини вагонларда Москвага олиб кетган эдилар.

¹ Марие Брохуб. Босмачилар / Инглиз тилидан туркчага проф. Др. Юлуг Текин Курат тарж. – Анқара, 1984. – Б.6.

5-модда. Совет ҳукуматининг «Турк комиссияси» (Туркистон комиссияси) Москвадан келиб, ҳукуматда ўз ёвуз ниятларини амалга ошириш учун хизмат қилган барча истеъдодли туркистонликларни ишдан бўшатиб, уларнинг ўрнига лаёқатсиз, оқибатини ўйламайдиган, очкўз одамларни «давлат вакиллари» қилиб қўйди. Шундай қилиб, улар мусулмон халқини айнита бошладилар.

6-модда. 4 йилдан бери Туркистон озодлиги учун курашувчиларни чет элда «ўғри», «қароқчи» деб ишдан бўшатиб, уларни йўқ қилиш керак дейишди. Ана шундай баҳоналар билан Фарғонани талон-торож қилиб, кам таъминланган ва ўртаҳол фуқароларнинг уйлариغا ўт қўйдилар.

7-модда. Мусулмонларнинг дин ва шариятига аралашиб, қозилик лавозимларини бекор қилдилар.

II бўлим:

8-модда. Биз мусулмон Туркистон халқининг 95 фоизи вакиллари сифатида иккинчи қурултойимизда юқорида қайд этилган масалаларни муҳокама қилиб, бир овоздан Туркистон мустақиллигини эълон қилишга, адолат байроғини кўтаришга ва қуйидаги бандларни ҳатто халқнинг қони эвазига бўлса ҳам қабул қилишга қарор қилдик.

9-модда. Қурултой аъзолари биринчи бобда баён қилинган фикрлар ҳақиқатни акс эттирганини эълон қиладилар. Совет ҳукумати ўз сиёсатини ўзгартирмаса, ўзлари ўрнатган ҳукуматни уларнинг турмуш тарзига, Туркистон мусулмон халқларидан олган ишончига қараб тан олиб, тинчликни таъминламаса, уларнинг барча сиёсий ва маданий ҳуқуқларини қайтармаса, биз Туркистон мусулмонлари совет ҳукуматига қарши урушимизни охириги томчи қонимизгача қурол билан ёки қуролсиз давом эттирамыз.

10-модда. Туркистонда ҳийла ва куч билан ҳукумат тузган большевиклар сотқин, талончи ва зolim деб эълон қилинади.

11-модда. Бу қурултойда эълон қилинган ҳукумат 4 йиллик уруш ва хунрезликлардан сўнг қонуний Туркистон ҳукумати сифатида қабул қилинади.

12-модда. Бу янги ҳукумат «Туркистон Мустақил Турк Ислom Республикаси» деб номланади.

13-модда. Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув, Каспий ва Амударё вилоятларидан иборат бутун Туркистон ерларининг бошқаруви бу янги ҳукуматга ўтади.

III бўлим.

14-модда. Туркистонда совет ҳукумати тарқатиб юборилгач, биз тузган бу янги ҳукумат дарҳол Тошкентда қурултой ўтказади. Бу қурултойда ҳукуматимиз томонидан қабул қилинган қарорлар ва шу вақтгача қабул қилинган қонунлар яна бир бор муҳокама қилинади ва агар қурултой мақсадга мувофиқ деб топса, амалиётга татбиқ этилади. Қурултой якунида ҳукуматимизни шакллантириш ва бошқарув механизмларини тартибга солиш масалалари муҳокама қилинади.

15-модда. Бу қурултойга 18 ёшдан ошган ҳар 5000 кишидан бир вакил сайланади. Ҳукумат бошқарувига кирувчи миллий озчилик гуруҳларнинг қурултойда ўз вакили бўлиб, ҳукуматни шакллантиришда қатнашиш ҳуқуқига эга бўлади. Бу кўрсатма эълон қилингандан сўнг совет ҳукумати қўлида ишлашда давом этаётган, большевиклар партиясидан чиқмаган, шунингдек, «махсус бўлинмалар» хизматида ишлаган ва махсус разведкада фаолият кўрсатган, Туркистон ҳукумати полициясига қарши чиққан ҳар қандай киши сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан маҳрум қилинади.

IV бўлим

16-модда. Ҳукумат таркибида ўз вакилларига эга бўлган миллий озчиликни ташкил этувчи гуруҳлар ўз урф-одатлари бўйича яшаши ва ўз она тилларида таълим оладиган мактаблар очишида эркиндир.

17-модда. Ҳар бир дин ва мазҳаб мустақилдир ва тенг ҳуқуқларга эга.

18-модда. Миллий кўпчиликни ташкил этувчи миллат вакилларида давлатнинг даромадлари ва харажатлари бир хил даражада таъсир кўрсатади.

19-модда. Ташқи ва ички савдо асосан эркиндир.

20-модда. Ҳар бир фуқаро ўз мулкани бошқа фуқарога сотиш ҳуқуқига эга.

21-модда. Чет эл фуқаролари кўчмас мулкка эгалик қила олмайди. Бироқ улар уни ўн йилга-

ча ижарага олиш орқали фойдаланиш ҳуқуқи-га эга бўлишлари мумкин.

22-модда. Россия ҳукумати даврида халқдан олинган моллар аввалги эгаларига қайтарилади. Туркистон халқининг давлат ерларида кооператив қоидалари доирасида истиқомат қиладиган жойлари сақланиб қолади.

23-модда. Ҳозиргача ўзлаштирилмаган тоғлар, ўрмонлар, ерости бойликлари ва қишлоқ жойлари давлат ерлари ҳисобланади ва давлат уларни чет давлатларга ижарага беришга ҳақли.

24-модда. Кўчманчи халқнинг ерлари ўз жамоалари ўртасида бўлинади ва улар бу ерлардан эркин фойдаланадилар.

25-модда. Юқорида тилга олинмаган ер масалалари кейинги қурултойда муҳокама қилинади.

V бўлим

26-модда. Муваққат «Туркистон Мустақил Турк Ислом Республикаси» ҳукумати 15 кишидан иборат.

27-модда. Бу 15 аъзодан раис, раис ўринбосари ва бош котибдан иборат Ижроия Қўмитаси тузилади, унинг вазифаси пойтахтда давлат ишларини амалга оширишдан иборатдир.

28-модда. Қолган 12 аъзодан 5 нафари Фарғонанинг 5 вилоятига ҳарбий раҳбар этиб тайинланади.

29-модда. Қолган 7 аъзодан: 1) Ҳарбий вазир; 2) Ташқи ишлар вазири; 3) Ички ишлар, почта ва телеграф вазири; 4) Маориф вазири; 5) Молия вазири; 6) Адлия вазири; 7) Транспорт вазири этиб тайинланади.

30-модда. Ижроия Қўмита зарур деб топса, Вазирлар Маҳкамаси қарор қабул қилиш учун йиғилади.

31-модда. Барча вазирликлар ўз лойиҳалари ва қоидаларини фақат Ижроия қўмитасининг розилиги билан амалга оширишлари мумкин.

32-модда. Душман мағлуб бўлиши биланоқ ҳукумат маркази Тошкент бўлади.

VI бўлим

33-модда. Ташқи ишлар вазирлиги қурултойнинг ушбу қарор ва мақсадларини ва бошқарув механизмларини хорижда тарғиб қилиш, Туркистон Турк Мустақил Ислом Республикасининг хорижий кучлар томонидан

тан олиншини таъминлаш ва керак бўлганда улар билан келишувлар тузиш учун зудлик билан чет элга ўз элчиларини юборади.

34-модда. Ушбу резолюциянинг бир нусхаси расмий воситалар орқали совет ҳукуматига юборилади.

35-модда. Кимки бу ҳукуматни тан олмаса ёки маъқулламаса, аксилинқилобчи ҳисобланади.

VII бўлим

36-модда. Қуйидаги ҳокимият ходимлари қурултой томонидан тайинланади:

1 – давлат бошлиғи, 2 – унинг ўринбосари, 3 – Бош котибият, 4 – Наманган вилояти ҳарбий раҳбарияти, 5 – Андижон вилояти ҳарбий раҳбарияти, 6 – Марғилон вилояти ҳарбий раҳбарияти, 7 – Қўқон вилояти ҳарбий раҳбарияти, 8 – Ўш вилояти ҳарбий раҳбарияти, 9 – Ҳарбий вазирлик, 10 – Ташқи ишлар вазирлиги, 11 – Ички ишлар, почта ва телеграф вазирлиги, 12 – Адлия вазирлиги, 13 – Маориф вазирлиги, 14 – Молия вазирлиги, 15 – Транспорт вазирлиги.¹

Қурултойда Шермуҳаммадбекнинг муваққат ҳукумати тасдиқланади. Лекин озодлик кураши кўшинлари ҳукумат марказини қизил армия ҳужумларидан ҳимоя қила олмагани учун ҳукумат Самарқандда бир ойдан ортиқ қола олмади. Ҳукумат ўз қароргоҳини босмачилар ҳаракатининг маркази бўлган Фарғонага кўчириш орқали фаолиятини Наманганда давом эттиришга ҳаракат қиладди. Уч ой ичида ҳукумат марказни бешта жойга (Самарқанд, Наманган, Ўш, Марғилон ва Норин) кўчирди. Шермуҳаммадбек ҳукумати атиги уч ой ишлай олди. Қизил армия ҳужумлари кучайгани сабабли

¹ Тарихий ҳужжат. Туркистон мусулмонларининг 2-қурултойида қабул қилинган // Ёш Туркистон. – Париж, 1932. №29. – Б.9 – 17; Бензинг (31). 29 – 31-бетлар (баённома парчалари); Б.Ҳайит (43). 204 – 209-бетлар. Мужоҳидлар билан алоқада бўлган махфий ташкилот (Туркистон миллий иттифоқи) қуйидаги асосий тамойилларни белгилаб берди:

¹ – Туркистон мустақилдир. Туркистоннинг тақдирини Туркистон халқи белгилайди.

² – Мустақил Туркистоннинг бошқарув тизими демократик республикадир.

³ – Мустақилликни фақат миллий армия ҳимоя қилиши мумкин. Шунинг учун биз миллий армиямизни туздик.

⁴ – Туркистоннинг мустақиллиги унинг иқтисодий мустақиллиги билан тўғридан-тўғри мутаносибдир.

⁵ – Таълим тизими модернизация қилинади. Россия қонунларидан узоқлашиш орқали Европа маданиятига яқинлашади. Қаранг: Н. Бариман. Туркистонда шахид Анвар Пошо. – Истанбул, 1979. – Б.139.

ҳукумат ўзини тарқатиб юборишга мажбур бўлади. Озодлик мужоҳидлари яна ўз амалиётларига куч бериб Анвар Пошо билан боғланишга ҳаракат қилишади.

Совет рус қўшинлари 1922 йил ўрталарига келиб жуда аянчли ва оғир аҳволда эди. Анвар Пошонинг Эски Бухородаги муваффақиятли ҳарбий операциялари, мужоҳидларнинг Фарғона водийси, Самарқанд ва Хоразм вилоятларидаги қатъий талаблари совет ҳарбий маъмуриятини чорасиз қолдиради. Анвар Пошонинг миллий кураш сафига кириши Москвани ҳайратга солади. Қолаверса, Анвар Пошонинг четга чиқиши советларнинг шарқдаги сиёсатидаги (Эрон, Афғонистон, араб мамлакатлари, Ҳиндистон ва Шарқий Туркистонда) ишончига путур етказди. Дарҳақиқат, Анвар Пошо ва Москвага яқинлиги билан танилган Жамол Пошо Анвар Пошонинг Туркистон миллий кураши сафига қўшилишига қарши эди.¹

¹ М. Чўқай. Жамол Пошонинг ўлдирилиши // Ёш Туркистон. 1931. №16. – Б.5 – 6: «Жамол Пошо Туркистонда қўзғолон бўлмаса, инглизларни Ҳиндистондан олиб чиқиш жуда осон бўлади деб ўйлаган эди. Бу қаноатга мос равишда у мени ҳам ҳайратда қолдирмоқчи эди. Мен унга Анвар Пошонинг советлар билан дўстликдан воз кечиб, Туркистон сафига қўшилганини ва унинг мақсади миллий курашга етакчилик қилиш эканини эслатдим. Жамол Пошо эса Анварнинг қарорига қатъий қарши эканлигини айтди». Мустафо Чўқай 1922 йили Парижда Жамол Пошо билан Шарқ ва Туркистон масалалари юзасидан учрашув ўтказди. «Известия» газетаси 1922 йил 18 июнда Жамол Пошо билан Анвар Пошонинг Туркистондаги фаолияти ҳақида берган мақоласини чоп этади. Жамол Пошо шундай дейди: «His action is purely personal and has been taken on his own initiative. I have sent to Enver a member of letters repudiating and condemning his actions. İzvestiya şöyle sorar: Do you approve of the policy in Central Asia? Cemal Paşa: I cannot do otherwise than approve your policy in Central Asia, since in opposition to the colonising policy of the Tsarist regime, it strives to secure for the population the possession of all political and social economic rights». Қаранг: Translation from Iszwesteia of 18th June 1922, IOR. L/P-S/10837. Шу ўринда қўшимча қилишимиз керакки, Жамол Пошо ё ёлгон гапирган, ё Туркистон воқеаларидан беҳабар эди. Бунга совет Россиясининг тарғиботи таъсир қилган бўлиши мумкин. Лекин, ҳар ҳолда, у советларнинг шарқдаги сиёсати учун қурол сифатида фойдаланилади. Унинг Туркистон ёки Афғонистонга келиши бу халқларнинг мустақиллигига ҳисса қўшиш учун эмас эди. Газета ўзига ҳам шундай савол беради: «What are your relations with Mustafa Pasha, President of the Turkish National Assembly?» Cemal Paşa: «Between Mustafa Pasha and myself exists an old borderly friendship which lasts to the present time. We are continually in correspondence». Жамол Пошо 1920 йил 11 июнда Мустафо Камол Пошога йўллаган мактубида шундай ёзган: «Афғонистонга боришимнинг асл сабаби ҳинд инқилобчилари билан алоқа ўрнатиш ва Ҳиндистонда инқилоб қилиш учун кенг кўламли ва муҳим тайёргарлик кўришдир. Мен бу ҳаракатнинг бошида бўлман. Қаранг: Айдемир [268]. 531-бет. Шу ўринда у Мустафо Камол Пошонинг Туркистон миллий курашига қарши эканлигини билганми деган савол туғилади. Жамол Пошо ниҳоят 1922 йил 21 июлда Тбилисда совет руслари томонидан ўлдирилади.

Табиийки, Москва Туркистон истиқлолчилик ҳаракати рус ҳукмронлиги (бу асосий мақсад эди) ва бу ҳукмронликни ўрнатиш ва тарқатиш қуроли сифатида фойдаланилган большевик мафкурасининг мавжудлигини фақат хавф остига қўйишини тушунди, аксинча, «Шарқни қутқариш» шиорига ҳам хилоф иш тутаётганини англаб етди. Ислом оламида машҳур Анвар Пошо деган ном Москванинг ниқобини очиб юборган эди. Совет руслари унинг ҳарбий тажрибаси ва қобилиятидан эмас, ҳарбий жиҳозлар ва жанговар тактикаларни ўргатишидан эмас, балки халқ орасидаги маънавий обрўсидан кўрқарди. Москва Анвар Пошо бутун Туркистонни миллий курашга шай ҳолатга келтиришига асосли равишда ишонган эди. Шунинг учун унга қарши янги усул ва стратегияларни ишлаб чиқишлари кераклигини билишарди. 1922 йилнинг майигача жадал чоралар кўрилди, булар совет рус аскарлари сонини кўпайтириш, қурол-яроғ ва озиқ-овқат билан таъминлаш учун омборлар ташкил этиш, ҳарбий операция режаларини кўриб чиқиш, Анвар Пошони бошқа гуруҳлардан ажратиб қўйиш учун Туркистондан Афғонистонга ўтиш йўллари нazorat қилишни кучайтириш кабилар эди.

Совет Россияси ҳукумати Анвар Пошо билан ярашишга йўл қидиради. Ҳатто Бухоро Халқ Республикасининг бир қисмини унга бермоқчи бўлади. Бироқ Анвар Пошо ватаннинг бир қисмида эмас, Туркистонда, Бухоро ва Хоразмда, барча турк ўлкаларида совет ҳукмронлигининг барҳам топишини хоҳларди. Бошқа томондан, Москва Бухоро ҳудудида улар кўтарган масалаларни улар истагандек ҳал қилмоқчи эмас эди. Хабар: «Мустақил давлат»нинг (Шартноманинг 1-моддасига қаранг!) ички ишларига доимий аралашини; Бухоро Халқ Республикаси ҳукуматига ишончсизлик; босқинчи ёки мустамлакачи армияга ўхшаш ҳарбий сиёсатни амалга ошириш; барча эҳтиёжларини халқ гарданига қўйиш, халқнинг урф-одат ва анъаналарини оёқости қилиш (қиз ва аёлларни зўрлаш ёки уй-жойларни ёқиш; озиқ-овқат захиралари ва чорва молларини тортиб олиш) каби ҳоллар авж ол-

гани сабабли Анвар Пошо Бухоро ҳукуматининг Москвадаги вакили бўлишига тоқат қила олмайди.

Бухоро ҳукуматининг айрим аъзоларидан (Усмон Хўжа, мудофаа вазири Ориф, Муҳаммад Махдум ва бошқалар) ташқари қолганлари рус ҳарбийлари ва Бухоро Коммунистик партиясини ҳимоя қилар, Анвар Пошога қарши эдилар.

Анвар Пошонинг озодлик кураши сафига ўтиши билан Бухоро Халқ Республикаси бошқарув аппаратида турли қарашлар пайдо бўлади. Усмон Хўжа ва унинг дўстлари руслар гегемонлигидан қутулиб, мустақил давлат сиёсатини юритмоқчи эдилар. Ҳукуматда бош вазир бўлиб ишлаган Файзулла Хўжа ва унинг сафдошлари русларни чўчитмайдиган тарзда муроса йўлини танлаган бўлсалар, ҳукуматнинг кўп аъзолари (21 вазирдан 11 нафари жуда бадавлат эди) Анвар Пошо ва руслар ўртасидаги кураш жараёнига кўра ўз позициясини эгаллаш тарафдор эди. Иброҳимбек каби кўплаб амир тарафдорлари ҳам Анвар Пошога, ҳам жадидчилар ҳукуматида, коммунистларга ва русларга қарши чиқадиладар. Акчурин каби бухоролик коммунистлар эса руслар билан ҳамкорлик қилиш тарафдори эдилар. Анвар Пошо эса ана шундай қарама-қарши фикр ва кучлар муҳитида тўғри йўл тутиши керак эди.

Москва Бухоро ҳукуматининг советлаштириш сиёсатини сусайтираётганини тушуниб Бухорода ўз ҳукмронлигини мустақамлашни мақсад қилиб олади. Шу боис Бухоро Компартияси Марказий Комитети Ташкилий бюроси 1922 йил феввалида Бухоро Коммунистик партиясини Россия Компартияси таркибига кирган деб эълон қилади. Мустақиллиги шартномалар билан кафолатланган давлат учун бу қайғули воқеа нимани англатади? Москва учун бу қарор жуда муҳим эди. Фақат шу йўл билан бутун Бухоро устидан назоратни ўз қўлида муҷассамлаштиришни кўзлаган эди.

Рус маъмурияти 1922 йил 30 мартда Бухорода босмачиларга қарши янги фронт ташкил этади. Бу фронтда ҳам махсус операция штаби бор эди. Самарқандда махсус бригадалар тузи-

либ, Бухорога юборилади. Айни вақтда, Анвар Пошо ҳам ўз мақсадига эришишга ҳаракат қиларди. Анвар Пошо 1922 йил 19 майда Россия ҳукуматида меморандум юбориб, унда 14 кун ичида Туркистон, Бухоро ва Хоразм (Хива)дан қизил армияни олиб чиқиб кетишни талаб қилади. Анвар Пошонинг меморандуми мана шундай эди:

«Ҳурматли халқ комиссари Наримонов¹

Россия Федератив Совет Социалистик Республикаси халқларининг Олий Мажлиси номига ёзилган қўлингиздаги ҳужжатни Россия Марказий Ижроия Қўмитаси ва Комиссарлар Кенгашига етказишингизни сўрайман. Менинг илтимосимга кўра мажлис Россия Марказий Ижроия Қўмитаси ва Комиссарлар Кенгаши ушбу мактубга ўз жавобини юбормагунча Россия Совет Республикасига уруш эълон қилмай туради. Лекин Бухоро, Туркистон ва Хива халқларининг эркин ва мустақил яшашга интилишларини сизларга етказиш менинг зиммамга юклатилди. Мустақиллик совет Россияси томонидан тан олиними керак. Мажлис Россия совет ҳукуматида шу пайтгача Хива, Бухоро ва Туркистон чегараларида бўлган қизил армияни 14 кун ичида бу ҳудудлардан олиб чиқиб, Россияга чақириб олишни таклиф қилади. Айни пайтда Совет Республикасининг кўрсатилган мамлакатлардаги маъмурий институтлари тугатилиши керак. Бу қарор Халқ Комиссарлари Мажлиси қўлида бўлиб, яна улар сиёсий жиҳатдан ушлаб турилган маҳбусларни озод қилишлари шарт. Хива, Бухоро ва Туркистон халқлари Олий Мажлисининг илтимосига кўра ҳарбий комиссар Троцкий ва совет қўшинлари қўмондони Каменев ислом халқ армияси ва қизил армия қонини тўкмаслиги, балки қизил армияни Россияга олиб чиқиш имконидан фойдаланишни сўзсиз эълон қилсин. Хива, Бухоро ва Туркистон халқлари Олий Мажлисининг рус халқига бўлган самимий меҳр-муҳаббати туфайли уларни мусулмон

¹ Наримон Нариманов ўша пайтда Озарбайжон Халқ Комиссарлари Советининг раиси ва Москванинг шарқ сиёсатида ишонган одами эди. Анвар Пошо 1920 йилда у билан учрашганди.

давлатларининг истиқлолчилик ҳаракатларига қарши ҳар қандай фаолиятдан узоқроқ туришини огоҳ этишликни ўз бурчи деб билади. Бу халқлар ҳар доим ва ҳамма жойда қонун ва тартибни ҳурмат қилган, аммо бугун улар демагогик ва анархистик унсурлар томонидан ташқаридан олиб келинган зулмкор тузум ҳукмронлигига бўйсунисга мажбур бўлмоқдалар. Агар совет Россияси ҳукумати мусулмон халқининг москвалик ажнабий ҳукумат ва унинг таъқибига қарши кураш иродасини ҳурмат қилмаса, Сизга шуни маълум қиламанки, жаноб комиссар, ушбу юқори советларга йўлланган хатни қабул қилганингиздан 2 ҳафта ўтгач мен ниманики истасам шуни қиламан. 1922 йил 11 апрелда Россия Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан менга берилган халқ вакили унвонини илова қилиб юбормоқдаман.

Хива, Бухоро ва Туркистон қўшинлари бош қўмондони Анвар Пошо».¹

Совет ҳукумати бунга жавоб бериш ўрнига 2 та чора қўллайди: Анвар Пошони инглиз малайи ва шарқ халқларининг душмани деб тарғибташвиқ қилиш, унга қарши курашда ҳарбий қудратни ошириш ва кучайтириш ҳамда барча маҳаллий ва хорижий амалдорларнинг (Коммунистик партия аъзолари, разведкачилар ва бошқалар) ҳарбий қудратини, махсус бўлинма аъзоларини сафарбар этиш.

Москва бу меморандумни олишидан олдин бу ишларга астойдил тайёргарлик кўрилгани ҳақида маълум қилинган бўлса керак, чунки Россия Компартияси Марказий Қўмитаси 1922 йил 18 майда Туркистон ва Бухоро масалалари бўйича қарор қабул қилиб, Анвар Пошони «Британия агенти ва шарқ халқларининг душмани» деб эълон қилганди. Россия Компартияси Марказий Қўмитаси қабул қилган бу қарорда Бухоро ва Туркистонни афғон ва турк унсурларидан тозалаш, шунингдек, Бухоро ҳукуматини унинг совет шаклини сақлаб қолиш

йўли билан қайта ташкил этиш ва вақф мулкни қайтариш зарурлиги таъкидланган. Бундан ташқари, Марказий Қўмита Бухоро ҳукуматининг хорижий давлатлар ва совет Россияси билан ташқи савдосини халқ комиссарлиги, шунингдек, бригадалар ва намунавий қўшинлар назорати остида амалга оширишга қарор қилади.

Москва эндиликда истиқлолчиларга қарши ўлкадаги урушда янада кучлироқ бўлиш учун 1922 йил май ойида Туркистон, Бухоро ва Хоразм Коммунистик партияларини Россия Компартияси Марказий бюросининг Ўрта Осиё бўлимига айлантirmoқчи бўлади.

1922 йил 19 майда партия Тошкентда бўлиб ўтган сессия билан Туркистон, Бухоро ва Хоразмнинг иқтисодини бирлаштиради. Шундай қилиб, Москва иқтисодиётни бевосита ўз назоратига олди. Буларнинг барчаси катта ҳужумга тайёргарлик эди.

1922 йил июнь ойига келиб қизил армия Мулла Абдулқаҳҳор ва Дониёр қўшинларини Бухоро ва Қарши шаҳарлари атрофидан узоқлаштиришга муваффақ бўлади. Май ойининг охиридан бери Анвар Пошого қарши давом этаётган урушда рус қўшинларининг бош қўмондони Каменев қўмондонликни ўз зиммасига олади.

Россия ҳарбий маъмурияти 1922 йил 5 апрелда Самарқанддаги босмачилик fronti инқилобий ҳарбий кенгашини ташкил этади. Бухорода истиқлолчиларга қарши кураш олиб бориш учун Бухоро қўшинлари таркибига 1-махсус отликлар бригадаси, 8-отлик бригада, 3- ва 11-пиёда дивизияларидан иборат отрядлар киритилганди. Бухоро ҳудудидан 3 та зирҳли поезд, темир йўлларни қўриқлаш ва кузатиш учун темир йўл полки, радиостанциядан иборат йирик ҳарбий-техника иншоотлари бор эди.²

Совет Россияси қўшинлари 1922 йил июнь ойида Бойсун атрофида Анвар Пошого қарши курашни кучайтирадилар. Уруш тактикаси сифатида Бухоро қўшинлари иккига бўлинганди. Бу қўшинларнинг бир қисми Бухоро-

¹ Castane (30). 230 – 231-бетлар. Б.Ҳайит. Die Nationalen. 194 – 195-бетлар. Glenda Fraser. Basmachi II // Central Asian Survey. 1987. Cilt 6. №2. – P.37 – 38.

² Какурин Н.Е. Боевые операции в Бухаре 1922 года. – Москва, 1942. – С.148.

ни қамал қилиб катта муваффақият қозонган Мулла Абдулқаҳҳорга қарши курашади. Икки қисмга бўлинган ҳужум бўлинмалари 1922 йил 15 июнда Анвар Пошого қарши шиддатли ҳужумга ўтади.

Чап тарафдагилар Бойсун томондан Денов, Ҳисор, Душанбе, Кофирниҳон ва Файзободга ҳужум қилган бўлса, ўнг тарафдагилар Шеробод, Кўкайти, Термиз, Қободиён, Қўрғонтепа, Кўлоб ва Балжувон йўналишида ҳаракатланар эди. Чап томондан ҳужум қилаётган қўшинларнинг бир қисми Амударёда «Черняев» (Тошкентни босиб олган чор даври генерали) номли кема билан ҳаракат қиларди. Иккала қисм ҳам 1922 йил 22 июнда Қободиёнга етиб келиб, тинимсиз жанг олиб боради. Рус аскарлари билан Анвар Пошо қўмондонлигидаги истиқлолчилар ўртасида тўқнашув бўлиб, Анвар Пошо 180 нафар жангчисини йўқотади. Шундан сўнг рус қўшинлари Анвар Пошонинг Афғонистонга ўтиш йўллари эпиш учун Вахш ва Панж дарёлари атрофида ҳарбий операциялар уюштира бошлайдилар. Дарбандда чап томондан ҳужум қилган совет қўшинлари кучайиб, у ердан Бойсунга ҳужум қилади ва Анвар Пошо бу тўқнашувда 200 га яқин йигитларини йўқотади. 1922 йил 15 июнда Кофирниҳондаги жангда Анвар Пошонинг йўқотиши катта бўлади. Рус қўшинларининг бош қўмондони Каменев 15 июнь куни Когондан Москвага қуйидаги хабарни юборади: «Мен Шарқий Бухородаги сўнгги вазият ҳақида хабар берман. Чап томондан ҳужум бошлаган аскарларимиз 15 июнь куни эрталаб Бойсундан Работ ва Инқобдорнинг жануби-шарқий тарафида турган Анвар Пошонинг босмачи тўдаларига қарши жиддий ҳужум бошлайдилар. 5-Туркистон полки ажойиб манёвр қилиб, Работдан душманнинг 1700 аскари бўлган Куроплай ва Кофирниҳон аҳоли пунктларига ҳужум қилади. 5-полк қўриқчилари 1-отлик полки ёрдамида оғир курашдан сўнг тахминан эрталаб соат 7:00 да юқорида тилга олинган ҳудудларни эгаллаб оладилар. У ерда 200 га яқин душманнинг боши кесилади.

Ҳисор водийсида урушлар шиддат билан давом этар экан, Иброҳимбек Анвар Пошони

тарк этади. Бухоронинг собиқ амири Иброҳимбекдан 7000 жангчи билан Анвар Пошого ёрдам бериш учун Бойсунга боришни сўрагани. Иброҳимбек ўз жангчилари билан Ҳисор водийсига келади, лекин Анвар Пошо билан боғланмай, ўзи рус қўшинларига қарши уруш бошлайди. Анвар Пошо фавқулодда ёрдамга муҳтож эди. Кейин у Афғонистон мудофаа вазири билан боғланади ва у ердан 800 нафар яхши тайёргарликдан ўтган афғон аскари унинг хизматига жалб қилинади. Совет қўшинлари 16 июнда Миршодни, 17 июнда эса Денов ва Юртчини эгаллайди. Шундай қилиб, ўнгдан ҳужум қилган совет қўшинлари Афғонистон чегарасига етиб келишади. Анвар Пошо ўз истиқлолчиларини Сурхондарёнинг чап томонидаги Арғамчига тўплайди. Бу ердаги тўқнашувда 165 нафар жангчисини йўқотиб мағлубиятга учрайди. 29 июнь куни унинг Регар-Қоратоғ фронт чизиғидаги қарши ҳужуми ҳам мағлубият билан якун топади. Совет қўшинлари 1922 йил 1 июлда Регар тумани ва Қоратоғ воҳасини эгаллаб олади.

Какуриннинг 1 июль куни юборган буйруғида шундай дейилганди: «Бўлинмалар ҳужумларини тўхтовсиз давом эттирди. Ўнг тарафдаги қўшинлар Сарой-Камар, Чилликўл воҳаси, Қўрғонтепа ва Кўлоб шаҳарларини 10 июлга қадар ишғол қилади, 12 июлда 8-отлик бригада Қўрғонтепадаги жанг майдонидан чекинади. 17 июль куни Қоратоғ, Ҳисор ва Душанбе ишғол қилинади ва Кофирниҳонда разведка кучайтирилади».¹

Анвар Пошо мунтазам ҳимоя позициясига ўтишга мажбур бўлади. 1922 йилнинг 10 июлида Қўрғонтепани муваффақиятли ҳимоя қилиб, Арғамчидаги жангда ғалаба қозонади. Советлар томонидан босиб олинмаган ҳудудларни Иброҳимбекка қолдириб Балжувон яқинидаги Пули Санганга чекинади. Иброҳимбек ва Анвар Пошонинг ажралиши озодлик курашининг давом этишига салбий таъсир кўрсатади. Шундай қилиб, қизил армия режа билан ишламаган турк қўшинларига қарши ҳужум қилиш имкониятини қўлга киритган ҳолда 2 июлда Ҳисор

¹ Н.Е.Какурин (303). 139-бет.

ни, 13 – 14 июлда Душанбени эгаллашга муваффақ бўлади.

Душанбеда мағлубиятга учрагандан сўнг Анвар Пошонинг қўшинлари Лақай водийсида, Раҳматотанинг қўшинлари Ҳисор тоғлари ҳудудида, Фузайл Махдумнинг Қоратегиндаги қўшинлари Балжувонда, Эшон Султоннинг Дарбоздаги қўшинлари Янгибозорда ва Давлатмандбек бўлинмалари Кўлоб вилоятида тўпланган эди. Дарҳақиқат, Иброҳимбек қўшинлари чекинаётган совет аскарларининг ўнг қанотига, Иброҳимбекнинг ноиби Тоғай Сари эса Анвар Пошо қўшинларига ҳужум қилади. Шундай қилиб, рус ва большевикларнинг катта душмани Иброҳимбек миллий курашга хиёнат қилади. Унинг худбинлиги Анвар Пошонинг советлар томонидан йўқ қилинишига сабаб бўлади. Қизил армия бўлинмалари Иброҳимбекка ҳужум қилишни тўхтатиб, Анвар Пошога мунтазам ҳужум қила бошлайди.

1922 йил июль ойининг охирига келиб Қўронтпеда Анвар Пошонинг 5000 нафар жангчиси бор эди. Унинг бўлинмаси русларнинг 15- ва 16-полкларига қарши жанг қилишга мажбур бўлади. Анвар Пошо Сангтут қишлоғидаги жангда мағлубиятга учрагач, қолган аскарлари билан Балжувонга ҳужум қилади ва у ердан ҳам чекинишга мажбур бўлади. Бу ерда Анвар Пошо бўлинмаси уч кун (16 – 19 июль) тўхтовсиз жанг қилади. Қизил армия барча турдаги қуроллар: артиллерия, минаялар, самолётлар, танклар, пулемётлар, қўл гранаталари, 8000 аскар ҳамда хлор гази билан ҳужум қилади. Анвар Пошо тоғли ҳудудда бўлгани туфайли бутунлай ҳалокатга учрашдан қутулиб қолганди. 1000 га яқин қурбонлар берилади ва 1700 аскар яраланиб жанг қила олмайди. 1922 йил 20 июлда рус аскарлари Балжувонни эгаллашади. Анвар Пошо бўлинмаси Балжувон атрофида мудофаа ҳолатида кутиб турганда ўзи 30 нафар сафдоши билан Балжувондан 12 км узоқликдаги Обдара қишлоғида эди.

Совет қўшинлари Анвар Пошо бўлинмасини ҳарбий йўл билан енгизиши мумкин эмасди. Аммо совет армияси уни мағлуб этишга қатъий қарор қилади. Шу мақсадда зудлик билан

совет разведкаси (ЧК), Туркистон fronti ҳарбий разведка бўлинмаси ва махсус бўлинмалари ҳаракатга келтирилади. 1921 йил декабрь ойининг охирида Туркистон фавқулодда комиссияси (ЧК) раиси Петерс Россия ЧК ўринбосари Уншлихтдан (миллати немис) марказдан Анвар Пошога қарши кураша оладиган одамни юборишни илтимос қилади. Асли арман бўлган, турк ва форс тилларини биладиган, турклар орасида махсус вазифаларни бажариш учун тарбияланган Агабеков 1922 йил январь ойида Тошкентга, Петерс ҳузурига келади. Петерс Туркистон fronti Сиёсий бюроси аъзоси Окотов, Россия комиссарлигининг Туркистондаги вакили Яковлев ва Азадов тахаллусли Агабековнинг Бухорога Анвар Пошога қарши ҳарбий операцияни амалга ошириш учун боришини ва Бухоро ҳукуматини қаттиқ назорат остида ушлаб туришини таъминлайди. Ҳарбий разведка хизмати бошлиғи Ипполитов разведка хизматининг бу Анвар Пошога қарши ходимларини ҳимоя қилишни ўз зиммасига олади. Агабековнинг (Азадов) айтишича, у Бухорода оқ гвардия қўшинида офицер бўлган. У совет разведкаси томонидан Бухоро Халқ Республикаси Мудофаа вазирлиги тезкор бошқармасига жойлаштирилади. Бу ердан ҳукумат фаолиятини тўлиқ назорат қилади ва Анвар Пошони йўқ қилишга тайёргарлик кўради. Май ойининг охиригача у маҳаллий аҳолидан «саёҳатчи савдогарлар» гуруҳини ташкил этиб, «тадбиркор Азадов» номи остида иш олиб боради. Бу гуруҳнинг вазифаси Анвар Пошони топиш эди. Бу саёҳатчи савдогарлар совет ҳокимиятидан зарур товарларни (тўқимачилик маҳсулотлари, қанд, чой, гуруч ва дон каби озиқ-овқат маҳсулотлари, совун, чой, чойнак кабилар) сотиб олиб, истиқлолчилар бўлган ҳудудлардаги аҳолига арзон нархларда сотар эдилар. Уларнинг моллари тугагач, советлар гарнизонлари жойлашган шаҳарларга бориб, у ердан совет разведкасида ишлаётган иш берувчиларига Анвар Пошо ва қўрбошиларнинг аҳволидан хабар беришарди. Бу саёҳатчи савдогарлар истиқлолчилар изидан бориш учун тинимсиз саёҳат қилишарди. Бу савдогарларнинг 4 нафари яҳудий, 3 нафари

форс, 5 нафари арман, 2 нафари турк (1 нафари ўзбек, 1 нафари тожик), 3 нафари ҳинд ва 2 нафари рус эди. Бу яхши маош оладиган савдогарларга совет разведкачилари эканликлари айтилмаган. Фақат 1 яҳудий, 1 арман ва 2 рус ўзларининг махфий топшириқларини билишарди, холос. Агабеков ўзи билан бирга ишлаган сайёр савдогарларга ўзининг зўр савдогар эканлигини, молларини босмачилар ҳужумидан ҳимоя қилмоқчи эканлигини, шунинг учун уларнинг қаердалигини доимо билиб туриши кераклигини айтади. Агентларнинг бошлиғи Агабеков, кейинчалик Туркистон халқи томонидан қотил агент сифатида таърифланадиган Расулов 1922 йил июнь ойида маҳаллий кийимда Фарғона fronti ҳарбий разведка бошқармаси бошлиғи Осипов билан бирга Абдурахмон исмли туркистонликни (тожик) олиб мол ортилган эшаклари билан Ҳисор ва Денов атрофига келадилар. 1922 йил июль ойининг охирида бу гуруҳ Анвар Пошо жойлашган Балжувонга етади. Агабеков Анвар Пошонинг 1 июль куни Обдара қишлоғида эканлигини аниқлайди ва Осипов билан Абдурахмонни «мол олиб келади» деган баҳона билан Деновга жўнатади, лекин унинг асосий мақсади махсус отлиқ қўшин қўмондони Будённийни Анвар Пошо жойлашган жойдан ҳабардор қилиш эди.

Қизил армиянинг Бухоро гуруҳи қўмондони Какурин 3 июлда ўзининг 15 – 16-полклари-га Балжувон ва Обдара қишлоғини ўраб олиб, Анвар Пошони қўлга олишга буйруқ беради. Анвар Пошо қўшинлари 25 июлдан бери Кофирниҳон ва Файзобод майдонларида жанг қилаётганди. 3 август куни Анвар Пошонинг кайфияти кўтарилади, чунки у ўша куни Туркистондалик пайтидан бери хотинидан иккинчи хатни олганди. 4 август – Қурбон ҳайитининг биринчи куни эди. 3 августга ўтар кечаси икки полк ва совет қўмондонлигининг махсус гуруҳи Обдара қишлоғини қамал қилади. 1922 йилнинг 4 августида разведкачилар Анвар Пошога руслар келаётгани ҳақида хабар беришади. Анвар Пошо ва унинг 30 нафар ҳамроҳи дарҳол отларига миниб, 50 метр наридаги русларга қиличлари билан ҳужум

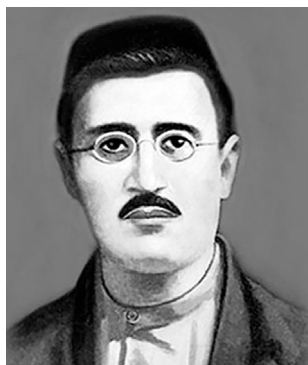
қиладилар. Бу можарони давом эттирмаган руслар чекинадилар. Кейин улар пулемётлардан ўт очадилар. 4 августда қаҳрамонларча ҳалок бўлган Анвар Пошога 5 та ўқ узилади.¹ Руслар дастлаб Анвар Пошонинг йиқилганини англай олмайдилар. Жасур қўмондон ва Анвар Пошонинг ҳақиқий дўсти Давлатмандбек унга ёрдам бериш учун яқинлашади. Унга ҳам рус ўқлари тегади. Анвар Пошонинг Дарвеш лақабли оти хўжайинини охиригача тарк этмайди. Орадан кўп ўтмай Дарвеш рус ўқларига нишон бўлади ва Анвар Пошо ёнига йиқилади.

Анвар Пошонинг шаҳид бўлгани ҳақидаги хабар қисқа вақт ичида халқ орасида кенг тарқалади. 1922 йил 5 август куни Анвар Пошо, Давлатмандбек ва бошқа шаҳидлар 25 – 30 минг кишилиқ оломон иштирокидаги маросим билан дафн қилинади. Ҳодисага гувоҳ бўлганларнинг таъкидлашича, дафн маросимида қатнашганларнинг ҳаммаси йиғлаб юборганди. Анвар Пошонинг ноиби, Турон инқилобий қўшини Туркистон fronti қўмондони, Бухоро ислом аскарлари амири Али Ризо Анвар Пошонинг шаҳид бўлиши ҳақида ҳужжат тайёрлаган эди. Бутун Туркистонда мотам бир неча ой давом этади. Бухоро Халқ Республикаси ҳукумати Анвар Пошо вафотини руслар билан бирга нишонлаётган бир пайтда Афғонистон амири Омуллоҳон 1922 йил 2 октябрни Анвар Пошо хотирасига бағишлаб давлатда мотам куни деб эълон қилади. Бухоро ҳукумати 49 нафар совет аскарини Бухоронинг қизил юлдуз ордени билан тақдирлайди. Дониёлбек Анвар Пошо бўлинмаси қўмондонлигини ўз қўлига олишга муваффақ бўлади. Унинг ўғли Абдулқодирбек Давлатмандбек бўлинмасининг бошлиғи бўлади. Абдулқодирбек отасининг қўшинлари билан Балжувон ва

¹ Тўғоннинг ёзишича (25, 452-бет), Пошо 1922 йил 4 августда шаҳид бўлади. Шунингдек, қаранг: Айдемир (268). 648-бет; Иркаев (234). 348-бет; А. Нежати Акгур. Анвар Пошонинг туғилган ва ўлим кунлари // Турк дунёси тарихи: журнал. – Истанбул, 1991. №52. – Б.16 – 20; Бойсун (280, 102-бет)нинг ёзишича, 1922 йил 5 августда шаҳид бўлган. Шунингдек, қаранг: Епер (276). 139-бет. Густав Кристига кўра, Allein durchs verbotene Land. Fahrten in Zentralasien, 3. Baski. – Viyana, 1937. – Р.60: Анвар Пошо Балжувон яқинидаги Аксу қудуғидан сув олиш учун энгашганида Агабековнинг ўзи томонидан пичоқлаб ўлдирилган.

унинг атрофида русларга қарши курашни давом эттиради.

Болта билан чопилган Чўлпон
(1938 йил 4 октябрь)

Туркистон халқи озодлик шоири Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон Анвар Пошонинг вафотидан чуқур қайғуда эканлигини ўз шеърида шундай ифодалайди:

БАЛЖУВОН

*Фарёдим дунёнинг борлигин бўгсин!
Умиднинг энг сўнги ипларин узсин!
Ҳазабдан титраган ёш бир йигитнинг
Тоғдек сийнасига ўқлар ўрнашмиш,
Тоғларда эрк учун юрган кийикнинг
Дора кўзларига мотамлар кирмиш.
Дарёлар, тўлқинлар титраркан, бир эр
Зарбалар қахридан йиқилмиш-қолмиш.
Қутқариш юлдузи йўқликка кирмиш,
Сенинг сўнг жонингми ёвларинг олмиш.
Мармара йўллари, Эдирна йўли,
Чаталжа кенлиги, Бўғоз торлиги,
Карпат баландлиги, Траблус чўли,
Гўзал Селаникнинг ширин боғлари,
Шаҳидлар юзига томғучи нурлар,
Қонлар йиғлатди-ку бизни бу хабар.
Берлин кўчалари йигитнинг бирин
Тўп-тўлиқ ғалвалар қўйнига олди.¹
Тифлис ҳаволари бир нажот эрин
Қора қонга бўяб ерларга солди.²
Тарихнинг рангини кўп донлар билан
Қорартган, толдурган бирод Балжувон,
Энг сўнги умидни қонга бўяган.
Оҳ, қандай угурсиз замонлар келган.*

¹ Берлинда ўлдирилган Талъат Пошо назарда тутилган.

² Жамол Пошо назарда тутиляпти.

*Фарёдим дунёнинг борлигин бўгсин!
Қоп-қора бахтимга шайтонлар кулсин.³*

Анвар Пошонинг қабри жойлашган тепалик 1936 – 1937 йилларга қадар катта зиёрат маркази ҳисобланган. Совет ҳукумати Туркистоннинг турли бурчакларидан келган мусулмонлар Анвар Пошо қабрини зиёрат қилиб, ўша даврдаги озодлик курашини ёдга олишганини кўргач, бу зиёратгоҳнинг психологик жиҳатдан хавфлилигини англаб етади. Шундан сўнг улар барча қабрларни, жумладан, Анвар Пошо қабрини ҳам олиб ташлайдилар.

Анвар Пошонинг ҳаёти ҳақида кўп ёзилган. Хусусан, унинг Москва ва Туркистондаги фаолияти ҳақида турли иддаолар билдирилади. Шу нуқтаи назардан, масалан, инглиз агентлари 1919 йил 14 июнда рус большевиклар ҳукумати Анвар Пошога «Туркистондаги большевиклар қўшинлари қўмондони сифатида тўлиқ ваколат ва унинг ҳаракатларида тўлиқ эркинлик» берганлиги ҳақида хабар қилишади.⁴ Бу хабар мутлақо ёлғон, чунки Россия унга ҳеч қачон бундай ваколат бермаган. Қолаверса, у ҳеч қачон Туркистондаги большевиклар қўшинига қўмондон этиб тайинланмаган. Совет Иттифоқининг унинг Британия агенти эканлиги ҳақидаги даъволари ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди. Россияда ҳам, Англияда ҳам бунга далил йўқ. Булар советларнинг сохта ташвиқотиدير. Шунингдек, Анвар Пошо Бухоронинг собиқ амири томонидан вазир этиб тайинлангани даъво қилинган.⁵ Аммо у ҳеч қачон бундай лавозимда бўлмаган.

³ Матннинг туркча версияси: Тўғон (25). 454-бет. Немисчаси учун: фон Бахдер (274). 81 – 82-бетлар).

⁴ Telegram from the Secretary of State to Viceroy, Home Department, 14th June 1919, Public Record Office, Wo 106/61, 149359.

⁵ Mustafa Chokaev. The Basmachi Movement in Turkestan // Asiatic Review. Vol. XXIV. 1928. – P.286: Welcomed with great enthusiasm, Enver committed an irreparable mistake which was the result of his complete ignorance of the conditions of Central Asia. He became Grand Vezier to Said Mir Alim Khan, the Emir of Bukhara, a man of exceptional unpopularity in his country owing to the despotic character of his rule with the aid of Russian bayonets. Eşref Bengi Özbilen, Türkistan'da «basmacılık» hareketi // Türkistan. – İstanbul, 1988. №4. – S.189: Enver, Alim Han'ın büyük veziri olur. Richard Lorenz'e göre, Die Basmatschen-Bewegung, Die muslimen in der Sowjetunion. – Köln, 1989. – P.252; Анвар «Бухоро амирининг генерал-губернатори» бўлди. Юқорида келтирилган даъволарнинг ҳеч бири ҳақиқатни акс эттирмайди.

Кекса амир уни доимий равишда собиқ Бухоро амирлигининг ҳудудий қўмондони сифатида қабул қилган. Анвар Пошо 1922 йил 29 мартда Жунайидхонга юборган мактубида бу фикрнинг тўғрилигини тасдиқлаган ҳолда амир ундан аскарларига қўмондон бўлишини сўрагани, у Аллоҳ таолонинг розилигини қозониш ва динга хизмат қилиш учун бу таклифни қабул қилганини айтган.

Анвар Пошонинг Туркистон миллий курашида жанг майдонларида фаол иштирок этиши Туркистон тарихида ва туркий оламда мисли кўрилмаган буюк воқеадир. Туркистон миллий курашига янги уфқлар, янги умидлар олиб келган Анвар Пошо истиқлолчилар етакчилари учун катта машъалага айланади. Бошқа турк давлатида туғилган, Усмонлилар империяси қўшинларининг бош қўмондони, ниҳоят Усмонлилар империяси мудофаа вазири бўлган бу шахс Туркистонда ҳарбий мағлубиятга учраса-да, унинг Туркистондаги фаолияти фахрланишга ва таҳсинга сазовордир.

Шарқдаги мусулмон халқларини қутқариш йўлидаги большевиклар тарғиботи таъсирида бўлган Анвар Пошо ўз шахси Москва томонидан суиистеъмол қилинаётганини англаб етади ва Турк дунёсининг бир қисми бўлган Туркистон тақдири билан боғлиқ аччиқ тажрибаларни бошидан кечиради. У катта иззат ва ҳурмат билан Туркистонни Россиядан қутқариш вазифасини зиммасига олади. Ибро-

ҳимбек каби бир неча кишидан ташқари озодлик курашининг барча етакчилари уни ҳурмат қилардилар. Туркистонда ҳарбий техника етарли эмаслигига қарамай, уруш фахрийси, таниқли ҳарбий арбобнинг истиқлолчиларнинг русларга қарши урушида бош қўмондонлик вазифасини ўз зиммасига олгани Туркистон миллий кураши учун катта ифтихор эди. Анвар Пошо Туркистонда, айниқса, Шарқий Бухорода кўп мағлубиятга учрайди, лекин ҳеч қачон умидсизликка тушмайди. У совет разведкасининг қурбони бўлади. Унинг ўлимини кўрганлар ўқ тегиши билан отдан йиқилиб, «Аллоҳ» деб бақирганини айтишади. Шимоллий Кавказнинг собиқ мудофаа вазири Али Кантемир Анвар Пошонинг Туркистон учун аҳамияти ҳақида шундай ёзади: «Туркияда у ҳақида нима деб ўйланса ҳам, Анвар Пошо ҳар бир туркистонлик томонидан ҳурмат билан ёдга олинади.¹ Туркистон халқи уни жуда яхши кўрар, ҳурмат қилар эди: Анвар Пошо бегона юртда эмас, ўз ватанида, қардош юртда турк ва туркийлик учун ўлганди».²

Анвар Пошо 42 йиллик умрининг 10 ойини Туркистонда, келажакда Туркистон мустақилликка эришади деган ишонч, озодлик курашчиларининг бирлигини таъминлашга интилиб, тинимсиз уруш азми билан яшади.

**Китобнинг турк тилидаги вариантдан
ўзбек тилига таржима қилганлар:
Р.Т.Шамсутдинов, Ш.Т.Балтабаев**

¹ Тасвири Эфкар: газета. – Истанбул, 27.12.1941.

² Янги Туркистон: журнал. – Истанбул, 1931. №32. – Б.9.

Бекмирза Боймирзаев

ОТАМДАН ВОЗ

КЕЧМАГАНМАН!

Рўзимбой Ҳасанов, Меҳрибон Қурбанниязова. «Отамдан воз кечмаганман». – дейди наманганлик Тельман Бекмирза Боймирзаев // Ёш ленинчи. 1991 йил 26 ноябрь.

Бекмирза Боймирзаев
(1940 – 1992)

Уни бизга шу кунгача «Ватан хоини», гитлерчи, қотил, Ўрта Осиё тарихини сохталаштирувчи, пантуркист, панисломист, миллатчи деб ўргатиб келишди.

Унга қарши шўро ҳукуматида 400 дан ошиқ китоб, рисола, мақолалар чоп этилган.

У эллик йилдирки Ватаним деб яшамоқда. Бу ёқда эса яқинлари ва ўғли борлигидан беҳабар эди. Ва ниҳоят ярим асрлик чалкаш тақдир инсофга келди – ота-бола дийдор кўришишди...

... «Мана шу ердан Боймирза Ҳайитнинг қишлоғи бошланади», – деб изоҳ беришди одамлар Ёрқўрғонга кириб бораверишимизда. Эгри-бугри, тор кўчалар. Лойсувоқ, синчли уйлар, бир-бирига ўхшаш ўзбек хонадонлари. Гўё ҳаммаси таниш. Хаёлимизда эса бўлажак учрашув. Бизни қандай қаршиларкин? Ҳар қалай, «қизил матбуот» вакилларимиз. У ким бўлдики «Ватан хоини»нинг ўғли?

Навбатдаги муюлиш. Ўнгга буриламиз. Боши берк кўча. Тўхтадик. Сочлари оқарган, ўртаяшар киши қаршилайди. Салом-алик. «Тошкентлар тинчми?» «Шукр». «Уй ичилар, бола-чақа...»

Сўхбатимиз қовишиб кета қолмайди. Унинг нигоҳида киноями, ҳадикми, нимадир яширин. Тўғриси, ишончсизлик. «Оғзи куйган» одам. Ҳужжатларимизни кўрсатамиз. «Ёш ленинчи»-дан эканимизни билгач, кулимсираб эслайди.

– Ўтган йили отам ҳақида биринчи марта ижобий фикр билдириб... кейин раддия эълон қилгандинглари-а? Негадир жимиб кетдингизлар. Майли, ўтган ишга салавот. Қани, ичкарига...

Унинг ҳолатини тушуниш керак. Эллик йил елкасида «Ватан хоинининг ўғли» тамғасини кўтариб юриш осонми? Ҳаёт чиғириқлари не кунларга солди уни? Одамларнинг сирли нигоҳлари остида яшаш, пинҳона масхараларга чидаш... Умуман, бир инсон умри қандай ўтмоқда? Гарчи улкан қатағоннинг раҳнамоси, «халқлар отаси»нинг маълум ибораси бўлсада: «Ота фарзанд учун, фарзанд ота учун жавоб бермайди».

Аммо жавоб берган. Берганида ҳам соғлиги эвазига, ширин жонидан товон тўлаганлар.

Хўш, рўпарамизда турган, ёшига кўра кекса кўринадиган, кўзларида ҳадик яширин бу инсоннинг тақдири не кечди?

– Тельман ака...

Дастлабки саволга чоғланамиз. Гапимиз чала қолади.

– Бу номдан аллақачон воз кечганман. Отам ҳам менга шундай исм қўйилганини билиб анча хафа бўлдилар. «Ўғлим, эллик йил ўзга исмни кўтариб юрдингми?» – дедилар. Изоҳ

бердим: Ўша пайти отамнинг бошида қора булутлар тўпланиб, ҳаёти хавф остида қолганда «сиёсатни билган танишлари»нинг тавсияси билан онамиз менга шундай исм қўйган экан. Ўйлашган-да большевизмга содиқ одам эди деб фаҳмлашсин. Отамизнинг чалкаш тақдири, Ватанидан жудо бўлишнинг олдини ғирт «қизил» коммунист бўлган кишининг исми ҳам ололмаган...

Отам бошқа исм қўйдилар Бекмирза деб...

Ажабо, у эллик йиллик исмидан воз кечди. Аммо шу даврда отаси ҳақида на демасинлар, азобу хўрликлар кўрсин, чидади. Ундан воз кечмади.

Тельман – Бекмирза 1940 йилнинг 3 сентябрь куни туғилган. Бу пайтда шўро қўшинининг зобити Боймирза Ҳайит Польша ҳудудида жойлашган танкчилар қисмида хизмат қиларди. Роппа-роса бир йилдан сўнг ярадор ҳолида душманлар қўлига асир тушади. Ўз аризасига кўра ҳарбий хизматга жўнаган (тўғрироғи, қатагон ҳиди анқиб турган замонда қамалиб, отилиб кетишдан қутулишнинг ягона йўли ҳарбийга ихтиёрий кетиш деб билган) йигирма уч яшар йигит она юртида фарзанди дунёга келганини фақат эллик йилдан сўнггина билди...

– Ўн саккиз ёшимгача мен отамнинг кимлигини билмадим. Онамга нафақа тўлашган: «Эринг урушда бедарак йўқолган», – деб. Олтмишинчи йилларнинг ярмидан бошлаб шўро ҳукумати отамни «эслаб қолди». Шўро мактабида таҳсил олдим, ўрта махсус билим юртини битирдим. Кечагидек эсимда: ўшанда Андижон вилоятига қарардик. Ҳарбий хизматга чақиришди. 1960 йил эди. Табобат кўригидан ўтдик. Жанговар қисмда хизмат қилишга яроқли деб топишди. Вагонга чиқазишди. Кейин тўсатдан биргина мени тушириб, тамоман бошқа қисмга – қурилиш қисмига жўнатишди. «Ватан хоини»нинг ўғли қўлига қурол ушламасин дейишганми, у ёғи қоронғи...

У ўн саккиз ёшигача отаси ҳақида тасаввурга эга бўлмади... Кейин у ёқдан «Туркистон озодлиги ҳақида», «Ленинча миллий сиёсатнинг сохталиги» тўғрисида, «фаровон совет турмушимизга туҳматлар отувчи» овозлар эшитила бошлайди. Боймирза Ҳайитнинг шўро тузумини фош қилувчи асарлари дунё матбуотида мунтазам чоп этилиб тургач, унга қарши жанг

бошланди. Матбуотда ҳурматли академиклар, таниқли ёзувчилар, нишонли пахтакорлар, меҳнат ва уруш фахрийларининг чиқишлари уюштирилди. Бу сирли кампаниянинг «нафаси» Ёрқўрғонга ҳам етиб келди.

– Ҳарбий хизматдан кейин то 1979 йилга қадар пахтачилик саноатида масъул вазифаларда ишладим. Товаршунос, назоратчи, тафтиш, бўлимида ходим, пахта қабул қилувчи... 1969 йил мавсуми. Қабул пунктида ишлаётган пайтим эди. Юқоридан «пахта олинг» деб ҳол-жонимизга қўйишмади. Бир куни пахта пунктига райком котиби келди. Менинг пахта олмай ўзбошимчалик қилганимни етказишган экан. Райком котиби келиб: «Ватан хоинининг ўғли, пахтани ол», – деб ўдағайлади.

Замон оғир. Халқ кўрқиб қолган. Ҳақ сўз учун қамашарди, уруғ-аймоғингни йўқ қиламан деб кўрқитишарди...

Мендан ҳозир сўрашади: «Шунча йил масъул ишларда ишлагансиз, замон чиғириқларидан қандай ўтгансиз?» «Ватан хоини»нинг ўғли бўлганим ҳар доим огоҳ этиб турарди. Эҳтиёт бўлишим шарт! Фақат ҳалол ишлаш ва эҳтиёт бўлиш мажбурияти бор эди ихтиёримда.

Чунки озгина хато қилсам, чакки қадам боссам, меники кечиримсиз бўларди.

Ҳақ деб гапирай. Ҳеч ким расмий маҳкамаларга чақирмаган, ошкора тазйиқ ўтказишмаган. Аммо жиянлар, неваралар мактабдан йиғлаб келган пайтлари кўп бўлган. Уларни «жосуснинг уруғлари» деб масхаралашган, юзларига солишган...

Ўзим учун, болалар учун қанчалик эзилмай, кўнглимдан бирор шубҳа ўтмаган, отам тўғрисида ёмон фикрга бормаганман...

Тельман – Бекмирза ҳамма вақт отаси ҳақида ижобий фикрда бўлди. У ўзгаларнинг гапларига ишонмади. Ҳақ бир кун рўёбга чиқади деб Яратганга иймон келтириб яшайверди. Шундай ҳам дейлик. Аммо жигар ўз отасини нега изламади, унга ўзининг борлиги, ҳаётлигини англатмади? Нега, нега?!

Саволлар кўп. Ленинча-сталинча қатагоннинг нималигини ўз кўзи билан кўрмаган, якка мафкурачилик ҳукмронлик қилган замонда тирикчилик қилмаган ёшлар учун бировларни айблаш, турли тамғалар илиш, кўрқоқ ва хоин деб аташ осон. Аслида, ҳар бир воқеага, шахсга,

унинг хатти-ҳаракатига давр шароитидан, замона зайлидан келиб чиқиб баҳо берган яхши. Яна гапга тутамиз:

– Шунча йил отамни изламаганимга ҳайрон бўляписизлар-а? Айтишга осон. Турғунлик йилларида бизнинг давлат тузумимиз, мафкурамизга душман деб эълон қилинган зотни излаш ўзингга, оилангга чоҳ қазिश билан баробар эди.

Қачонки қайта қуриш сиёсати, ошкоралик туфайли матбуотда илк бор отам ҳақида ижобий фикр билдирилгач, энди жим тура олмаслигимни англадим.

Кейинги икки йилда отамни излаб Халқаро Қизил Хоч жамиятига, Олмониядаги диндорлар жамиятига, Иттифоқ Президенти Горбачевга, ҳамюртимиз Миллатлар Кенгаши Раиси Нишоновга ва бошқа идораю маҳкамаларга хатлар жўнатдим. Лекин бирортасидан тайинли жавоб олганим йўқ.

Матбуот қайта қуриш жараёнида фирқадан зўр чиқди, халқнинг дардини, фикрини баён этди.

... Истанбул, 1991 йилнинг 30 сентябри. Асли тошкентлик ўзбеклардан бўлмиш, айна пайтда, Туркия фуқароси Азиза Қайнархоним Бекмирза ака ва унинг ўғли Шухратжонни тайёрагоҳда кутиб олди. Бекмирза аканинг дастлаб сўрагани отаси бўлди.

– Отангиз сизни кутиб ўтирибдилар. Сизга жудаям ўхшаркан, лекин ёшроқ кўринади...

– Ниҳоят падаримиз билан дийдор кўришдик. Ўн икки кун бирга бўлдик. Ярим тунгача суҳбатларимиз тугамайди. Кўпроқ мен гапирарман. Бувамиз, момомиз ҳақида. Аммамизнинг бизни кузатиб кўзда ёш билан йиғлаб қолганлари, «Мени олиб кетинглар, бориб ўша жойда акамнинг ёнида бандаликни бажо келтирай», – деганларини айтдим.

Отам ўз ҳаётидан гапирди. Уйлангани, турмуш ўртоқлари – онамизнинг тиббиёт фанлари доктори эканлиги, икки ўғли, бир қизи ва олти навараси борлиги, ўзи тарих билан шуғулланаётгани, Ўрта Осиё ва Туркистон ҳаётидан илмий ишлар, китоблар, рисоалар ёзгани, ёзаётгани хусусида сўзлади. Фарзандларига ва навараларига ўзбекча исмлар қўйибди: Эртой, Мирзо, Дилбар, Нодира, Раъно, Яшар, Карима...

Истанбулда ёзувчи Нурали Қобул ҳам отамиз билан учрашди. Ўзбекистонда ошкоралик сиёсати туфайли дунё юзини кўраётган асарлар, мақолалар ҳақида фикрлашдилар. Худо насиб қилса, яқин йилларда отамизнинг асарларини ўзбекистонлик аҳли мўминлар ҳам мутолаа қилиш бахтига сазовор бўлади деб умид билдирди. Отамиз Н.Қобулнинг «Ёш ленинчи»-да босилган «Иштонсизлар инқилоби» мақоласини ўқиб, «Наҳотки Ўзбекистонда шундай фикрларни босадиган матбуот бор?» – деб ҳайрон бўлдилар...

«Мени «фашист» атадилар, «қотил» дедилар, лекин исбот эта олмадилар. Мени «Ватан хоини» дедилар, аммо мен бутун умримни шу Ватанимга бағишлаганим уларни ғазаблантирди, холос... Менга айб қўйдилар: «Ленин сиёсатини сохталаштирувчи». Қизиқ, энди ўзлари ленинизмни, унинг миллий сиёсатини сохта, зўравонликка асосланган деб дунёга бонг уриб ётишибди. Мени «буржуа миллатчиси» деб ёзишни ёқтиришарди. Мен эса умрим бўйи миллатимга озодлик, Ватанимга мустақиллик истадим, тиладим. Кўриб турибмиз, Оллоҳ ҳақ йўлда эканимизни исботлади» (*Боймирза Ҳайитнинг Ўзбекистон жумҳуриясида Мустақиллик эълон қилингани муносабати билан юрtdошларига мурожаатидан*).

... Бекмирза ака Истанбулдаги учрашув таасуротларини гапирди, отаси дастхат ёзиб берган китобни кўрсатади. Суратларни кўздан кечирамыз: ота, ўғил ва невараси сурати. Уч авлод, уч хил қарашдаги кишилар. Уларни бугун нима боғлаб турибди? Фақат жигарлик ришталарими? Эллик йиллик умрида шўро сиёсати тарбиясини кўрган киши билан 75 йиллик умрининг онгли қисмини худди шу шўро сиёсатига, унинг зўравонликка асосланган миллий йўлга қарши курашга бағишлаган кексанинг қисқа фурсатда тил топишиб кетиши қийин-да...

«Отамиз орада масофа сақлашга интилдилар. Кўп ҳам меҳрини бермадилар. Балки, дийдордан кўра айрилиқ кўп бўлишини сезганлари учун ҳам шундай қилгандирлар. Олмонияда ҳам, бизда ҳам «виза» масаласини ҳал қилиш осон иш эмас...» Ва шу ўринда муштарийлар учун ихчам мусоҳабамизни маъқул кўрамыз:

– Бекмирза ака, хабарингиз бор, яқинда бўлиб ўтган жумҳурият ёзувчиларининг X қу-

рултойида отангиз мазкур уюшмага қабул қилинди. Падарингиз она юртга келиши ҳақида бирор нима демадиларми?

– Отамиз айтдиларки, жумҳурият Олий Кенгаши шахсимни оқлаш ҳақида қарор қабул қилгачина, туғилиб ўсган тупроғимга боришим мумкин. Яна шуни мамнуният билан таъкид этдиларки, яқинда у кишини Озарбайжон ва Қозоғистонга расман таклиф қилишибди. Келгуси йилда Бокуга келиш ниятлари бор...

Яна сўрадим, балки, Олмониядаги укаларимиз ота юртига бориш истагини билдиришар? Укаларимизнинг жавоблари шундай: «Отамизни «Ватан хоини» дейишган юртга биз қадам қўймаймиз!..»

Келгуси йил бошларида бизни Олмонияга таклиф қилдилар.

– Отангизнинг турмуш ўртоқлари – ўғай онангиз билан мулоқотда бўлдингизми?

– Телефон орқали гаплашдим. У зоти олия Булғорияда эканлар. Олмон тилида ўрганган бир неча сўзларни айтдим.

Аммам олмон келинига кўнглида умр бўйи туғиб қўйганларини – ўзбекона сарполарини бериб юборгандилар. Отамиздан иккинчи онамиз ҳақида сўрашга журъат этдик. Айтдиларки, умр бўйи тарих ва фалсафа соҳасида илмий ишлар қилган, китоблар яратган бўлсалар, ҳаммаси учун турмуш ўртоқларидан беҳад миннатдорлар. Ҳамма вақт шарт-шароит яратиб берганлар. Отамизнинг соғлом, тетик бўлишида онамизнинг беҳад меҳрибонлиги, ғамхўрлигини сездим. «Гарчи ўзбек қизларига ўхшамасалар-да, қалби гўзал аёлдир», – деб баҳо бердилар отамиз...

– Бузрукворингиз ҳақида ҳозир маҳалла-кўй қандай фикрда?

– Ҳамқишлоғимиз, муаллим Олимжон Юнсов икки йил муқаддам ўқувчиларга Боймирза Ҳайит Ватан хоини эмас деб айтгани учун тегишли маҳкамаларда сўроқ берди, судга тортиб, жарима солишди...

Биз Истанбул зиёратидан қайтиб келганимиздан буён эшигимиздан одам аримайди. Гўё ҳажга бориб келган мўминларга ўхшаймиз. Келишяпти, сўрашяпти. Отамнинг шахси билан ҳамма қизиқиб қолган.

– Отангиз йил бошида матбуотга берган мусоҳабасида: «Орадан эллик йил ўтганидан ке-

йин ҳаёт бўлган бир синглим, ҳатто бир ўғлим бор эканлигини билдиришди», – дейишди...

– Отамиз Ватандан айрилган давридан бошлаб юртида қолган яқинларини излаб кўплаб халқаро ташкилотларга, шўро маҳкамаларига мурожаат қилган. Аммо бирор марта аниқ жавоб беришмаган. Унга бир пайтлар қизингиз бор деб ёзишган, кейин ўғлингиз деб... Ота-боланинг юз кўришишини исташмаган.

Аммамиз умр бўйи хориждаги акаси фироғида куйди. Дарагини эшитиб, ўзини қўярга жой тополмасди... Кекса одам қийналар деб касалмандлиги учун отам билан учрашишга олиб кетолмадик.

Бизни Туркияга кузатдилар ва эртаси куни... бандаликни бажо келтирибдилар.

Отамиз у ёқда сингиллари – аммамиз учун виза тўғрилайман деб кетгандилар. Энди бу шум хабарни қандай етказишни билмай ҳайронмиз.

– Ҳовлингизда отангиздан ёдгорлик бўлиб бирор нима қолганми?

– Қолган: ўша пайтда ҳовлида бўлган (ҳозир яқинимизнинг томорқасида) тут дарахти. Яна бир хона ўша пайтдан буён бор, ҳозир гараж ўрнида фойдаланяпмиз.

Уйда онамиз, аммамиз асраган отамларнинг пальтоси, ўзбекона чойшаб (каштали)ни кўз қорачиғидек сақлаб келяпмиз. Яқинлар айтишдики, отамларнинг махсус маълумот эгаси бўлганлиги ҳақидаги дипломи ҳам бор экан.

Агар келсалар, совға тарзида беришмоқчи.

– Келишига ишонасизми?

– Ноумид шайтон. Киндик қонлари тўкилган тупроққа бир кун қадам ранжида қилишлари керак-ку ахир. Мана, шўро ҳукумати неча йиллар машъум айблар тақаб келганларнинг барчасини оқлаяпти. Гитлердан генераллик нишонини олган, бизга «сотқин» деб айтилган Власовнинг китобларини Россияда нашр қилишмоқда.

– Бекмирза ака, ўлимини бўйнига олмаган мусулмон эмас. Ҳар қалай, тирик жон... Отангиз бирор гап-сўз, васият қилмадиларми?

– Йўқ! Гап орасида аммамнинг бизни кузатиш арафасида айтганларини етказдим. «Мени ҳам олиб кетинглар, шу ёқда акамнинг ёнида ўлай», – деганди. Отам ўйланиб қолдилар ва: «Олмонияда ўлиш оғир», – дедилар...

– Отангиз кетгач, ўз онангизнинг бу ердаги тақдирлари қандай кечган?

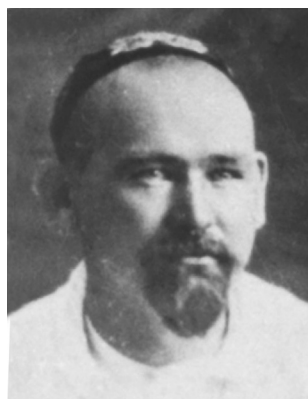
– Онаизоримиз 1985 йилда вафот этдилар. Отам бедарак кетгач, бошқа кишига турмушга чиқиб, беш нафар фарзанд кўрганлар.

Кўришганимизда: «Онангизнинг суратларини олиб келмабсиз-да», – дедилар афсус чеккандай.

– Ўз тирикчилигингиз, ҳаёт тарзингиз ҳақида айтиб бергандирсиз?

– Айтдик молимиз, эски бўлса-да, машина-миз, тагин ўн икки хонали иморатимиз бор деб. Буни эшитиб, «Ўғлим, сиз миллионер экансиз», – деб қўйдилар... Мана, «миллионер» кишининг иморатини, яшаш тарзини кўриб турибсизлар. Хоналар сони кўп-у, қўлга илинадиган нарсанинг ўзи йўқ. Яқиндан бери отамиз келиб қолармикан деган ниятда уйнинг кам-қўстини тузатишга киришдик. Ҳарна, қўлимиздан келгани...

– Отангиз билан унинг сиёсий қарашлари, китоблари, аниқроғи, сиёсат борасида суҳбатлашдингларми?

Иномжон Хидиралиев
1891 – 1928

– Сиёсий қарашларини унинг ёзган асарлари айтиб турибди. Бир-иккитасини санай: «Туркистон мисолида Совет русларининг шарқ сиёсати», «Туркистон Россия ва Хитой орасида», «Турк дунёсида рус империалистларининг излари», «Европа ва Осиё қалбидаги Туркистон»...

Ҳозирда Туркистондаги беклар ҳаракати ҳақида китоб ёзаётган эканлар...

Афсус билан айтдиларки, кенг тармоқли илмий фаолиятини давом эттирадиган ворислари йўқ.

– Сизнинг фарзандларингиз орасидан чиқар, балки?

– Қайдам, шарт-шароит, илмий пойдевор йўқ-да...

... 1930 йилда Хидиралиев айтган: «Пахта «қизил империализм» даврида ўзбекка кафан

бўлди!» Бутун бир денгизи қуриб битган, тўрт миллионга яқин одам сариқ билан оғриган, 280 минг нафар гўдак бир ёшга етмай жон бераётган замонда бу қўллик бор бўйи билан кўринади. Аввал сиёсий мустақилликни ўртага қўйиш керак. У, ўз навбатида, иқтисодий мустақилликни белгилайди...

Юртдошларим, унутманг, мазлум бўлиш осон, аммо мазлумликдан қутулиш қийин!»

(Туркистон Тадқиқот илмгоҳи бўлим мудири, Байналмилал Туркистон жамияти раиси, доктор Боймирза Хайитнинг юртдошларига мурожаатидан)

Ўзбекистон мустақил давлат деб эълон қилинди. Орадан бир ой ўтгач узоқ ва яқин Туркия тупроғида ота-бола дийдорлашуви бўлиб ўтди. Бу икки ҳодиса ўртасида боғлиқлик борми? Нега биз узоқ йиллар чўчиб келдик? Давр талотумида хориждаги биродарларимиз бағрига паноҳ излаб кетган жигарларимизни «ватангадолар» деб атадик. Ҳатто империализм айғоқчиларига айлантирдик. Худди шу ерда, она юрт деб шаҳид бўлган икки миллион биродаримиз ётган тупроқда бу азизларнинг руҳларини ёд этмадик?

Барибир ўрис биродарларга қойил қолиш керак. «Қизил инқилоб»дан сўнг муҳожирликка кетган, бутун умрини шўро ҳукуматини фoш қилишга бағишлаган ёзувчию олимлари, сиёсатчию генералларини қайта қуриш нафаси сезила бошлагандаёқ оқлашга киришгандилар. Санашга не ҳожат? Куни кеча биз «Ватан хоини», «буржуа миллатчиси» деб келган не-не олимлар, ёзувчилар шўро ҳукумати «шарофати»дан ўз ватанларига қайтмоқдалар. Уларнинг «тақиқланган» асарлари кўп нусхада чоп этилиб, қўлма-қўл бўлиб кетди...

Биз-чи? Боймирза Ҳайитдан бўлак яна қайси улуг зотимиз бор муҳожирликда яшаб, она Туркистон дардида ёнаётган?

Бекмирза ака: «Мен отамдан воз кечмаганман», – деган. Қадим жафокаш юрт ўзининг чалкаш тақдирли муҳожир фарзандидан воз кечдимикин?..

Эътиқодли, иймони бут фарзанд ўз отасини топди, дийдор кўриш армонлари ушалди. Икки аср боши бирлашиб, нони бутун бўлган кўҳна Туркистон ўз фарзандини қачон топади?

ДОКТОР БОЙМИРЗА ҲАЙИТ: «БОСМАЧИЛАР» АСЛИДА КИМ БЎЛГАН ЭДИ?

Ф.Убайдуллаев, З.Умрзоқов,
ЎЗА

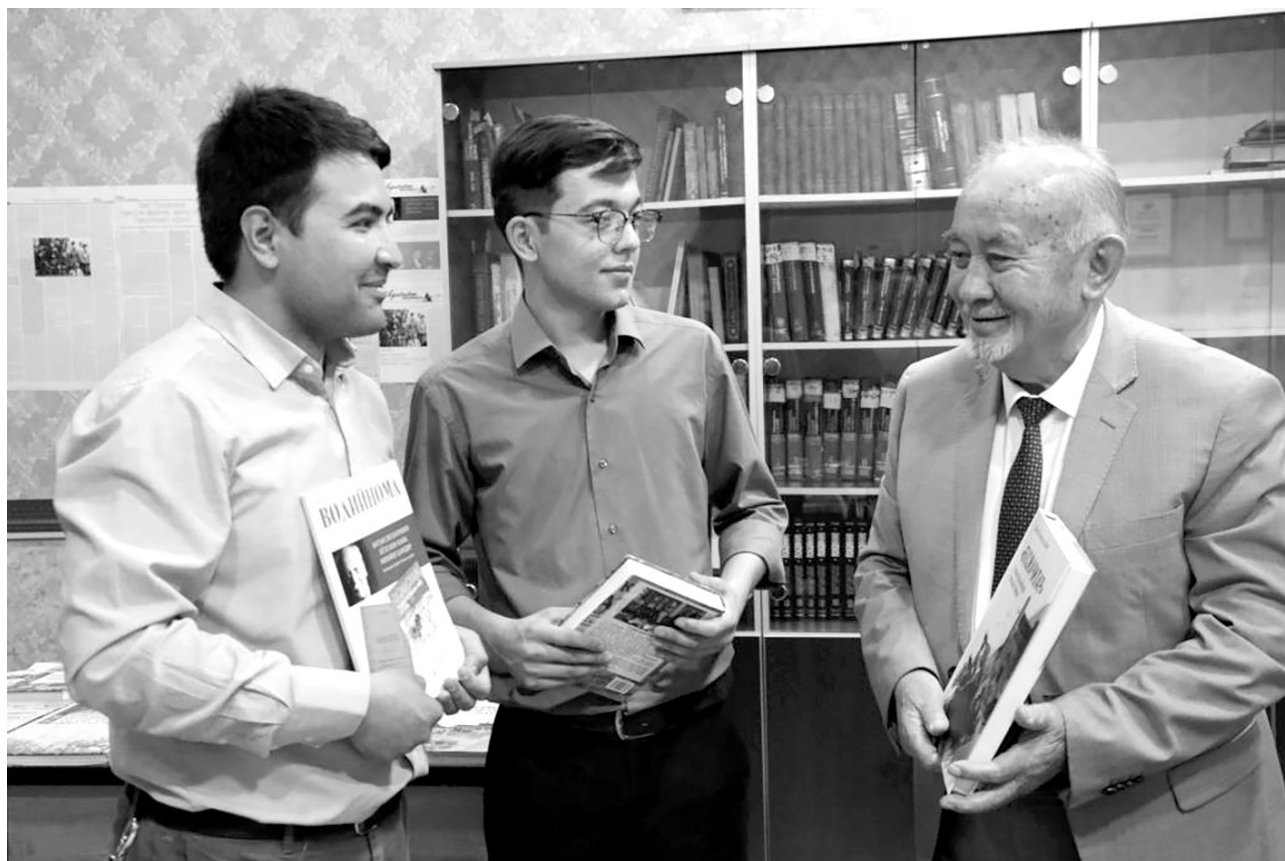
Андижон давлат университети профессори, тарих фанлари доктори, АДУ тузилмасидаги Қатағон қурбонлари хотираси музейи директори Рустамбек Шамсутдиновнинг ташаббуси билан хорижда яшаб ўтган ҳамюртимиз доктор Боймирза Ҳайитнинг «Босмачилар»: Туркистон миллий кураши тарихи (1917 – 1934 йиллар)» деб номланган китоби ўзбек тилига таржима қилиниб, китоб ҳолида чоп этилди.

Рустамбек Шамсутдинов деярли 60 йилдан буён илмий-педагогик фаолият билан шуғулланиб келади. Турли йилларда унинг юртимиз тарихига оид юзлаб китоблари, минглаб мақолалари чоп этилган. Айниқса, домланинг собиқ совет ҳуқмронлигининг қатағон қурбонлари даври сиёсати, Марказий Осиё халқларининг қатағон қурбони бўлган минглаб аҳолисининг аянчли тақдири ҳақидаги ўнлаб китоблари нафақат ўша даврни ўрганиш учун муҳим манба, балки тарихий, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ҳар бир миллат ва элатнинг ўз тарихи бор. Тарих замирида эса миллий ўзликни англаш, қадриятларга ҳурмат, аجدодлар хотирасига эҳтиром туйғулари мужассам. Сир эмаски, етмиш йилдан ортиқ давр мобайнида давом этган собиқ шўро тузуми даврида халқимизнинг ана шу туйғулари топталди, тарихимизни холис

ўрганишга, миллий, диний қадриятларимизни асраб-авайлашга йўл қўйилмади.

Октябрь тўнтариши оқибатида ўрнатилган мустамлакачи советлар тузуми ўзининг биринчи кунидан бошлаб собиқ Иттифоқ таркибига кирган Марказий Осиё халқлари бошига қирғинлар, даҳшатли ва аламли кулфатлар олиб келди. Ана шу заминнинг илғор вакиллари истиқлол, эрк ва миллий озодлик учун кураш олиб борди. Хусусан, миллий озодлик учун курашган юртдошларимиз собиқ совет сиёсатчилари, мафкурачилари, тарихчилари томонидан «босмачилар» деган атама билан номланди. Ўша даврда «Босмачилар ўзга бирор юртга бостириб киргани йўқ, ўз юртини, ерларини, ер, мол-мулкни босқинчилардан ҳимоя қилиш учун кураш олиб борди» деган ҳур фикрли кишилар таъқиб остига олинди, қамалди, бадарға қилинди, отиб ташланди.

Тарихимизнинг ана шу даври, ана шу даврдаги жараёнлар ҳақида салмоқли, тўлақонли, холис ва ҳақиқатга яқин фикрлар, мулоҳазалар баён этилган манбаларидан бири Иккинчи жаҳон урушидан кейин узоқ йиллар Европа давлатларида яшаб, илмий фаолият билан шуғулланган доктор Боймирза Ҳайитнинг «Босмачилар»: Туркистон миллий кураши тарихи (1917 – 1934 йиллар)» деб номланган китобидир. Ушбу китоб 1994 йилда Германияда немис тилида, 1998 йилда Туркияда турк тилида чоп этилган.

Профессор Рустамбек Шамсутдинов ташаббуси ва саъй-ҳаракати ила ёш тадқиқотчи Шаҳзодбек Балтабаев билан ҳамкорликда ушбу китоб турк тилидан ўзбек тилига таржима қилиниб, Тошкентдаги «Akademnashr» нашриётида 500 нусхада чоп этилди. Китоб етти бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлим «Туркистон босмачилик ҳаракати йўлида (1916 йил июлдан 1918 йил февраль ойигача), иккинчи бўлим «Фарғона водийси – босмачилар ҳаракати макони», учинчи бўлим «Совет руслари

Туркистон фронтини ташкил қилгунча бўлган даврда туркистонликларнинг озодлик ҳаракати», тўртинчи бўлим «Миллий озодлик ҳаракатларига қарши совет русларининг Туркистон frontiдаги кураши», бешинчи бўлим «Миллий кураш ва Анвар Пошшо (1921 – 1922), олтинчи бўлим «Туркистондаги миллий курашнинг охири босқичи (1922 йилдан 1934 йилгача бўлган давр), еттинчи бўлим «Туркистон миллий курашининг бориши ҳақида баъзи маълумотлар» деб номланади.

Китобда юртимиз, умуман, Марказий Осиё халқлари тарихидаги энг мудҳиш, алғов-далғовли давр воқеалари, ана шу даврдаги ижтимоий, сиёсий жараёнлар, миллий озодлик ҳаракатлари, озодлик учун курашган, ана шу курашга бошчилик қилган инсонлар ҳақида кенг маълумотлар баён этилган. Китобнинг муқаддимасида муаллиф китоб ёзиш учун дунёдаги қатор кутубхоналарда (улар номаном келтирилади) сақланаётган расмий манбалардан, ўша давр воқеаларига бевосита гувоҳ

бўлган кишилар маълумотларидан кенг фойдаланганини таъкидлайди.

Шунингдек, китобни таржима қилиш ва чоп этишга тайёрлаш жараёнида таржимонлар томонидан айрим нуқсон ва хатолар тўғриланди, ечими топилмаган жиҳатлар янги манбалар билан тўлдирилди. Боймирза Ҳайитнинг китобида тарихий воқеалар иштирокчиларининг суратлари бўлмаган бўлса, ўзбек тилидаги нашри имкон қадар қаҳрамонларнинг фотосуратлари билан бойитилди.

Китобнинг профессор Рустамбек Шамсутдиновнинг мавзуга оид мақолалари билан тўлдирилганлиги китобхонларга бу борада янада кенгроқ маълумот олиш имконини беради.

Бир сўз билан айтганда, доктор Боймирза Ҳайитнинг ўзбек тилига таржима қилинган мазкур китоби китобхонларга ўтган асрнинг бошларида юртимизда кечган жараёнлар, миллий озодлик ҳаракати, унинг иштирокчилари ҳақида батафсил маълумот беради.

ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ КУРАШИ ТАРИХИ – ЯҚИН ЎТМИШИМИЗНИНГ ЭНГ МУРАККАБ ДАВРИ ҲАҚИДА ҚИММАТЛИ МАНБА

И.Саидов, Ф.Набиев, Ш.Ғаффаров,
Шароф Рашидов номидаги СамДУ профессорлари

Ҳар қандай миллий маданиятнинг юксалишида миллатнинг буюк ўтмиши билан фахрланишга хизмат қиладиган миллий руҳ муҳим аҳамиятга эга. Аммо мустақилликкача бўлган даврда миллий тарихни миллий руҳ билан ўрганиш имкони берилмади, тарихимизни бир тарафлама, салбий нуқтаи назардан ўрганиб келдик.

Хусусан, миллий озодлик ҳаракатининг «босмачилик ҳаракати» деб баҳолангани бунга яққол мисол. Туркистонда миллий озодлик ҳаракати иштирокчиларининг кураши советлар томонидан босқинчилик ҳаракати сифатида баҳоланиб, уларга қарши кескин кураш олиб борилди, сиёсий қатағон қилинди.

Ушбу ҳаракатни миллий озодлик кураши сифатида ёритган асарлардан бири Боймирза Ҳайитнинг 1997 йилда Туркияда нашр қилинган «Босмачилар»: Туркистон миллий кураши тарихи» номли китобидир. Асар тарихчи олим Рустамбек Шамсутдинов ва Шаҳзодбек Балтабаевлар томонидан таржима қилиниб, нашр этилган.

Бугунги кунда қай бир мамлакатнинг тараққиёт йўли илм-фан ютуқларига асосланган бўлса, ўша мамлакат ривожланишда илгарилаб кетганининг гувоҳимиз. Фан фаолияти жамият

тараққиёти учун хизмат қиладиган илмий қонуниятларни очиб беради. Жамият тараққиётига хизмат қиладиган қонунларни очишда тарих фани муҳим аҳамиятга эга. Тарих фани мавжуд ижтимоий муаммоларни англаб олиши ва уларни бартараф этиш борасида таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиши лозим. Тарихчилар буни миллий руҳ билан тарихийлик тамойили асосида таҳлил қилиб, уларни келтириб чиқарган сабабларни топиш ва бартараф қилиш борасида хулосаларини беришлари керак.

Ватанимиз тарихини холисона ва ҳаққоний ёритиш, истиқлол ва озодлик учун жонини тиккан аجدодларимизнинг ҳаёт йўли – мардона курашлари, тақдирларини билиш, англаш, уларнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий-мафкуравий қиёфасини тиклаш, бор ҳақиқатни адолат билан авлодларга етказиш муҳим, шу билан бирга, шарафли ва хайрли ишдир.

Китоб муаллифи Боймирза Ҳайит юқорида айтилган чигал дамларнинг гувоҳи ва бевосита иштирокчиси бўлган, шу жараёнлар ичида яшаган. Шу сабабдан «Босмачилар»: Туркистон миллий кураши тарихи» мамлакатимизнинг яқин ўтмишдаги энг мураккаб даври ҳақидаги қимматли манба ҳисобланади.

Эркин Абзалов – 3-даражали давлат адлия маслаҳатчиси, юридик фанлар номзоди, Москва давлат университети Тошкент филиали ўқитувчиси

Бугун дўстим Дилшоддан Доктор Боймирза Ҳайит қаламига мансуб бўлган «Босмачилар»: Туркистон миллий кураш тарихи» деб номланган китобни олишга муяссар бўлганим учун хурсандман. Кўҳна ва ҳамиша навқирон ватанимиз тарихини холисона ва ҳаққоний ёритиш,

истиқлол учун жонини тиккан аجدодларимиз, фидойи қаҳрамонларимиз, қўмондону лашкарбошиларимиз, давлат арбобларимизнинг ҳаёт йўли, мардона курашлари, тақдирларини билиш, англаш, уларнинг ижтимоий-мафкуравий қиёфасини тиклаш, бор ҳақиқатни адолат билан авлодларга етказиш муҳим, лекин ўта масъулиятли, шарафли вазифа, хайрли ишдир.

Аминманки, ушбу ноёб асар миллий ўзликни англаш, ватанимизнинг қадимий, бой ва кўркем тарихини ўрганишга ҳамда ёшларимизнинг маънавий юксалишига катта ҳисса қўшади.

Йиллар давомида ватан ва Туркистон қайғуси билан яшаган, ҳатто мустақиллик даврининг дастлабки йилларида ватанга келиб, кейин зудлик билан чиқариб юборилган доктор Боймирза Ҳайитнинг «БОСМАЧИЛАР» асари унинг ватани Ўзбекистонда биринчи марта ўзбек тилида нашр этилди. Дунёнинг таниқли олимларидан бири бўлган доктор Боймирза Ҳайитнинг асарлари аллақачон кўплаб мамлакатларда, бир неча тилларда қайта-қайта эълон қилинган. Ҳечдан кўра кеч деганларидек, ушбу асарнинг дунё юзини кўриши билан барча Туркистон халқини қутлаймиз, юртимиз тарихи билан боғлиқ асар ҳаммамизга муборак бўлсин!

Уни немис ва туркча нашрларидан ўзбек тилига атоқли олимимиз, тарих фанлари доктори Рустамбек Шамсутдинов ва Шаҳзодбек Болтабоевлар таржима қилган. Советларнинг энг хавфли душмани ҳисобланган доктор Боймирза Ҳайит ҳақидаги ҳақиқатларни очиклаш фурсати етди. Насиб қилса, яқин кунларда Доктор Боймирза Ҳайитнинг мураккаб ва ибратли ҳаёт йўли ҳақидаги ҳужжатли фильм намойиш этилиши кутилмоқда.

Рўзибой Қўлдошев – Ўзбекистон МТРК «Маҳалла» телеканали журналисти

Олимжон Ахунوف

Китобни қаердан сотиб олса бўлади?

Нега энди атига 500 дона?

Бундай китоблар ҳар бир хонадонда бўлиши керак, ўрисқулларнинг хонадонидан эса иккитадан бўлиши керак.

Босқинчиларга кимлар қарши курашгани ва миллатнинг ҳозирги аҳволга тушишига кимлар сабабчи бўлганлигини барча ёшлар очик-ойдин билишлари керак.

Боймирза Ҳайит бобонинг хонадонларида. Бобонинг турк тилидан таржима қилинган «Босмачилар»: Туркистон миллий озодлик кураши тарихи» китоблари баҳона набиралари, чеваралари билан танишдик.

Китоб бор-йўғи 500 ададда чиқарилибди.

Содир Хон – «Тарих омонатдир» сайти администратори, тарихчи

ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТ

ЁКИ БОЙМИРЗА ҲАЙИТ АСАРИНИНГ ЎЗБЕК ИЛМУ ФАНИДА ТУТГАН ЎРНИ

Умид Бекмуҳаммад,

Хоразм Маъмун академияси катта илмий ходими, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори

Доктор Боймирза Ҳайит

Япон файласуф адиби Рюноске Акутагава: «Тарих саҳифалари йиртилган китобга ўхшайди», – деб ёзганди. Акутагаванинг бу фикрлари худди бизнинг совет даврида яратилган тарихимиз ҳақида айтилгандек гўё. Негаки совет мафкураси асосида ёзилган

диссертациялар, китоблар, мақолаларда ўтмишга нисбатан ноҳолис муносабат яққол акс этиб турарди. Ана шундай бир ёқлама мафкура асосида реал тарихий вазиятни бузиб талқин этилган тарих саҳифаларидан бири советларга қарши қуролли ҳаракат, яъни миллий озодлик ҳаракати бўлган «босмачилар» даври эди.

Табиийки, хорижда Туркистон тарихига оид яратилган адабиётларда бу мавзу ҳаққоний ёритилган ва тарихий ҳақиқат ўз ҳолича акс эттирилган. Бу борада Германияда яшаб илмий фаолият кўрсатган доктор Боймирза Ҳайитнинг асарларида нафақат бу мавзу, балки совет мафкураси атайин сохталаштирилган бошқа даврлар ҳам миллий руҳда, асл ҳолича, кўплаб манбаларни илмий таҳлил қилган ҳолда яратилганди.

Маълумки, истиқлол арафаси ва мустақиллик йилларида тарихимизни холис ва ҳаққо-

ний ўрганишга ҳам имконият яратилди ва бу бўйича кўплаб тадқиқотлар олиб борилди. Бу борада «босмачилик» дея нотўғри талқин қилинган, сохталаштирилган давр бўйича ҳам айрим асарлар ёзилиб, илмий ишлар ҳимоя қилинди.

Ушбу тадқиқотларда доктор Боймирза Ҳайитнинг асарларига ҳам мурожаат қилиниб, ҳаволалар берилди. Бироқ истиқлолнинг ўтган 32 йилида бирон-бир тарихчи, ҳаттоки шу давр бўйича илмий ишлар қилган олимлар ҳам Боймирза Ҳайитнинг «Босмачилар»: Туркистон миллий кураши тарихи (1917 – 1934)» номли асарини тўлиғича ўзбек илм аҳли, китобхоналарига тухфа этишга журъат қилолмаганди.

Ваҳоланки, немис ва турк тилларида нашр этилган ушбу асар Туркистон тарихи билан шуғullanувчи олимлар учун ноёб манба сифатида эътироф этилганди.

Шукрки, бу йил миллатимизнинг фидойи фарзандларидан бири, тарих фанлари доктори, профессор Рустамбек Шамсутдиновнинг илмий матонати, шахс сифатидаги журъати билан ушбу асар ўзбек тилига таржима қилиниб, «Академнашр» нашриётида чоп этилди.

Бу иш бежиз эмас. Зероки, профессор Рустамбек Шамсутдинов Боймирза Ҳайит билан истиқлол йилларида уч маротаба учрашган ва доимий равишда илмий мулоқот қилиб турган.

Қолаверса, Рустамбек Шамсутдинов ҳам ватанимиз тарихини холис ва ҳаққоний тадқиқ

қилиб нафақат Ўзбекистонда, балки хорижий давлатларда ҳам танилган. Ана шу жиҳатлар туфайли Рустамбек Шамсутдинов ғоятда масъулиятли ишга қўл урди ва бунинг уддасидан чиқиб, халқимиз учун ниҳоятда зарур бўлган асарни тухфа қилди.

«Боймирза Хайит ва унинг Туркистон тарихи тўғрисидаги мероси ҳақида» номли сўзбошида профессор Рустамбек Шамсутдинов муаллифнинг ҳаёти ва фаолияти, илмий тадқиқотлари ва ўзининг Боймирза Хайит билан учрашувлари, илмий мулоқотлари тўғрисида

батафсил мулоҳаза юритади. Шунингдек, китобда Боймирза Хайитнинг 1992 йил 19 июлда Андижондаги Рустамбек Шамсутдинов хонадониди, 1994 йил январь ойида эса Анқарада ўтказилган Туркий дунё тарихини яратиш бўйича конгрессдаги мулоқотларига оид расмлар ҳам чоп этилган.

Бундан ташқари, етти бўлимдан иборат Боймирза Хайит асарига илова сифатида Рустамбек Шамсутдиновнинг 12 та мақоласи ҳам нашр этилган, табиийки, бу ҳам бежиз эмас.

«Усмон Хўжа Ватан хоини эмасди», «Туркистондаги миллий озодлик ҳаракати», «Эрка чорлаган эрксизлик», «Босмачилик ҳаракати» қандай бўлган?», «Босмачилар» ким бўлган?», «Ҳаракатнинг ҳарбий раҳбарлари», «Парпибек ва Охунжон қўрбоши», «Фарғона қўрбошилари», «Шермуҳаммадбек ҳаётига чизгилар» (учта мақола), «Саид Носирхонтўранинг тақдири ва қисмати» номли ушбу мақолалар ҳам айнан Туркистон миллий кураши тарихига оид бўлиб, мавзу жиҳатдан асарни тўлдиришга хизмат қилади.

Бундан ташқари, ушбу асарда миллий кураш даврида кечган жараёнлар моҳиятини очишга хизмат қилувчи қўрбошиларнинг ноёб расмлари ҳам берилган.

Умуман олганда, доктор Боймирза Хайитнинг ушбу асари ўзбек илму фани, тарихшунослиги ва ижтимоий ҳаётида катта воқеа бўлди. Зеро, Боймирза Хайитнинг ушбу асарисиз айнан 1917 – 1934 йиллардаги Туркистон миллий кураши тарихини, бўлиб ўтган жараёнлар моҳиятини англаб етиш қийин эди. Шу боис ўзбек халқига тухфа қилинган ушбу асар бугунги истиқлол даври фарзандлари учун чинакам янгилик деса бўлади.

ДОКТОР БОЙМИРЗА ҲАЙИТНИНГ ФАОЛИЯТИ ВА НАШР ҚИЛИНГАН АСАРЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ФИКРЛАР

(МНЕНИЕ О ПУБЛИКАЦИЯХ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ДР.БАЙМИРЗА ХАЙИТА)

(Боши ўтган сонда)

Ёшлик. – Тошкент, 1992. №1-2. – Б.40

Боймирза Ҳайит...

Бу ном сизга яхши таниш.

Ярим асрдан зиёд хорижда яшаган, ижодининг асосида миллат ва Ватан мавзуси турган, Ватанида эса «хоин», «Ўрта Осиё тарихини сохталаштирувчи» дея маломат билан тилга олинган Боймирза Ҳайит Ватан уруши йиллари ярадор ҳолда асир тушади...

Доктор Боймирза Ҳайит Туркистон тадқиқот илмгоҳи бўлим мудир, Байналмилал Туркистон жамияти раиси...

Ўзбекистон ёзувчиларининг Х қурултойида у яқдиллик билан уюшма аъзолигига қабул қилинди.

Биз бугун Боймирза Ҳайитнинг сиёсий фаолиятига муносабат билдириш фикридан мутлақ йироқмиз, бу масъулият унга айб қўйган идоралар зиммасида қолади. Қуйида эълон қилинаётган олимнинг мақоласи эса сизда муайян муносабат туғдиришига шубҳа қилмаймиз. Зеро, инқилобий ўзгариш оламга бўлак бир назар билан қарашга ундаётир. Дунё яшариб бораётир...

**АБДУЛҚОДИР ТЕМИР ВУХОРИ
МОЛУ ЖОНИМ ВАТАНГА //**

Туркистон. 1992 йил 12 февраль

Назаримда, коммунистик мафкура ўта ёмон ишларга бош-қош бўлган. Кимки четда туриб кулликда эзилган халқнинг дардини айтса, ашаддий ғанимга чиқариб қўйилган. Бор ҳақиқат очиқ-ойдин тан олинмаган. Биз Вали

Қаюмхон ва доктор Боймирза Ҳайитнинг кимлигини яхши биламиз. Улар Иккинчи жаҳон уруши йилларида асирга тушган минг-минглаб халқимиз вакиллариини ўлимдан қутқариб қолишган. Олмонлар миллатдошларимизни яхудий деб отиб юбораётган чоғда кўкракларини қалқон қилишган. Урушдан сўнг ҳам миллат тақдири учун жон куйдириб келишмоқда. Бу инсонларнинг безарар ҳаракати, албатта, моддий ва маънавий ёрдамга муҳтож. Шу боис хориждаги сармоядор ўзбеклар уларнинг сиёсий ҳаракатларига қўлларидан келганча мадад бериб туришарди. «Ёш Туркистон», «Озод Туркистон», «Миллий истиқлол» каби рўзнома ва ойномалари маблағ билан таъминланган. Кўп бор келишиб, миллатдошлари билан яқин мулоқотда бўлишган. Суҳбат чоғида миллат эркинлиги учун бир жон, бир тан бўлиб курашиш лозимлиги айтиларди. Бугунги кунда ҳам алоқани узганимиз йўқ. Агар тан оладиган бўлсак, ўзбек халқи ана шундай мард ва жасур ўғлонлари билан ҳақли равишда фахрланса арзийди.

**Профессор
ҲАҚИҚАТНИ АЙТИШ ПАЙТИ КЕЛДИ //**
**Ўзбекистон адабиёти ва санъати.
1992 йил 21 февраль**

... Коммунистик партия оддий халқни ва жаҳон жамоатчилигини чалғитиш мақсадида «Халқ душманлари», «Империализм малайлари» ва «Босмачилар» сингари уйдирма ибораларни ишлатиб ўзбек халқининг миллий озодлик ҳаракатларини бўғиш учун ҳеч нарсадан

Тарих фанлари доктори,
профессор Ҳамид Зиёев

тоймади. Тарихий ва бадиий асарларда совет ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатига қарши қаратилган миллий озодлик ҳаракатини онгли равишда сохталаштирди. Бироқ хорижий мамлакатларда бу ҳаракатни ҳаққоний равишда тасвирловчи илмий асарлар яратилди. Бу соҳада, айниқса, Олмониядаги таниқли ўзбек олими Боймирза Ҳайитнинг асарлари муҳим аҳамиятга эгадир. Уни ўзбек тилига таржима қилишнинг вақти етди.

Эндиликда ўтмиш тарихимизни, шу жумладан, «Босмачилик» деб сохта номлаб келинган миллий озодлик ҳаракатини ҳаққоний равишда ўрганиш ва билиш, бор ҳақиқатни халққа етказишнинг мавриди келди...

МУҲОЖИРЛАР ЮЛДУЗИ – ВАТАН //

Ўзбекистон овози.

1992 йил 25 февраль

Ғурбатда ғариблар... Йўқ, улар оч-яланғоч, бир бурда нонга зор муслиму муслималар эмас, улар қанча тўқ яшашмасин, шодмон бўлишмасин, кўнгиллари тўлмайди, хуморлари тарқамайди. Бу Ватан, киндик қони тўкилган замин соғинчи, ана шу замин хумори... Шу сабабли юртдошларимиз: «Муҳожирлар юлдузи – Ватан!» – дейдилар.

Ўзбекистон Республикаси Адиблари иттифоқи, «Билим» жамияти, Давлат телерадиокомпанияси, «Очун» ва «Шарқ юлдузи» ойномалари «Ватанни севмак иймондандур» рукнидаги «Истиқлол ва туркистонлик муҳожирлар» мавзуида илмий-маърифий анжуман ўтказдилар.

Анжуманда М.Чўқаев, В.Қаюмхон, Боймирза Ҳайит ва бошқа ватандошларимиз хорижда қандай тарзда ҳижрат қилганлари ва нима сабабдан бориб қолганлари, лекин қаерда бўлиш-

масин, сарсон-саргардон кезишмасин, ватан соғинчи, ватан мустақиллиги қайғуси билан яшаганлари алоҳида таъкидланди, улар ёзган шеърлар янгради, асарларидан ўқилди.

Ортиқбой Абдуллаев.

Ўзбекистон адабиёти ва санъати.

1992 йил 10 апрель

Ошкоралик туфайли рус чоризмининг ўлкамизга қилган тажовузига доир турли ҳужжатлар ва манбалар юзага чиқа бошлади. Уларни ўқир эканмиз, бу кўнгилсиз ҳодисанинг кўлами ва моҳиятини теранроқ ҳис этамиз. Тарихнинг шу пайтгача яшириб келган саҳифаларини бизга даҳшатли манзараларни, мислсиз ёвузлик ва адолатсизликларни сўзлаб беради.

Очиғини айтганда, Туркистондаги йирик шаҳарлар қай тарзда босиб олингани илгари ҳам айрим тарихчи олимларнинг асарларида бир қадар ёритилган эди. Тошкент шаҳри қандай забт этилгани, Чимкент неча марта қўлдан қўлга ўтгани, Алимқул сардорнинг фидойилик билан кураш олиб боргани ва қаҳрамонларча ҳалок бўлганига доир маълумотлар тарихнавис Ҳамид Зиёевнинг «Тошкентнинг Россияга қўшиб олиниши» (1967) номли рисоласида анча батафсил баён қилинган. Кейинги йилларда шоир Хуршид Даврон ва тарихчи олимлар – Ҳайдарбек Бобобеков, Ҳамдам Содиқовларнинг самарали изланишлари натижасида анча-мунча масалалар ойдинлашди. Ҳозир хорижда босилган айрим тадқиқотлар (Боймирза Ҳайит, Махмат Сарой) нашрга тайёрланмоқда.

Мирҳожиддин Ҳайдар.

Ўзбекистон адабиёти ва санъати.

1992 йил 1 май

Фитратнинг «Амир Олимхон ҳукмронлик даври» (адабиётшунос Ҳасан Қудратуллаев таржимаси) китобини биринчи бўлиб босганимизнинг сабаби эса оддий: қўлимиздаги дастлабки тайёр асар шу эди...

– Гап ўз-ўзидан режаларга бориб тақалади. Қандай асарларни нашр қилиш мўлжалланган!

– Яқин орада Алишер Навоийнинг «Сирож ул-муслимин» назмий асарини, Олмониянинг Кёльн шаҳрида истиқомат қилиб келаётган буюк олимимизнинг «Озодлик куни қачон» сиёсий-публицистик асарини нашр этамиз. Б.Ҳайитнинг китоби унинг «Советлар Иттифоқида туркчиликнинг ва исломнинг баъзи масалалари» мажмуасидан бир қисми бўлиб, ўзбек тилида илк бор чиқмоқда. Китобда Туркистоннинг Россия томонидан зўравонлик билан босиб олиниши, жадидчилик ҳаракати, Туркистоннинг сунъий равишда беш жумҳуриятга парчалаб ташланиши, Туркистоннинг Иккинчи жаҳон урушидаги ўрни, Туркистон мустақиллиги йўлида жаҳон афкор оммасининг олиб борган ва олиб бораётган курашлари ҳақида ҳикоя қилинади.

«Озодлик куни қачон?» икки китоб ҳолида чиқади.

Эргаш Умаров. Боймирза Ҳайит асарлари //
Ўзбекистон адабиёти ва санъати.
1992 йил 1 май

«Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журнали (1992 йил, 1-сон) таҳрир ҳайъатининг саъй-ҳаракати билан Ўзбекистонда биринчи марта йирик шарқшунос олим, доктор Боймирза Ҳайитнинг тўлиқ асарлари рўйхати эълон қилинди. Бу рўйхатга кўз югуртиришнинг ўзи Боймирза Ҳайитнинг нақадар кенг қамровли олим эканлигини кўрсатади. У шарқшуносликнинг деярли барча – тарих, адабиёт, тил каби соҳаларида баракали ижод этган. Яна диққатга сазовор жиҳати шундаки, унинг асарлари дунёнинг барча йирик шарқшунослик марказлари: Анқара, Лондон, Деҳли, Карачи, Макка, Кёльн каби шаҳарларда нашрдан чиққан. Олим эллик йиллик илмий фаолияти давомида (1942 – 1992 йиллар) немис, араб, инглиз ва турк тилларида жами икки юз ўндан ортиқ китоб, рисола ва мақолалар ёзган.

Халқимиз тарихини ҳаққоний ёритувчи бу асарлар туфайли дунёнинг машҳур олимлари

қаторидан ўрин олишга муваффақ бўлган. У, шунингдек, Туркистон, унинг миллий қаҳрамонлари, халқлари тарихига оид саккиздан зиёд монография ёзган. Унинг 1987 йили Истанбулда нашр этилган «Советлар бирлигидаги туркларнинг ва исломнинг баъзи масалалари», «Турк дунёсинда рус империализмининг излари» (Анқара, 1975 йил) асарлари ҳужжатларга бойлиги, масалани ҳаққоний ёритгани туфайли алоҳида ажралиб туради. «Миллий Туркистон» журналида долзарб мавзуларда бир қанча мақолалари эълон қилинган. Жумладан, «Туркистон буюк Темур давридан Русия истилосига қадар», «Большевикларнинг миллий мафкурага қарши ҳужуми», «Андижон қўзғолони», «Ленин меросхўрларининг Туркистондаги сиёсати», «Туркистонда мафкура майдонида кураш» мақолалари халқимизнинг оғир ўтмиши ҳақида қимматли маълумотлар беради.

... Олимнинг ўзбек ватанпарварлари ҳақида ёзган «Убайдуллаҳўжа Абдуллаҳўжа», «Усмонхўжа Пўлатхўжа», «Мунавварқори – Туркистон жадидчиларининг отаси» каби мақолалари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Унинг «Алпомиш», «Бобурнома», «Хозиқ», «Хоразмий», «Фарҳод ва Ширин», «Гул ва Наврўз», «Девони луғатит турк», «Сўфизода» сингари тадқиқотлари адабиёт тарихига оид. Ҳаёт бугунги кунда истиқлол орзусида ёзилган бу асарларни ўзбек тилида нашр қилишни тақозо этаётир. Зеро, Ўзбекистоннинг ҳақиқий тарихини ҳаққоний ёритишда Боймирза Ҳайит асарларининг хизмати катта.

И.Аллаёров. Империявий тафаккур ва ҳаёт тарзидан воз кечиш – истиқлол тақозоси //
Эрк. 1992 йил 29 апрель, 5 май

... Маҳаллий миллатларга мансуб бўлган раҳбарларнинг аксарияти мазлум халққа эмас, аввало, империяга, империявий структураларга (асло рус халқига эмас!) хизмат қилган. Буни рус империяси ҳукмронлик қилган йилларда раҳбар лавозимларда ишлаган бар-

ча арбобларимизга нисбатан ҳам айтиш мумкин. Уларнинг энг халқпарварлари ҳам ўша империя берган имкониятлар доирасидагина халқимиз манфаатини ҳимоя этишган. Империя эса ниҳоятда ёвуз ва доимо қонсирагани учун уларнинг баъзилари халқ манфаатлари у ёқда турсин, ҳатто ўзларини ҳам ҳимоя эта олмаган. Умуман олганда, бу раҳбарларнинг аксарияти ўзларини шундай лавозимларга тайинлаган империявий структуралар хизматига бел боғлаган эдилар. Буни англамас эканмиз, халқимизнинг манфаатларини ҳимоя этадиган бошқарув структуралари фақат демократик механизмлар ёрдамидагина шакллана олиши мумкин эканлигини ҳеч қачон англаб етмаймиз. Шу сабабли империя аввал кўкларга кўтариб, ордену мукофотларга кўмиб ташлаган, вафотидан кейин атайлаб қипқизил порахўр ва ёмонотлиққа чиқарилган Рашидов шахсини тўғри ва оқилона баҳолашга интилмас эканмиз, халқимизни манқуртлик ботқоғидан чиқара олмаймиз. Мен бу ерда баъзи одамлар, олиму фозиллардан фарқли ўлароқ, ҳамма айбни Рашидовга тўнкаш касалидан йироқман. Чунки Боймирза Ҳайит «Мулоқот» журналининг шу йилги 2-сонидagi мақоласида тўғри таъкидлаганидек, Сталин давридаги қатағонларда фақат Сталинни айблаш, Горбачев давридаги хатоларда фақат Горбачевни айблаш, Рашидов давридаги хатоларда фақат Рашидовни айблаш коммунистик бошқарувнинг энг синалган усулларида ва асосий хусусиятларидан биридир. Шу билан биргаликда, Рашидовнинг донолиги, зукколиги, ишбилармонлиги, кадрлар ва ҳоказолар, аввало, унинг марказ кўрсатмаларини ҳимоя қилишга қаратилган эканлигини таъкидламоқчиман, холос.

Чет элда туриб халқимиз манфаатини ҳимоя қилиб келаётган Боймирза Ҳайитни Миренский империяча юзсизлик билан «гитлерчилар Германиясига виждонан хизмат қилган, сўнгра фашистлар ҳарбий кийимини социологининг замонавий костюмига алмаштирган» деб баҳолайди ва бу зотнинг ёзувчиларимиз уюш-

масига қабул қилинганлигидан норозилигини билдиради.

Боймирза Ҳайитни миренскийлар «тошлари»дан ҳимоя этиш шарт эмас, зеро, у бунга муҳтож эмас. Фақат унинг асарлари кенг халқ оммасига қандай бўлса, шундайлигича етказилса бўлгани.

Ўзбекистон адабиёти ва санъати.

1992 йил 8 май

Боймирза Ҳайитнинг ижодий фаолияти билан Ўзбекистон ёзувчиларининг X қурултойдан кейингина таниша бошладик. Бунгача уни хоин ҳисоблардик. Б.Ҳайитнинг «Туркистон Русия ва Чин орасида», «Турк дунёсида рус империализмининг излари», «Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари», «Совет Иттифоқида туркликнинг ва исломнинг баъзи масалалари» сингари ўнлаб китоблари жаҳон афкор оммасига маълум. Яқинда у «Туркистонда миллий озодлик ҳаракати» номли катта монографиясини ёзиб тугатди. Боймирза Ҳайитнинг китоблари ва мақолалари немис, француз, инглиз, араб, турк, урду, форс тилларида қирқдан ортиқ мамлакатларда нашр этилган, мажмуа, журнал ва газеталарда эълон бўлган. Ҳозир ҳам чоп қилинмоқда.

Қуйида атоқли олим, тарих фанлари доктори Б.Ҳайитнинг «Совет Иттифоқида туркликнинг ва исломнинг баъзи масалалари» (Истанбул, 1987) китобидан олинган бир мақолани ўқувчилар ҳукмига ҳавола этаётирмиз. Мақола АҚШ, Англия, Олмония, Индонезия, Туркия каби йирик мамлакатларда, шунингдек, Араб юртларида ўнлаб тилларда газет, журналларда босилган. Ўзбек тилида биринчи мартаба эълон қилинмоқда. Тўғри, ундаги баъзи атамалар, айрим фикрлар бир оз эскирди. Чунончи, «Совет Иттифоқи» деган атаманинг ўзи истеъмолдан тушди. Бир қатор жумҳуриятлар ўз давлат мустақиллигига эришдилар. Аммо мақола ҳамон ўз қиммати-ни йўқотгани йўқ.

**REPUBLIK OF UZBEKISTAN
AKADEMY OF SCIENCE:
КЁЛЬН, ГЕРМАНИЯ
Доктор Боймирза Ҳайитга**

Академик Аҳмадали Асқаров

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 9-сессиясида турли сабаблар билан чет элларда яшаб келаётган ўзбек ватандошларимизнинг Ўзбекистонга бемалол келиб-кеетишларига кенг имкон берадиган тарихий ҳужжат қабул қилинди. Шу муносабат билан мен Ўзбекистон Олий Кенгашининг Фан, халқ таълими ва маданий меросини асраш қўмитасининг раиси ҳамда Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институтининг директори сифатида Сизни рафиқангиз билан бирга Сизга маъқул тушган вақтда она юрт Ўзбекистонга ташриф буюришингизни кутаман. Ўзбек халқи ва унинг илғор зиёлилар армияси Сизни йирик тарихчи олим, 50 йилдан бери идеология майдонида она юрт – Туркистон мустақиллиги учун ўз асарлари билан тинимсиз курашиб келаётган оташин ватанпарвар сифатида билади. Эндиликда бизлар учун Сиздек забардаст олим билан бир сафда туриб республикаимиз мустақиллиги мафқураси учун курашиш фойдадан холи эмас.

Мустақил Ўзбекистон илмий жамоатчилиги Сизни кутади. Сизга ҳурмат ва эҳтиром билан Ўзбекистон Олий Кенгаши Фан қўмитасининг раиси, Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти директори, академик Аҳмадали Асқаров. 25.05.92.

**Ёқуббек. Хориждаги ватандошлар
ҳаётидан лавҳалар. Боймирза Ҳайит //**
Хабар: газета. 1992. №6

Биз Октябрь тўнтаришидан сўнг маънавиятимизда жуда кўп ва оғир йўқотишларни бошимиздан кечирдик. Ҳозир буларни санаб

охирига етказиш қийиндир. Лекин уни барибир халқимизга айтамыз, охирига етамыз. Мен шулардан икkitасини Боймирза Ҳайит ҳаёти ва фаолияти баҳона баён этиб ўтай.

Биринчиси Октябрь тўнтаришидан бошлаб «Пролетариат диктатураси» сиёсати орқали вужудимизга, қон-қонимизга сингдирилган қўрқув туйғусидир, иккинчиси миллатни ўз-ўзидан, тарихидан, ҳатто яқин ўтмишидан ҳам бегона қилиш сиёсатидир.

Биз мана шу қўрқув ва бегоналик туфайли классик адабиётимизнинг дурдоналарини қўйинг, асримизнинг энг донишманд кишилари: Чўлпон, Фитрат, Бехбудий, Мунавварқори, ҳатто Абдулла Қодирийдан-да узоқлашдик. Ана шу қўрқув ва бегоналик туфайли чет элларда муҳожир бўлиб яшаётган жигаргўшаларимизни, маърифатли, халқига, ватанига садоқатли ва фидойи кишиларимизни «хоин», «сотқин», аллакимларнингдир «малайлари» деб атадик. Бугун эса... Ахир ҳақиқат вақти келиб тантана қилар экан-ку, тантана рост бўлсин, охирига етсин, илойим.

Бугун ўқувчиларимиздан кўп саволлар эшитилляпти, шулардан бири: ўз юртидан бошига отилаётган тошларнинг тўхтовсиз зарбларига чидаган, тавқи лаънатлардан, дўқ-пўписалардан чўчимаган, тушкунлик ва ғариблик устун келган чоғларда «Аллоҳ биз билан, Туркистон!» деб ўрниларидан даст турган, эътиқодидан қайтмаган, хаста юрагини-да халқининг истиқлолига бахшида этган Боймирза Ҳайит ким ўзи?

Боймирза Ҳайит 1917 йили Наманган вилоятининг Уйчи ноҳиясида камбағал деҳқон оила-сида туғилган. Ўрта мактабни битириб, Наманган педагогика техникумида таҳсил олган. 1934 йилда Тошкент педагогика институтига сиртдан ўқишга кириб, олий маълумотли бўлган. Совет ҳайитшуносларининг таъбирича, унинг таржимаи ҳолида қора доғлар деярли йўқ, у комсомол сафида фаолият кўрсатган, мактаб директори бўлган, Компартия сафига кирган, ҳатто мамлакат ордени билан ҳам мукофотланган.

Лекин биз урушдан сўнг ёки уруш йиллари Мустафо Чўқай, Вали Қажумхонлар билан бир-

галикда тузилган «Туркистон легиони» фаолиятдан сўнг Боймирза Ҳайит номини аниқроқ эшитдик. Кўп ўтмай Мустафо Чўқай, Вали Қаямхон, Боймирза Ҳайитнигина эмас, умуман, чет эллардаги барча ватандошларимизни ватан хоинларига чиқариб, уларнинг номларини қора бўёқлар билан чизиб ташладик. Собик совет матбуотининг вазифаси эса Боймирза Ҳайитни қоралаш, у ёзган асарларни ўқувчиларга заҳарли бир оғудай таърифлаш ва тушунтиришдан иборат бўлди.

Таниқли турк олими Мехмет Саройнинг «Доктор Боймирза Ҳайитнинг 65 йиллик ҳаёти ва ёзган асарлари» рисоласида таъкидланишича, олимнинг шахсий ҳужжатхонасидаги унинг ўзига қарши бизнинг ҳайитшуносларимиз томонидан ёзилган мақолалар сони 250 дан ошиқ, ўз матбуотимизда эълон қилинишича, 400 дан кўпдир.

Нималарни ёзмадик бизлар, нималар деб ҳақорат қилмадик ватандошимизни. Буларни бугун баён этмоқ нечоғлик уят, нечоғлик юзи қоралик бўлмай. Биз уни «туҳматчи» деб ёзган туҳматларимиз учун тарих ўз ҳукмини чиқарар, ҳозир эса номи, ёзган асарлари, ҳаёти хусусида ўқувчиларимизга қисқача маълумот берайлик.

Бугун ватандошимиз ғарбда доктор Боймирза Ҳайит номи билан маълум ва машҳур. У ўзининг эллик йилга яқин адабий-илмий фаолияти давомида 10 китоб, 11 рисола, 260 дан ортиқ илмий-оммавий мақолалар ёзган. Бир неча асарлари чет тилларда нашр этилган. Ҳозирда Боймирза Ҳайит суҳбатлари ва журналистлар билан мулоқотларида «босмачилар» тарихига оид китобини ёзиб тугаллаганини айтяпти. Бир неча муддат Олмониядаги олий ўқув юртларида шарқ адабиётидан лекциялар ўқиган, фалсафа фанлари доктори унвонини олган. Боймирза Ҳайитнинг энг йирик асарларидан бири «Туркистон Рус ва Чин орасида» номли монографияси бўлиб, унда Туркистонда 1916 йили бошланган миллий исёндан тортиб бугунги кунимизгача бўлган тарихнинг кўп томонлари ҳаққоний, чуқур ва илмий тарзда ёритилган. Мазкур асар турк, олмон, инглиз ва бошқа бир қанча тилларда нашр этилган.

Боймирза Ҳайит ҳозирда Олмониянинг Кёльн шаҳрида истиқомат қилади. Олмон аёлига уйланган. Эртой ва Мирза деган ўғиллари, Дилбар исмли қизлари бор. Ўз ватанида ҳам урушга кетгунча оилали бўлган, Тельман – Бекмирза аталмиш ўғиллари бор эди. Ота дийдорига интизор бўлган фарзанд 50 йилдан сўнг Туркияда отаси билан кўришиб, яқинда оламдан ўтди.

Демократиянинг дастлабки қадамлари, айниқса, жумҳуриятимизнинг мустақиллиги туфайли биз бугун Боймирза Ҳайит, умуман, чет эллардаги ватандошларимизнинг ҳақиқий тақдирини англаяпмиз, уларнинг овозларини эшитяпмиз, ўзлари билан кўришиб, суҳбатлашишга муяссар бўляпмиз.

Боймирза Ҳайит бизнинг бугунги вақтли матбуотимизда эълон қилинаётган мақолаларида «Муҳожирларнинг ягона юлдузи бор: у ҳам бўлса Ватан!», «Туркистон муҳожирларининг ягона орзуси Туркистон истиқлолини қозонмоқдир» (Мулоқот. 1992. №12) деб вужудининг қат-қатларидан отилиб чиқаётган ни-доларини изҳор этмоқда.

Яна у юқоридаги журнал мухбирининг «Агар сизни Тошкентга таклиф этса, келармидингиз?» деган саволига:

– ... Мени нега Тошкентга таклиф қилишмоқчи? Ватан сизларники бўлгани каби, меники ҳамдир, – деб жавоб берапти.

Чиндан ҳам, бугун Туркистон деб аталган заминни чет эллардаги жамики турк миллатига мансуб бўлган қавмлар ўзлариники деб аташга ҳақлидирлар. Чунки ҳеч қандай ҳокимиятга, ҳеч қандай ҳукмдорга инсонни ўз ватанидан маҳрум этиш ҳуқуқи берилмаган.

Рустам Шамсутдинов.

Босмачилик ҳақида ўйлар // Мулоқот.

– Тошкент, 1993. №5-6

... Ўзимиз чет тилларини билмаганимиз ҳолда шу тилларда чоп қилинган тарихий мавзудаги асарларни танқид қилиб, «тарихимизни сохталаштирувчиларга, бузувчиларга» қарши зўрма-зўраки кураш олиб бордик. Тарихимизни

ўта даражада сиёсатлаштириб, партиявийлаштириб, мафкуралаштириб, синфийлаштириб, замонга, ҳукмрон партия ва мафкурага мослаб сохталаштирувчи, бузувчи бўлиб қолдик. Эндиликда тарихимизни шўролар давридаги, собиқ Марказ – СССР шароитидаги ҳар хил бузиш ва сохталаштиришлардан тозалаш, тарихни ўз жойига қўйиш, уни тухмат ва бўҳтонлардан тозалаш, поклик учун биринчи галда ўзимиздаги сохталаштирувчиларга, бузувчиларга қарши кураш олиб боришимизга тўғри келмоқда. Бундай ўта масъулиятли, журъатталаб, қалтис, лекин адолатли ишнинг уддасидан чиқишда биз хориждаги тарих фани эришган ютуқлардан, ҳозиргача «сохталаштирувчилар», «бузувчилар» деб аталмиш муаллифларнинг асарларидан, ғояларидан кенг фойдаланишимиз лозим. Шу боис ҳеч қўрқмасдан тарихимизга оид хорижда нашр қилинган турли тиллардаги адабиётларни, айниқса, хориждаги ватандошларимизнинг асарларини шошилиш тарзда ўзбек тилига таржима қилиб, эълон этишимиз лозим. Ҳақиқатни билиш, адолатни ўрнатиш, фан, илм нуқтаи назаридан ҳам тарихимизга доир хориждаги адабиётни (қандай мақсад, қандай руҳда ёзилишидан қатъи назар) билишимиз зарур. Бу ўринда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, «Мулоқот», «Шарқ юлдузи» журналлари хориждаги ватандошларимиз ва уларнинг асарлари ҳақида мақолалар эълон этиб ғоят тўғри, намунали иш қилмоқдалар. Вали Қаюмхон, Боймирза Ҳайит, Мустафо Чўқаев каби инсонлар ҳақидаги мақолалар ва уларнинг асарлари республикамиз меҳнат аҳлида жуда катта қизиқиш уйғотди. Эндиликдаги вазифа ўша муаллифларнинг йирик асарларини ўзбек тилида чоп этишдан иборат бўлмоғи лозим...

**Миразиз Аъзам. Боймирза Ҳайит
шахсияти // Ўзбекистон адабиёти ва
санъати. 1992 йил 3 июль**

Ниҳоят жумҳуриятимиз парламенти Боймирза Ҳайитни Ўзбекистонга таклиф этди... Аммо яқин-яқингача, шоир айтмоқчи, унинг

соясига найза санчардик. «Яқин-яқингача» деганда мен беш-ўн йилни назарда тутаётганим йўқ, 1990 йилда ҳам, ундан берида 1991 йилда ҳам, ҳатто Ўзбекистон ёзувчиларининг X қурултойидан кейин, 1992 йил бошида ҳам Боймирза Ҳайитга қарши чиқишлар бўлгани ҳаммамизнинг ёдимизда. Бундан олдинги 50 йиллик таълимотларни-ку асти қўяверинг: Боймирза Ҳайит «ватан хоини» эди, вассалом. Аммо бу гап ёлғон эканлиги кундай равшан бўлиб бормоқда. Агар ватан деганда Туркистонни, ёлғиз Ўзбекистонни назарда тутсак, у ҳеч қачон Ватанига хиёнат қилмаган, фақат ота юрти мустақиллиги учун курашган. Агар ватан деганда СССР деб аталган собиқ империяни назарда тутсак, у ҳолда у ватан хоини эмас, балки империя душманидир: «Хоин» атамаси бу ўринда ҳеч ўрнашмайди.

Хўп, ундай бўлса, Боймирза Ҳайит ким, нима учун ундан қўрқардилар? Нима учун собиқ Иттифоқнинг 300 дан зиёд ташкилоти Боймирза Ҳайитга қарши фаолиятда бўлди? Бу масалага аниқлик киритмоқ учун унинг ҳаёт йўлини ўрганмоқ керак.

Боймирза Ҳайит «Улуғ Октябрь инқилоби» деб ном олган ҳарбий қуроли тўнтариш, фитнакор исён, жаҳонни ларзага солган қирғинбаротлар пайтида дунёга келди. У турк журналисти Эрул Қаймоқ билан суҳбатда: «Туркистоннинг Наманган вилояти Ёрчак қишлоғида 1917 йилда туғилганман. 15 болали бир деҳқон оиласининг тўққизинчи боласиман. Отам деҳқончилик қиларди. Бой деҳқон эмасди, аммо топган-тутгани бизларни боқишга етарди», – дейди (Туркистон: журнал. 1988. №2. – Б.18).

Бизда ҳали-ҳануз кўп болали оилаларга кинояли назар билан қаровчи, кам туғишни тавсия этувчи, бу ташвиқнинг тагида нима ётганини фаҳм кўзи билан илғамайдиган «социолог» ва «луқмони ҳаким»лар кўп учраб туради. Ҳолбуки, кўп фарзанд кўрган оилаларнинг болалари аксарият меҳнатсевар, юксак қобилиятли, жафокаш бўлишади. Боймирза Ҳайит таваллуд топган оила ҳам шундай оилалардан бири эди. Уларнинг ҳеч бири ҳаётда йўқсул яшамадилар. Ҳалол инсон сифатида намунали яшаб кел-

дилар ва яшамоқдалар (Бу ҳақда алоҳида бир тадқиқий мақола билан чиқиш фойдадан холи бўлмас эди).

Боймирза Ҳайит олти ёшида ҳар бир мусулмон боласи сингари диний таҳсил берувчи мактабда билим олди. Етти ёшида «жадид мактаби» деб аталувчи янги мактабга кирди. 1923 йилдан 1933 йилгача ўқиб, ўрта маълумотли бўлди. 1934 йилда Тошкент университетининг тарих факультетига имтиҳон топширди. Бу ерда «Совет халқлари тарихи бўлими» ҳамда «Маданият тарихи бўлими» бор эди. У маданият тарихи бўлимига қатнади. Талабалик йилларида, бир тарафдан, сиёсий ишларга аралашган бўлса, иккинчи томондан, турк адабиётини (ўзбек адабиётини) ўлмас асарлар билан бойитган миллиятчи зиёлилар, сиёсий ва адабий шахсиятлар билан танишди. «Буларнинг ичида Туркистоннинг энг мумтоз сиймоларидан бўлган Ўзбекистон Совет Жумҳуриятининг бош раиси Файзулла Хўжа, Ўзбекистон Коммунистик партиясининг биринчи котиби, айна замонда, Миллий Истиқлол партиясининг раиси Акмал Икром, шоир Чўлпон, профессор Абдураззоқ Ҳамро ўғли Абдурауф Фитрат каби кимсалар бор эди», – деб хотирлайди Боймирза Ҳайит. Бу парчани келтиришдан мурод Акмал Икромовнинг Миллий Истиқлол партиясининг раиси эканлигини ҳам таъкидлашдир. Биз шу кунгача А.Икромовни фақат комфирқанинг биринчи котиби сифатида кўрсатиб, унинг миллий мустақиллик учун курашчи бўлганлигини ё билмасдик, ё буни тан олмасдик. Аслида, шундай бир улкан шахс айбсиздан-айбсиз ҳалок бўлган деб кўрсатиш унинг руҳини қийнаши мумкинлигини ўйламасдик. Ахир бекордан-бекорга ўлиб кетмоқ ақлсизлик билан баравар-ку! Ватан учун, миллат учун бир иш қилиб, шунга яраша душманлар томонидан ўлдирилиш бу – шарафдир, шаҳидликдир. Бундай одамнинг жойи жаннатдандир. Менимча, биз эндиликда Акмал Икром ва Файзулла Хўжанинг тарихини ва бунга алоқадор ҳужжатларни топиб ўрганишимиз ва халққа тақдим этишимиз керак, Боймирза Ҳайит эса ўз маънавий устозлари Чўлпон ва Фитрат ҳақида «Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари» китобини

яратиб, уларнинг ўлимига сабаб бўлган туркчи ва истиқлолчи шеърларини тадқиқ этиб берди.

Совет Иттифоқида қатағонлар авжига чиққан машъум 1937 – 1939 йилларда Боймирза Ҳайит ҳали талаба эди, аммо масаланинг моҳиятини яхши англаб, хатар қузғуни ўз бошида ҳам айланиши мумкинлигини фаҳмлаб 1939 йилда университетнинг сўнгги курсида ўқишни ташлаб Наманганга қайтди ва муаллимлик қила бошлади. У ўзини ниҳоятда ҳушёр тутди ва совет ҳукуматининг йўриғида бўлишга ҳаркат қилди. Ва бу кўзга ташланди. У оз вақт ичида муаллимликдан маориф мудирлигига кўтарилди. Университетни сиртдан тамомлади.

М.Шаропов исми бир киши (кимлигини танимайман, эл ичида бу ўзбек фамилиясини ўзига ниқоб қилиб олган бошқа миллат вакили деган гаплар юради) «Ёш ленинчи» газетасининг 1990 йил 5 июль сонидида «Чалкаш тақдирлар» мақоласида: «... У биринчи комсомолларимиздан эди деб эслашади. Доимо барча йиғинларда, ҳатто тўйларда ва дўстлари даврасида энг эътиқодли коммунист сифатида маъруза қиларди. Ҳатто орден билан тақдирланганди», – деб ёзади. Инсоф билан шуни таъкидлаш керакки, бизнинг матбуотимизда Боймирза Ҳайит ҳақида, гарчи унда собиқ империячиликка хос қоралаш руҳи етакчи бўлса-да, энг муфассал ёзилган ва энг сўнгги газета мақоласи ана шу муаллифники бўлди. Бундан кейин ёзилганлари ва телекўрсатувларда айтилганлари деярли далилсиз қуруқ демагогиядан бошқа нарса эмас.

М.Шаропов ўз мақоласида: «Боймирза Ҳайитов... 1940 йилда қизил армия сафига чақирилган. Қисқа муддатли курсни тугатгач, унга офицерлик унвони берилган... 1941 йилнинг ёзида ишчи-деҳқон қизил армияси офицери Ҳайитов асир тушди...» – деб ёзади.

Энди Боймирза Ҳайитнинг ўз сўзларига диққат қилайлик: «Декабрь 1939. Совет қизил армиясига аскарлик хизматига келдим. Юк вагонларида 22 кун мажбурий бир йўлчиликдан сўнг, январь 1940 да рус ишғоли остидаги Польшанинг Воронова шаҳрига яқин бир қишлоғида аскарӣ таълимларни бошладик. Бу ерда бир йилга яқин «Танк офицери» ўлароқ

курс кўрдим. Бу аснода Олмон ҳарбий кучлари қизил армия жабҳаларини қақшата бошлагандилар. Бу вазият, бир томондан, қизил армия қўшинларини чекинишга мажбур этаркан, иккинчи томондан, тўпга тутишлар тинмас эди. Қисқа вақт ичида танкларимизнинг бензини тугади, аскарларимизнинг ўқ-дориси ва егулик озиқ-овқати битди. Бу аҳволда таслим бўлишдан бошқа чора қолмаган эди. Ниҳоят 4 июль 1941 йилда Слутск шаҳри яқинларида олмонларга таслим бўлдик» (Туркистон: журнал. 1988. №2. – Б.18).

«Туркистон Иккинчи жаҳон уруши йилларида. 1939 – 1945» мақоласида эса шундай парчаларни ўқиймиз: «... Қизил армия Олмониянинг Польшадаги уруш бораётган чегараларига юборган аскарларини на қурол жиҳатдан, на да маънавий жиҳатдан таъминлаган эди. Олмон армияси билан юзма-юз келган туркистонлик совет аскарларининг кўпчилиги қўлларида милтиққа ўхшаган тахта парчаларини кўтариб боришарди. Олмонлар биринчи бўлиб чегарада турган совет аскарларидан туркистонликларга оғир зарба берган эдилар. Шу сабабли туркистонликларнинг бир қисми ёппасига ҳалок бўлди. Кўпчилиги эса немисларга таслим бўлган ва улар томонга ўтган эди. ... Туркистонлик аскарларнинг кўпчилиги рус тилини билмаганлари учун уларга «иккинчи даражали аскар» назари билан қараларди» (Шарқ юлдузи. 1992. №3. – Б.152).

Худди шундай муносабатни орадан роппароса 40 йил ўтгандан кейин шахсан мен ўзим Афғонистонда ҳам кўрдим. Рус совет офицерлари туркистонлик аскарларга ҳамон 40 йил бурунгидай муомала қилардилар: қуроллар билан етарли таъминламас, ўзбек, тожик, туркман ва бошқа мусулмон аскарларга ўқ-дори бермас, «Сизларга ишониб бўладими?» – деб очикдан-очик ҳақорат қилаверардилар. «Иштонсизнинг ҳадиги чўпдан» дейди халқимиз. Улар ўзлари ноҳақ йўлда эканликларини билардилар ва биздан ҳадиксирардилар.

Боймирза Ҳайит ва барча туркистонликлар олмонлар орасида асирлик жафоларини озмунча тортмадилар. Турмалар сафолат, хасталик ва ўлимлар билан тўла эди. Уларни Польша

ҳудудига кўчирдилар. Боймирза Ҳайит ҳам Польшанинг Чнестахов концлагерида тутқунликда яшади. Бир йилдан кейин, 1942 йилнинг мартида озодликка чиқарилди. Озод бўлган бошқа қавмлари билан бирга Боймирза Ҳайит Туркистон легиони таркибида яна жабҳага қайтди.

Матбуот саҳифаларида гоҳ-гоҳ кўзга ташланиб қоладиган совет мафкураси аскарлари Боймирза Ҳайитни «Туркистон батальони» тузиш ташаббусида бўлганликда айблайдилар. «Ўша йил (1941) кузининг бошида ҳарбий асир Ҳайитов концлагер маъмуриятига, у орқали Германия қўмондонлиги вакилига «Германия рейхининг улуғ фюрерига» ёрдам кўрсатиш учун ўрта осийлик асирлар армияси таркибида янги ҳарбий бўлинма – «ССР Туркистон батальони» тузиш ташаббуси билан мурожаат қилади». Гарчи Ҳайитовнинг аризаси матни келтирилмаган бўлса ҳам, бу гапни рост деб фараз қилиш мумкин. Аммо бутун шарт-шароитларни тадқиқ қилайлик-чи, унинг бундай ариза ёзишга ҳаққи бормикин?

Боймирза Ҳайит туғилган йили амалдаги мавжуд қонунлар асосида миллий давлат – Туркистон Миллий Ҳукумати қурилган эди. Рус большевиклари таркибан байналмилал бўлган бу ҳукуматни тан олмай, қароқчилардай талончилик ва зўравонлик йўли билан уни йиқитдилар. Ёш Боймирза ана шу йиқитилган, аммо таслим бўлмаган давлатнинг омон қолган фуқаролари қўлида таълим олди ва йигит ёшида буларнинг ҳам қатағонга дучор бўлганини кўрди. Аскарликка чақирилганда совет армияси босқинчи армия сифатида Польшани босиб олганини кўрди. Офицер бўлиб хизмат қиларкан, ўз юртдошларига нисбатан адолатсиз муомала қилаётган ҳарбийларнинг дашномларини ички нафрат билан эшитди. Финляндия урушидан тинкаси қуриб чиққан Совет давлатининг эндиликда Олмония ҳарбий кучларига дош беролмай, ўз ҳарбий қисмларини энг оддий ўқ-дори ва озиқ-овқат билан ҳам таъминлай олмаётганини фаҳмлади. Қаҳрамонона жанг қилган аскарларнинг ҳам қурол-аслаҳаси етарсизлигидан душман оташига «ем» бўлаётганини, чекинганлар эса тутдай тўки-

лаётганини кўрди. Душманга асир тушмаслик учун ўзини ўзи отиши керакмиди? Ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган, урушга чақирилиш арафасида эндигина уйланган ва ёш рафиқасини қорнида боласи билан қолдирган 22 ёшли навқирон йигит ўз жонига суиқасд қилиши керакмиди? Немис армиясининг қуроли кучларидан фойдаланиб олиш юрти Туркистонни озод қилишни ўйласа ва бунинг режаларини тузса, бунинг нимаси жиноят? Бу айнан ватанпарварликнинг ўзи-ку! Тўғри, бу – империяга нисбатан душманлик! Ҳеч қандай империя бир эзилган миллат учун ватан бўлолмайди. Ватан бу – оталар юрти. Ватан бу – оталар юртидаги эл-элатнинг, тақдир ато этган қон-қардош қавмларнинг мангу биргалиги ва ҳурлиги. Шундай ватан учун жанг қилмоқ ор ва номус, шон ва шараф ишидир. Миллат тепасида мушт ва қамчи кўтариб турган, ғинг деб оғиз очганини турмаларга тиқиб ва қириб ташлаётган давлат Ватан эмас. Бундай давлатга хизмат қилиш манқуртликнинг нишонасидир. Боймирза Ҳайит, чамаси, «Туркистон легиони»ни тузиш ташаббусида бўлганда шуларни ўйлаган.

Боймирза Ҳайитнинг қораловчилари Мустафо Чўқаев билан Вали Қаюмхонни ҳам «таниқли миллатчилар», «ватан сотқинлари» деб баҳолайдилар, уларнинг «Туркистон Миллий Қўмитаси»ни имкон қадар камситадилар, Вали Қаюмхон «доно устози ва севимли ўқитувчиси» Мустафо Чўқаевни заҳарлаб, унинг ўрнига «Миллий Қўмита Президенти» лавозимини эгаллади... 1942 йил сентябрдан Боймирза Ҳайит «Туркистон Миллий Қўмитаси»нинг ҳарбий бўлими бошлиғи ва Вали Қаюмхоннинг ўринбосари бўлди» дейдилар. Бу гапларни ҳам озгина шарҳламоқ керак. Мустафо Чўқаев ҳақида яқинда Озод Шарафиддиновнинг мақоласини ўқидик ва М.Чўқаев кимлигини билдик. Айрим деталларни эслайлик.

Мустафо Чўқай 1890 йил 7 январда Оқмачит (ҳозирги Қизилўрда)да туғилган. Петербург университетининг ҳуқуқ факультетини аълога тамомлаган. Талабалик йилларидаёқ миллий масалаларга оид мақолалари туфайли машҳур туркиётчи олим Вилгельм Радловнинг диққат-эътиборини қозонган. 1917 йилдан 27 ёшидаёқ

Туркистон миллий ҳаракатининг олдинги сафларида бўлган. Қўқон шаҳрида қурилган Туркистон Миллий Мухторият Ҳукумати муассисларининг энг асосий ва энг кучли аъзоларидан эди. 1918 йил февраль ойида икки ойлик бу ҳукумат маркази Қўқон шаҳрини Самарқанд, Тошкент ва Фарғонадан жўнатилган большевикларнинг ҳарбий қисмлари муҳосара қилдилар. Пулемёт, замбарак ва граната овозлари гумбурлаб турган бир вазиятда эндиликда ҳукумат бошлиғи Мустафо Чўқайга ультиматум юбориб: 1) Мухтор ҳукумат совет ҳукуматини тан олишини; 2) Туркистон халқини совет ҳукуматига бўйинсунишга чақирувчи баённома чиқаришини; 3) Аҳоли қўлидаги қуролларни йиғиб олиб, большевикларга таслим этишини; 4) Миллий ҳукумат милиция ташкилотининг тарқатилишини ва ҳоказоларни талаб қилдилар. Мустафо Чўқай ўшанда шундай деб жавоб берганди:

– Куч сизлар тарафда. Биз эса ҳозирча ўз миллий ҳақларимизни таниганмиз ва идрок этганмиз. Шундан бошқа кучимиз йўқ. Бу курашда бизни енгасиз, бунга ҳеч шубҳа қилмайман. Шундай бўлса ҳам, биз на сизнинг ҳокимиятга келиш ҳаққингизни, на-да Туркистонда совет ҳукуматини асло тан олмаймиз...

Шу жавобдан 20 дақиқа ўтгач, яъни кечаси соат ўн биру қирқда большевиклар Миллий Ҳукумат аркони биносини оташладилар (Қаранг: Ҳур Туркистон учун: газета. 1976 йил 15 январь).

Вали Қаюмхонга келсак, у 1902 йилда Тошкент шаҳрида туғилган. Фитрат маданият ишлари вазири бўлган замонларда бир гуруҳ ёшлар қатори Берлинга ўқишга юборилган. Биз ҳозирги кунларда Америка, Англия, Туркия каби давлатларга миллий мутахассислар тайёрлаш учун ўқишга ёшларни юбораётганимиз каби... Катта умид-орзулар билан ўқишга кетган эди. Аммо ҳали Берлиндалиқ чоғидаёқ ўқишни битириб Тошкентга қайтган дўстлари қамалаётгани ва кўздан гумдон қилинаётгани ҳақидаги хабарни эшитиб, юртига қайтмасликка қарор қилган эди.

Боймирза Ҳайит «Туркистон Иккинчи жаҳон уруши йилларида. 1939 – 1945» мақола-

сида шундай деб ёзади: «Олмон-Совет уруши бошланган йилларда Олмонияда бўлган туркистонлик зиёлилар 1939 йилда Олмония билан Совет Иттифоқи орасида Польша тақсим этилгандан кейин Туркияга кўчдилар. Ўша йилларда Парижда яшаётган Мустафо Чўқай ва Берлинда турган Вали Қаюмхондай икки туркистонлик зиёли Советлар Иттифоқи ҳокимияти остида яшаб келган турк қавмларининг муҳожир зиёли вакиллари ила ўз мамлакатларидан келган ҳарбий асирларнинг анкеталарини тайёрлаш билан машғул бўлдилар (бу асирларни ишлашга жалб этиш учун тузилаётган эди – М.А.). 1941 йил декабрида Мустафо Чўқай вафот этди. 1942 йил августида Вали Қаюмхон раислигидаги «Туркистон Миллий Бирлик Қўмитаси» тузилди. Айни замонда, «Миллий Туркистон» журнали нашр этилди. Журналнинг биринчи сони (15.8.1942)да: «Бизнинг йўл оталар йўлидир, мустақиллик йўлидир», – дея баёнот берилган эди. Олмон давлати миллий қўмитанинг бу сиёсий йўлини ўрганиб чиқди, аммо унинг сиёсий ниятига қарши чиқмади».

Хуллас, Боймирза Ҳайит 1942 – 1945 йилларда «Туркистон легиони» таркибида империяга қарши жанг қилди. Олмон давлати 24 март 1945 йилда Туркистон Миллий Бирлик Қўмитасини Туркистон Миллий Ҳукумати сифатида расмий вашиқа билан таниди.

Урушдан кейин туркистонлик ҳарбийларнинг тақдири фожиали тус олди. Бунни юқорида зикр этилган мақоладан муфассал ўрганиш мумкин (Шарқ юлдузи. 1992. №3). Боймирза Ҳайитнинг ўзи эса Оллоҳнинг лутфи ва тақдир тақозоси билан омон қолди ва илмий оламга шўнғиди. Тошкентдаги университетда ўқигани иш бермагач, Ҳарвард университетига (Ҳарвард эмас, Мюнстер, Олмония – А.К.) ўқишга кирди. 1947 – 1950 йилларда фалсафа факультетини тамомлаб, «Қўқон ва Алаш Ўрда Миллий Ҳукуматлари» мавзуида диссертация ёқлади. Шундан сўнг кетма-кет «Туркистон XX асрда» номли асарини ёзиб тугатди. Бу Боймирза Ҳайитнинг биринчи марта немис тилида ёзган асари бўлиб, у турли журналларда мақолалар билан чиқар, асарлари радио дастурларидан

ўрин олар, илмий конференциялар, турли ўлка университетлари ва бошқа халқаро илмий конгрессларда, симпозиумларда маърузалар билан қатнашар эди.

1957 йилда (40 ёшида) Лондон университети, 1966 йилда Ҳарвард университетига ўзбек-турк тилидан, Туркияда 1973 – 1974 йилларда Анқарадаги Ҳожитепа университетининг социал ва идорий билимлар факультетида таърихдан, Истанбул университетининг адабиёт факультетида умумтурк тарихидан, 1986 – 1987 йилларда Истанбулдаги Мармара университетининг адабиёт факультетида қадимги турк тарихидан дарслар берди. Айни чоғда, илмий тадқиқотларини ҳам давом эттирди. «Совет Русиясининг Туркистон мисолида Шарқ сиёсати», «Туркистон иқтисодий масалалари», «Туркистон Русия ва Чин орасида», «Осиё ва Оврупо қалбидаги Туркистон» каби асарлари бу тадқиқотлар ичида энг мукаммалларидир. Бундан ташқари, бу даврда унинг 300 дан ортиқ мақолалари босилиб чиқди. 1987 йилда эса инглиз тилида «Рус ҳокимияти остидаги Ислом ва Туркистон» номли асари (549 бет) босилиб чиқди. Унинг «Совет Русия империализми ва турк дунёси» (392 саҳифа), «Туркистон Русия ва Чин орасида», «Советлар Бирлигида туркликнинг ва исломнинг баъзи масалалари» (20 босма табоққа яқин) китоблари бир қатор тилларга таржима қилинди.

Боймирза Ҳайит асарларининг энг муҳим фазилати шундаки, улар ўқувчида ҳеч шубҳа қолдирмайди. Ҳамма фикрларини кўплаб манбалар, мисоллар билан далиллайди. Кўрсатган манбалари эса ҳаводан олинган эмас. Кўпчилиги бизнинг расмий матбуотимиз саҳифаларида эълон қилинган материалларга асосланади. Чунончи, унинг «Туркистон Русия ва Чин орасида» номли асари 414 саҳифадан иборат. Турк, рус, шарқ ва ғарб манбаларининг асл нусхаларидан фойдаланиб Темур чоғидан то 1924 йил охиригача Туркистоннинг бутун тарихини ва энг ҳаётий масалаларини 12 бўлимда баён этган. Советлар бир бутун Туркистонни Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон ва Ўзбекистон дея беш қисмга бўлиб ташлаганлари, Хитой эса Туркистоннинг шарқ

қисмини Синкианг дея хитойлаштириб, бутун бойликларини сўриб ётгани муфассал кўрсатилган. Туркнинг ва турк тарихининг қўним ери, туркнинг она юрти Туркистоннинг бундай жиддий, илмий, шубҳага ўрин қолдирмайдиган, бетараф (объектив) ёзилган тарихи йўқ деб бемалол айтавериш мумкин. Асар охиридаги 24 саҳифалик ўринда 400 дан ортиқ ёзувчи ва олимнинг 700 га яқин турли тилларда чиққан китоб ва тадқиқлари манба сифатида келтирилган. Сўнгги 34 саҳифада эса шахслар (17 бет), жуғрофий номлар (8 бет), қавмлар ва сулолалар (3 бет) ва жанглар, қурилишлар институтлар, газета-журналлар, маданий ва сиёсий жараёнларнинг отлари (6 бет) индекс қилиб берилган. 3 расм ва 5 харита ҳам илова этилган. Шуларнинг ўзиёқ бу асарнинг нақадар катта қийматга эга эканлигини кўрсатади.

Боймирза Ҳайит журналистларнинг «қандай асарлар ёзишни истадингиз-у, ёзолмай қолдингиз?», «Қандай асарларингиз нашр бўлмай қолди?» деган саволларига 1988 йилда шундай деб жавоб берган эди:

– ... Жуда истаганим ҳолда ёзишни жуда истасам ҳам, ёзолмаганларим: «Туркистоннинг янги замон адабиёти тарихи», «Жадидчилик жараёни», «Бухоро ва Хоразм давлатларининг Туркистон тарихидаги ўрни», «Туркистонда исломнинг такомили», «Туркистон жуғрофияси», «Советлар Бирлигида исломнинг аҳволи», «Сибирида турк маданияти». Булар ёзилиши керак эди, ёзолмадим. Бунинг ёнида «Шарқий Туркистон» ҳақида тадқиқотлар йўқ даражада оз. Шарқий Туркистон борасида ҳам тадқиқотлар қилиниши керак эди...

– 40 йил давомида ишлаб, яратганларимнинг бир қисмини ичига олган «Туркистон энциклопедичен» лойиҳасини тузган эдим. Лекин моддий қийинчиликлар туфайли ҳануз бу битмаган, аммо бошланган ишимни нашр этишга имкон тополмайман, шекилли. Иншооллоҳ, бунинг амалга оширадиган бир нашриётчи чиқиб қолса, турк маданий ҳаёти бу энциклопедияга ҳам эга бўлиб қолармиди.

1992 йилга келиб Боймирза Ҳайит ёзолмадим деб армон қилган асарларидан бирини ёзиб битказди. Бу «Босмачилар»: Туркистон миллий кураши тарихи (1917 – 1934 йиллар)» асаридир. Боймирза Ҳайит Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига ёзган хатида бу асарни ёзиб битказгунча юраги ёрилар даражага келганини изҳор этади. Ёзилмаган асарларимни, зора, ёшлар ёзишса деб умид қилади. У ўғли Бекмирза ва бошқаларнинг «Ўз ҳаётингизни ҳам ёзинг» деган тилакларига жавоб бериб: «Билмайдиларки, бунинг ёзмоқ осон иш эмас, чунки ўтган кунларни ўйлаб уни қоғоз устига чиқариш вақтида инсон титрайди», – деб ҳолини баён этади.

Чиндан ҳам, Боймирза Ҳайит ўлиш ва тирилиш, тирилиш ва ўлиш билан тенг келади-ган жуда оғир, таҳликали, қўрқинчли, илҳомли, вулқонли, шарафли, мардона ҳаёт йўлини босиб, қонли юрак, инфаркт билан бўлса-да, бизнинг бахтимизга, миллатимизнинг орномуси, жаҳондаги тирик овози бўлиб 75 ёшга етиб келди.

Энди бизнинг вазифамиз унинг қадрига етмоқ, асарлари куллийтини халқимизга етказиб бермоқдан иборатдир.

БОЙМИРЗА ҲАЙИТ – ҲАЁТИМДА ЮКСАК ЎРИН ЭГАЛЛАГАН УЛУҒ ЗОТ!

(Хотиралар)

Шухрат Барлос

1992 йили Президент Ислом Каримовнинг фармони ва ҳукуматнинг қарори билан 2500 дан кўпроқ ёш йигит ва қизларимизни Туркия университетларига ўқишга юборишди.

Анқарада «ТОМЕР» тил ўрганиш курсида бир ойда турк тилини бемалол ўрганиб олдим ва устоз Боймирза Ҳайитнинг, Мустафо Чўқайнинг Туркияда чоп этилган деярли барча китобларини ўқиб чиқдим.

1993 йилда Анқарада Турк Ожакларида устоз Боймирза Ҳайит билан учрашувимиз бўлди. Бошқа болалар ҳам келганди. Учрашувни устоз Ўрхон Қовунчи ташкил қилган эди. Домла ярим соатча маъруза қилди. Ўзим қизиққан ва билмаган кўп нарсаларни сўраб билиб олдим. Учрашув тамом бўлгандан сўнг Ўрхон ака: «Боймирза домла сиз билан гаплашгиси келяпти, қолинг», – деди. Боймирза ота билан тонгги соат тўрт яримгача гаплашдик. Ҳали ҳам эсимдан чиқмайди...

У кишининг берган қисқагина панд-насиҳатлари, таълимотлари ва тавсиялари ҳаётимда жуда кўп вазиятларда керак бўлди. Туркиянинг энг нуфузли университетларидан бирида 1 йил тил курси ва 4 йил бакалавр ўқишим керак эди. Лекин шу устознинг ўргатган методикаси билан аъло баҳолар билан 2 йилда экстерн имтиҳон топшириб диплом олдим. Диплом ишим «Türkistan Milliy Azadlik Harekatındaki Enver Paşanın rolu ve ermeni meselesi» мавзусида эди. Профессорим Мустафо Кафали кетаётганимда: «Helal olsun, afferin», – дея кузатган эди. Ватанга қайтиб келиб, сарсон-саргардон бўлдим. Дипломимни тан олишмади, иш йўқ, бозорда картош-

ка-пиёз сотиб кун кўрдим. Кузда қовун-тарвуз, қишда эса «Ипподром» бозорида кийим-кечак олиб сотардим. Бозорда «общий тетрадь»га ёзиб ўтирардим. Шу ёзганларимни ҳаётимда биринчи марта 2015 йили китоб қилиб чиқардим. Ҳозирги кунда мақола ва китобларим Афғонистонда, Қозоғистонда, Қирғизистонда, Туркияда, Ўзбекистонда, Грузияда ва Россияда чиқди.

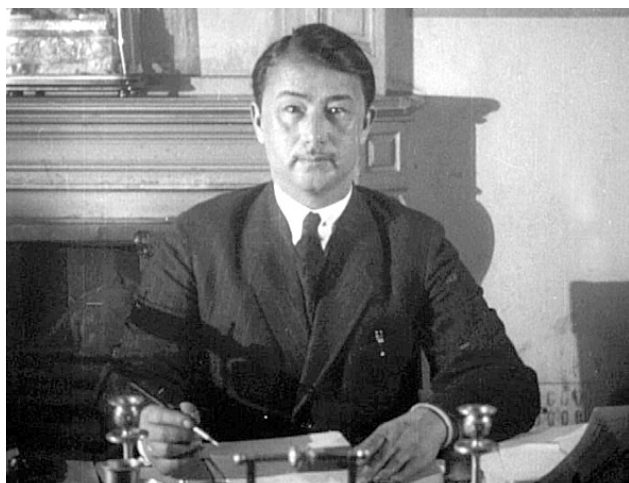
Ҳаётда қандай мартабага эришган бўлсам, энг аввало, устозим Боймирза Ҳайитнинг қисқагина вақт ичида менга берган панд-насиҳатлари, таълимотлари, тавсиялари ва унинг ёзган китоблари эвазига эришдим. 90-йиллар охирида бир неча марта Германияга, Туркияга, АҚШга, Австрияга симпозиумларга чақирди. Лекин бора олмадим. Сабаби, бозорда картош-ка-пиёз сотиб, бола-чақамни боқишим керак эди. Сиёсатга аралашиб қолмай, кўзга тушиб қолиб, қамалиб кетмай деб ҳамма нарсадан воз кечдим. Ҳали ҳам жимгина юраверардим. Лекин куну тун, иссиқ-совуқ демай, бозорда ўтириб, тирикчилик қилиб юрганда ёзганларим инсофимни қийнади. Ўқиган-билганимни халқимга беришим керак. Қарздорман халқимдан. Чет элда шу халқимнинг пулига ўқидим.

Хорижда олган дипломимни ҳукумат тан олмаган бўлса ҳам, хизматимни ва меҳнатларимни халқим тан оляпти. Худога шукр, ёзган китобларимни ва мақолаларимни кўпчилик қидириб ўқияпти ва «яна ёзинг» деб талаб қиляпти. Кимлардир кўролмаслик қилиб устимдан ёзиб, орқамдан иғволар тарқатган бўлса, уларнинг расвоси чиқиб ётибди. Улар билан ишим йўқ. Менга сиёсат ҳам керак эмас. Лавозим ҳам, уй-жой ҳам керак эмас. Энди менда ҳаммаси бор. Фақат ўқиганларимни, билиб-ўрганларимни халқимга бера олсам бўлди. Бу – менинг қарзим!..

АБДУРАҲИМ ЮСУФЗОДА – ҚАТАҒОН ҚУРБОНИ

Р.Шамсутдинов, Д.Хомидов, А.Маҳкамов

БХСРнинг СССРдаги мухтор вакили ўринбосари
Абдурахим Юсуфзода (1924 феврал – ноябр)

1937 йил 11 апрелда ЎзССР НКВД 4-бўлим, 4-бўлинма катта лейтенанти Арвид Адамович Лацис А.Юсуфзодани Тошкентдаги турмада тергов қилган. Тергов баённомасидан айрим савол-жавобларни келтирамиз.

Савол: «Миллий Иттиҳод» аксилинқилобий миллатчи ташкилотига қандай аъзо бўлганлигини айтиб беринг.

Жавоб: 1920 йил декабрда БХСР ҳукуматида ишлаётган давримда мен Афғонистонга элчи этиб тайинланганман. Бу масала бўйича БХСР Халқ Нозирлари Кенгаши раиси Файзулла Хўжаев мени ўз олдига чақиртириб, «Сизнинг Афғонистонга элчи этиб тайинланишингиз Ҳошим Шойиқнинг шартларига рози бўлсангизгина амалга ошиши мумкин», – деб айтган. Шундан сўнг мен Ҳошим Шойиқнинг олдига борганман. У менга «Миллий Иттиҳод» номли махфий ташкилот борлигини, унинг мақсади

барча мусулмонларни совет ҳокимиятига қарши бирлаштириш эканлиги, ташкилотнинг Бухородаги бевосита вазифаси собиқ амир мулки ўрнида мустақил буржуа-миллатчи давлат тузиш, қизил армияга қарши курашиш эканлиги, БХСРнинг барча раҳбарлари шу ташкилотга аъзолиги ва агар мен ҳам Афғонистонга элчи бўлишни истасам, «Миллий Иттиҳод» аъзоси бўлишим шартлигини айтди. Мен ташкилотга киришга розилик билдирдим. Эртаси куни Ҳошим Шойиқнинг хонадонидида Қуръон ва револьверни қўлимга олиб «Миллий Иттиҳод» ташкилотига содиқ бўлишликка қасамёд қилдим. Ташкилот раҳбарлари Абдуқодир Муҳитдинов, Абдувоҳид Бурҳонов, Қосим Ҳакимов ва Ҳошим Шойиқлар кўз олдига менинг аъзолигим расмийлаштирилди.

Савол: «Миллий Иттиҳод» аксилинқилобий миллатчи ташкилоти аъзоларидан кимларни биласиз?

Жавоб: Аксилинқилобий миллатчи ташкилот аъзолари сифатида Мўинжон Аминов, Ота Хўжаев, Мукомил Бурҳонов, Ҳалим Ашуров, Масхар Бурҳонов, Абдурахим Сатторов, Абдурашид Мукомиллов, Қори Йўлдош Пўлатов, Порсо Хўжаев, Ҳамро Хўжаев, Саттор Хўжаев, Зиёвиддинов Олимжон, Муҳитдин Ҳакимов, Мусажон Саиджонов, Мухторжон Саиджонов, Ёқубзодаларни биламан. Бошқаларни ҳозир эслаб олмайман.

Мазкур савол-жавоблардан шуни англаш мумкинки, НКВД ходимлари қандай қилиб бўлмасин А.Юсуфзодани «Миллий Иттиҳод» ташкилотининг фаол аъзолари сафига киритиш ва шу асосда унга «аксилинқилобий миллатчи

унсур» тамғасини ёпиштириш мақсадида бўлганлар.

Терговчи сўроқ давомида уни «босмачилик» ҳаракатини қўллаб-қувватлаш, Анвар Пошо ва Жамол Пошо каби истиқлолчилик ҳаракати етакчилари билан боғлашга уринган.

Савол: БХСРнинг Афғонистондаги элчиси бўлганингизда кимдан ва қандай буйруқ олгансиз?

Жавоб: Афғонистонга БХСР элчиси бўлиб борганимда Абдуқодир Муҳитдинов томонидан Қизил ярим ой ташкилоти раҳбари Жамол Пошшо деган шахс билан мустаҳкам алоқа ўрнатиш ҳақида буйруқ олганман. Ва бутун фаолиятим давомида айнан унинг (Жамол Пошонинг) буйруқларини бажариш билан машғул бўлганман.

Савол: Жамол Пошодан қандай кўрсатмалар олгансиз?

Жавоб: Жамол Пошо менга биринчи учрашувимиздаёқ ўзининг Афғонистондаги «Иттиҳоди Исломи» ташкилотининг раҳбари эканлигини айтган. Жамол Пошо билан суҳбатларимиздаги барча кўрсатмалар совет ҳокимиятига қарши курашиш ҳақида бўлган ва қуйидагиларни ўз ичига олган:

1. РСФСРнинг Афғонистондаги вакили билан ҳеч қандай алоқаларга киришмаслик. Қизил армиянинг хатти-ҳаракатларига норозилик билдиришга доир хабарлар бундан мустасно.

2. Совет ҳокимиятига қарши Афғон ҳукумати билан махфий равишда шартнома тузиш ва бу орқали Афғонистонга олтин ташиб кириб, у ердан қурол олиб чиқиш.

3. Барча чораларни кўрган ҳолда БХСРдан совет қўшинларини олиб чиқишга эришиш.

4. Қизил армияга қарши курашда босмачиларга кўмак бериш.

Жамол Пошо бу кўрсатмаларни беришда БХСР ҳукумати билан келишган ҳолда иш қўраётганлигини айтган.

Савол: Сиз қачон БХСРнинг Афғонистондаги элчиси лавозимидан ортга қайтарилгансиз ва бунга нима сабаб бўлган?

Жавоб: БХСРнинг элчиси лавозимидан 1922 йил июль ойида, Ҳошим Шойиқнинг ўрнимга

келиши биланоқ, БХСРнинг ҳеч қандай расмий чақирувисиз бўшатишганман. Менинг Ҳошим Шойиқ билан алмаштирилишим борасида Файзулла Хўжаев билан суҳбатлашганман. Файзулла Хўжев менга: «Сизни лавозимдан бўшатишимизнинг асосий сабаби ёмон ишлаганингиздир. Сиз Жамол Пошонинг кўрсатмаларига бўйсунмасдан, РСФСРнинг мухтор вакилини буйруқларини бажаргансиз. Бизнинг вазифамиз мустақил буржуазия республикасини барпо қилиш, сиз эса бу вазифага қарши иш тутдингиз», – деб жавоб берган.

Терговда БХСР асосчиларидан бири, унинг Марказий Ижроия Қўмитаси раҳбари бўлган Усмон Хўжаев ҳақида ҳам саволлар берилган. Маълумки, совет ҳукуматининг Бухорода олиб борилаётган сиёсатиға қарши бўлган Усмон Хўжа Афғонистонга қочиб ўтганидан сўнг у билан учрашган БХСРнинг ягона расмий вакили А.Юсуфзода бўлган.

Савол: Усмон Хўжаев Афғонистонга қочиб ўтганидан сўнг у билан бўлган суҳбатларингиз мазмунини ҳақида гапириб беринг.

Жавоб: Мен Усмон Хўжаев Афғонистонга қочиб ўтиши биланоқ унинг ҳузурида бўлиб, бу ерга кўчиб ўтишига асосий сабаб нима бўлгани ҳақида сўраганман. У менга қуйидагиларни айтган: «Мен ўз қўшиним билан Шарқий Бухорода қизил армияга қарши курашда раҳбарлик қилиш учун келгандим. Бироқ Иброҳимбек билан учрашганимда у мени тан олишни истамади. Кейин мен ўша ерда жойлашган қизил армия қисмларидан Иброҳимбекка қарши кураш учун қурол талаб қилдим. Аслида, мен бу қурол билан қизил армиянинг ўзини қувиб чиқармоқчи эдим. Бундан хабар топган қизил армия менга қарши чиқди ва мен қочишга мажбур бўлдим. Мен Бухорога қайтмоқчи эдим, аммо Қаршига етгач, Абдуқодир Муҳитдинов томонидан Афғонистонга қочиш тўғрисида буйруқ олдим. Бу ерда мен амир Омонуллохоннинг кўмаги билан қизил армияга қарши курашга раҳбарлик қилдим ва Шарқий Бухорода ҳаракат қилаётган Анвар Пошо жангчиларига қўшилдим».

Кейинги суҳбатларимизда Усмон Хўжаев совет ҳукуматиға қарши кураш ҳақида Жамол

Пошонинг менга берган буйруқларини так-
порлаган.

Савол: Усмон Хўжаев ва Ҳошим Шойиқлар
халқ душмани деб эълон қилингандан кейин
уларнинг «Миллий Иттиҳод» аъзолари билан
алоқалари ҳақида сизга нималар маълум?

Жавоб: 1923 йилнинг бошида БХСРнинг
дипломатик ходими Салихов менга Файзул-
ла Хўжаев махсус тайинланган шахс – Ҳайдар
Ҳаётийни Афғонистонга дипломатик ходим
сифатида юборганини, у орқали Усмон Хў-
жаев ва Ҳошим Шойиққа хат йўллагани, хатда
уларнинг нима бўлишидан қатъи назар БХСРга
қайтмаслиги шарт эканлиги, агар шундай бўл-
са, унга, яъни Файзулла Хўжаевга ёмон бўли-
шини айтган.

Тергов давомида А.Юсуфзода турли қийноқ
ва босимлар остида Муинжон Аминов, Ота Хў-
жаев каби собиқ сафдошларига қарши кўрсат-
малар беришга мажбур қилинган эди.

Савол: Муинжон Аминовнинг аксилинқило-
бий фаолияти ҳақида нималарни биласиз?

Жавоб: 1922 йилда Шарқий Бухорода РСФСР
ваколатхонасининг талаби билан махфий таш-
килотнинг аксилинқилобий фаолиятини фош
этиш бўйича комиссия тузилган. Мен мазкур
комиссиянинг раиси бўлганман. Мазкур ко-
миссиянинг фаолияти давомида «Миллий Ит-
тиҳод»нинг бир қанча жойлардаги ташкилот-
лари фош этилган. Бу вақтда БХСР МИҚ раиси
бўлган Муинжон Аминов бундан бохабар бўл-
гач, мазкур иш бўйича қўлга олинганларни
озод қилишни буюрган ва иш тўхтатилган. У
қизил армия ҳарбий қисмларига қаршилиқ қи-
лиш мақсадида унинг таъминотини узган.

Савол: Ота Хўжаевнинг аксилинқилобий
фаолияти ҳақида сизга нималар маълум?

Жавоб: 1921 йилда Ота Хўжаев БХСРнинг
Шарқий Бухородаги фавқулодда вакили этиб
тайинланган. У Шарқий Бухорога кетишда ўзи
билан бирга кўп миқдорда олтин олган эди.
Бу вақтда Шарқий Бухорода қандайдир Эшон
Султон исмли шахс бошчилигида босмачилар
тўдаси ҳаракат қиларди. Тўда сон жиҳатдан
йирик, бироқ қуроли етишмасди. Ота Хўжаев
тинчлик сулҳи тузиш баҳонасида босмачилар
тўдасининг олдига бориб, уларга тўнлар бер-

ган ва қурол сотиб олиш учун Бухородан келти-
рилган олтинларни тақдим этган.

Савол: Бу ҳақида сиз қаердан билгансиз?

Жавоб: Менга бу ҳақида босмачилик ҳара-
катининг йирик вакилларида бири Давлат-
мандбий 1921 йили Афғонистонга келганида
айтиб берган.

Тергов сўнгида А.Юсуфзода ўзининг сафдо-
ши ва маслакдоши Файзулла Хўжаев ҳақида қу-
йдаги воқеани айтиб берган:

Савол: Маълумотингизни яна нималар би-
лан тўлдирмоқчисиз?

Жавоб: Тахминан 1928 йилда Тошкентда нон
карточкалари жорий қилинган эди. Мен шах-
сан бундан норози эдим ва ўша пайтда Фай-
зулла Хўжаевнинг хонадонидан эканлигимдан
фойдаланиб ундан бу ҳолат яхшими ёки ёмон-
ми деб сўрадим. Файзулла Хўжаев менга: «1918
йилдан ҳам баттар бўлади. Халқ очликдан ўла-
ди», – деб айтди. Мен: «Нега сиз – Ўзбекистон
рахбари бунга йўл қўймоқдасиз?» – деб савол
бердим. Бу саволга Файзулла Хўжаев: «Мен ке-
рак бўлса яна 100 йил халқ комиссарлари раиси
бўлиб ишлай оламан, менда ҳамма нарса етар-
ли, қорним тўқ, машинада сайр қила оламан,
лекин халқимга юрагим ачишади, халқ қий-
налмоқда, лекин қўлимдан нима ҳам келарди,
биз ўзбеклар руслар учун худди овчиларнинг
итимиз – овчи сайр қилиб роҳатланади, ит эса
тилини чиқариб думини ликиллатиб худди
хурсанддек юраверади. Ит овчи олдида қандай
бўлса, биз ҳам руслар олдида шундаймиз», –
деб жавоб берган.¹

1937 йил 20 июлда А.Юсуфзода собиқ БХСР-
нинг Германиядаги элчиси Мукомил Бурҳо-
новнинг иши доирасида қўшимча тергов қи-
линган, табиийки, бу саволларга берилган
жавобларнинг тўғрилиги шубҳалидир.

Савол: Мукомил Бурҳоновни кўпдан бери
биласизми ва у билан муносабатингиз қандай
бўлган?

Жавоб: Мукомил Бурҳоновни мен инқилоб-
гача бўлган даврдан буён биламан, у билан ўза-
ро муносабатларимиз яхши, биз доимо дўстона
алоқада бўлганмиз.

¹ Бу маълумотлар АндДУ тузилмасидаги Қатағон қурбонлари
хотираси музейининг 17-стендидаги материаллардан олинган.

Савол: Мукомил Бурҳоновнинг «Миллий Иттиҳод» ташкилотига мансублиги ва шу аксилинқилобий миллатчи ташкилотнинг аъзоси сифатидаги фаолияти ҳақида кўрсатма беринг.

Жавоб: 1932 йили мен Бурҳонов хонадонда бўлганман. Мукомил Бурҳонов инқилобнинг дастлабки йилларини ва ўзининг сиёсий фаолиятини эслаб менга қуйидагиларни айтиб берган: «1919 йили Тошкент шаҳрида Мунавварқори Абдурашидхонов билан мулоқотда бўлиш насиб этган эди. У мени аксилинқилобий, миллатчи «Миллий Иттиҳод» ташкилоти топшириқлари бўйича фаол хизмат қилишга қасамёд қилдирди. Менинг зиммамга аксилинқилобий, миллатчи ташкилотга янги аъзоларни тортиш вазифаси юклатилганди. Мен биринчи қуйи ташкилотни Каттақўрғонда ташкил қилдим. Бухоро амири ағдарилгач, Бухорога келганимдан сўнг Бухорода аксилинқилобий миллатчи «Миллий Иттиҳод» ташкилотига аъзолар тортиш учун қатор ишлар қилдим».

Савол: Мукомил Бурҳонов «Миллий Иттиҳод» аксилинқилобий миллатчи ташкилотига айнан кимларни тортганини сизга айтганми?

Жавоб: Бурҳоновнинг айтишига қараганда, «Миллий Иттиҳод»га янги аъзоларни жалб этиш унинг асосий вазифаси бўлган. Бурҳонов менга «Миллий Иттиҳод» аксилинқилобий миллатчи ташкилотига тортилган бир қатор шахсларни айтди. Унинг ўзи жуда кўп номларни айтган, бироқ мен ҳозир уларни эслай олмаيمان.

Савол: Мукомил Бурҳоновнинг Германияга бориши сабаблари ҳақида маълумот беринг.

Жавоб: 1922 йили даволаниш мақсадида Файзулла Хўжаев Германияга борган. Мукомил Бурҳонов Файзулла Хўжаевнинг энг яқин кишиси бўлган. Шу боис Файзулла Хўжаев билан биргаликда чет элга кетган.

Савол: Файзулла Хўжаев ва Мукомил Бурҳоновнинг Германиядаги сиёсий фаолияти ҳақида сизга нималар маълум?

Жавоб: 1923 йили мен БХСРнинг Москвадаги мухтор вакили этиб тайинланганман. Бу вақтда, Бурҳоновнинг менга айтишича, Файзулла Хўжаев билан бирга Берлинга келганларида

Файзулла Хўжаев Германия газеталарининг мухбирларига интервью берган. Германия ҳукумати вакиллари билан уч-тўрт марта яширин учрашувларда бўлган. Бу махфий учрашувлар улар яшаётган меҳмонхонада бўлиб ўтган. Бу учрашувларда Файзулла Хўжаевдан ташқари бухороликлардан Мукомил Бурҳоновнинг ўзи, Абдувоҳид Бурҳонов ва Олимжон Идрисийлар бўлган. Бу учрашувлардаги суҳбатларнинг мазмуни Германия ҳукумати билан ўзаро муносабатлар ўрнатиш, Бухоро Республикасининг мустақиллигини мустаҳкамлаш, ўзаро вакиллар алмашиш ва доимий савдо муносабатларини ўрнатиш бўйича биргаликда ҳамкорлик қилиш масалаларидан иборат бўлган.

Савол: Мукомил Бурҳонов аксилинқилобий муҳожирот билан учрашганмиди?

Жавоб: Мукомил Бурҳонов Файзулла Хўжаев билан биргаликда Германияда турганида Берлинга Бухоронинг муҳожиротдаги аксилинқилобчи арбоби Носир Ҳакимов келгани, Мукомил Бурҳонов, Файзулла Хўжаев билан ўзаро учрашувида Файзулла Хўжаев Бухорода миллатчи ходимлар етишмаётган бир шароитда Носир Ҳакимовнинг муҳожиротда юрганига қарши фикр билдиргани, Носир Ҳакимов эса бунинг учун Файзулла Хўжаевга эътироз билдиргани, унинг учун ҳозирда чет элда бўлиш мақсадга мувофиқлигини исботламоқчи бўлгани ҳақидаги маълумотларни менга айтиб берганди.

Савол: Бухородаги «Миллий Иттиҳод» аксилинқилобий миллатчи ташкилотининг Германиядаги филиали ташкил этилганлиги ҳақида кўрсатма беринг.

Жавоб: Мукомил Бурҳонов билан бўлган кўплаб суҳбатларда у Туркия ва бошқа мусулмон давлатларида «Иттиҳоди Ислом» миллатчи ташкилоти яхши фаолият кўрсатаётгани ҳақида гапириб берарди. Германия ҳақида тўхталиб Мукомил Бурҳонов менга Абдувоҳид Бурҳонов ва Олимжон Идрисий Берлинда «Миллий Иттиҳод» ташкилотига асос солганлари ва Берлин филиали ўз олдида қуйидаги вазифаларни қўйганлигини айтди:

1. Германияда яшаётган мусулмон, миллатчи ходимларни бирлаштириш.

2. Бухородаги миллатчи ташкилот билан Туркия ва Афғонистондаги аксилинқилобий муҳожиротнинг ўзаро алоқасини йўлга қўйиш.

3. Германияда яшаётган бухоролик талабаларни миллатчилик руҳида тарбиялаб, уларнинг Германиядаги ўқиши даврида совет ҳокимиятига қарши кураш олиб боровчи миллатчи ходимлар бўлиб тайёрланишига эришиш.

Савол: Мукомил Бурҳонов сўнгги вақтларда советларга қарши қандай фаолият кўрсатган?

Жавоб: Мукомил Бурҳонов эътиқодли буржуа миллатчиси, унинг барча суҳбатлари «Мустақил Ўзбекистон моҳиятан миллий буржуа давлатини оммалаштиришга қаратилган, айна вақтда, у совет ҳокимиятининг душмани, чунки, унинг айтишича, улар (советлар – М.А.) кофирлардан иборат ва ўзбекларни эзмокда. Мен яна қуйидаги аниқ фактни келтириб ўтмоқчиман:

1. 1931 йил январь ойида Самарқанд шаҳрида жойлашган Шоҳрух Холботиров хонадонида тўпланиш бўлиб, унда мен – А.Юсуфзода, Холботиров Шоҳрух, Мўминжон ва Мукомил Бурҳоновлар иштирок этганмиз. Умумий суҳбатда Мукомил Бурҳонов совет ҳокимиятининг пахта мустақиллиги учун кураш бўйича тадбирларини батафсил таҳлил қилиб шундай деган эди: «Совет ҳокимияти бошқарув аппарати раҳбарлигига ақлдан озган ва безориларни қўйган, улар деҳқонларни азоблаб уларни ҳалокат ёқасига олиб келди».

2. 1935 йил февраль ойида Самарқанд шаҳрида М.Бурҳонов хонадонида бўлган эдим. Ўша пайт Мукомил Бурҳонов: «Солинав» – мусулмон тақвими бўйича янги йил якшанба кунга тўғри келмокда, шу кун катта уруш бўлади. СССРга қарши Япония ва Германия бирлашиб совет ҳокимиятини яқсон қилади, шундагина ҳаммаси яхши бўлади», – деб айтди. Мукомил Бурҳонов тушунтиришда давом этиб Япония ва Германия СССРдан техникавий жиҳатдан анча қудратли экани ва биз бу урушда уларни қўллашимиз кераклигини айтди.¹

А.Юсуфзодани қатағон қилишда бошқа маҳбуслардан турли қийноқ ва тазйиқлар

орқали олинган кўрсатмалар ҳам катта аҳамиятга эга бўлган. Масалан, 1937 йилда НКВД томонидан ҳибсга олинган Бухоро давлат кутубхонасининг собиқ бўлим бошлиғи, 1885 йилда туғилган, миллати тожик Иноятулло Бахшуллохонов терговчи саволларига жавоб берар экан, жадидлар А.Фитрат, Ота Хўжа, Муинжон Аминов, Раҳмат Рафиқлар билан бир қаторда А.Юсуфзоданинг «аксилинқилобий» фаолияти ҳақида кўрсатмалар берган. Унинг айтишича, 1918 йили Англия разведкасининг вакили Фредерик Бейли Қашғардан Тошкентга келган. А.Юсуфзода ўша вақтда Тошкент шаҳрининг Эгарчи маҳалласида, А.Фитрат билан бир маҳаллада истиқомат қилган. Абдурахим Юсуфзода ўз сафдошлари Ота Хўжа, Муинжон Аминов, Раҳмат Рафиқ, Шоул Иброҳимов, Абдураимбеклар билан биргаликда А.Фитрат хонадонида тўпланишиб инглиз ҳукумати билан музокаралар ўтказиш бўйича суҳбат қуришган. Ўша куниёқ сўл эсерлар Успенский ва Черняевскийлар орқали учрашув белгиланган ва жадидлар биргалашиб Ф.Бейлининг олдида боришган. Улар инглиз вакилидан Қашғарга қочишда амалий ёрдам сўраганлар. Инглиз разведкачиси Ф.Бейли дастлаб бу илтимосга кўнган, бироқ кейинчалик А.Фитрат ва бошқа жадидлардан Туркистонда қолиб инглиз ҳукуматида хизмат қилишини сўраган. Натижада Абдурауф Фитрат, Ота Хўжаев, Абдурахим Юсуфзода, Исмаатжон Ҳикматов, Раҳмат Рафиқ, Усмон Хўжа, Шаул Иброҳимов, Муинжон Аминовларнинг барчаси Ф.Бейлидан катта маблағни қўлга киритиб Англия разведкасига хизмат қила бошлаганлар. И.Бахшуллохонов терговда А.Юсуфзода ҳақида тўхталиб қуйидагиларни айтган: «Мен А.Юсуфзода билан ўзаро суҳбатда шуни билдимки, жадидлар совет ҳукуматидан умуман фойда йўқлигини англагач, инглизлар фойдасига ишлашга мажбур бўлишган. Бейли уларга уламочилар ва зиёлилар билан боғланиб, уларни совет ҳокимиятига қарши курашга тайёрлашни буюрган».²

¹ Бу маълумотлар АндДУ тузилмасидаги Қатағон қурбонлари хотираси музейининг 17-стендидаги материаллардан олинган.

² Каримов Н. Состоялась ли встреча представителей узбекской оппозиции с английским разведчиком? // Тарихнинг номаълум саҳифалари. Иккинчи китоб. – Б.100 – 106.

Шунингдек, 1937 йил 5 июнда НКВД торговчилари андижонлик қатағон қурбони Мухторжон Олимовдан Абдурахим Юсуфзода ҳақида маълумот беришини сўраган. У А.Юсуфзода ҳақида шундай деган: «Мен Абдурахим Юсуфзодани 1927 йилга қадар умуман танимаганман. Бироқ 1927 йили Самарқандда бўлганимда Юсуфзода билан учрашдим ва у билан тахминан икки маротаба суҳбатлашдим. Суҳбатларим давомида менга аён бўлдики, Юсуфзода Андижонда дунёга келган ва октябрь инқилобига Бухорода бўлиб, бу ерда диний фаолият, яъни руҳонийлик билан шуғулланган. Бухоро Халқ Совет Республикаси даврида эса мазкур ҳукумат топшириғи билан Афғонистонда ё консул, ё элчи бўлиб хизмат қилган. Менда шундай таассурот ҳосил бўлдики, А.Юсуфзода диний оиладан келиб чиққанлиги туфайли дастлаб миллатчилик кайфиятида бўлган, қолаверса, Файзулла Хўжаев билан анча яқин эди. Бироқ 1927 йилдан бошлаб руҳан тушқунликка тушган, ичкиликка берилган. Унинг ҳозирги аҳволига бирор-бир баҳо беришга ожизман». Шундай қилиб, юқоридаги бир қанча сохта ва асоссиз айбловлар, кўрсатмалар, чақувлар А.Юсуфзодани «халқ душмани» сифатида жисмонан йўқ қилиш учун ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилган.

НКВД давлат хавфсизлик бошқармаси 4-бўлим бошлиғи Арвид Адамович Лацис махбус А.Юсуфзодани жиноий жавобгарликка тортиш тўғрисидаги қарорида қуйидаги айбловларни илгари сурган:

«1. Юсуфзода 1918 йилдан бошлаб хорижий давлатлар билан ЎзССРни ўша давлат фойдасига тортиб олиш тўғрисидаги шартнома имзолашининг ташкилотчиси.

2. 1920 йилдан «Миллий Иттиҳод» аксилинқилобий миллатчи ташкилотнинг фаол раҳбарларидан бўлган. Мазкур ташкилотнинг топшириғи билан босмачилик ҳаракатига катта ҳисса қўшиб, мамлакат ташқарисидаги аксилинқилобий муҳожирлар билан алоқада бўлган.

3. 1936 йилга қадар ЎзССРни СССРдан ажратиб олиш бўйича аксилинқилобий, миллатчи ташкилотда фаол иш олиб борган.

4. 1936 йили жиноий жавобгарликка тортилиб, советларга қарши тарғибот олиб боргани учун судланган, аммо аксилинқилобий ташкилотнинг фаол аъзоси сифатида фош қилинмаган ва жавобгарликка тортилмай қолган».

НКВД қарори асосида Ўзбекистон ССРнинг жиноий ишлар бўйича Олий суди томонидан қуйидагича қарор қилинган:

«1880 йилда туғилган, ўзбек, ҳунарманд оиласидан чиққан, хизматчи, советларга қарши тарғиботи учун судланган, Тошкент турмасида ҳибсда бўлиб турган Абдурахим Юсуфзода ЎзССР Жиноят кодексининг 60- (аксилинқилобий ташкилотга аъзолик), 67-моддалари билан жиноий жавобгарликка тортилсин».

Бу қарор 1937 йил 4 октябрда ЎзССР НКВД Давлат хавфсизлиги бошқармаси 4-бўлим бошлиғи Л.А.Агабеков томонидан тасдиқланган.

1937 йил 14 октябрда ЎзССР НКВД қошидаги «учлик» (Апресян, Сегизбоев, Шейдлин, Яковлев) Давлат хавфсизлиги бошқармаси 4-бўлими тақдим этган 615-сонли ишга асосланиб йиғилиш қарори билан (24-баённома) Ўзбекистондаги аксилинқилобий ташкилотлардаги иштироки ва советларга қарши иши учун 13 нафар собиқ БХСРнинг раҳбар ходимлари: Муинжон Аминов, Отахўжа Пўлатхўжаев, Мухтор Саиджонов, Саттор Хўжаев, Мусо Саиджонов, Нажмиддин Ёқубзода, Мукомил Бурҳонов, Мухаммар Бурҳонов, Масхар Бурҳонов, Раҳматилла Музаффаров, Ҳамро Хўжаев, Аҳмаджон Абдусаидовлар билан бир қаторда Абдурахим Юсуфзода олий жазо – отувга ҳукм қилинган. Ҳукм 1937 йил 25 октябрда Тошкентда ижро этилган.¹

Ўша мудҳиш санадан 28 йил ўтиб, 1965 йил 22 сентябрда ЎзССР Олий судининг жиноий ишлар бўйича суд коллегияси республика прокурорининг 1937 йил 14 октябрдаги НКВД қошидаги «учлик»нинг 13 нафар шахс устидан чиқарган ҳукмини бекор қилди. Бу шахсларнинг фаолиятида ҳеч қандай жиноят таркиби йўқлиги ўз исботини топди. Шундай қилиб, Абдурахим Юсуфзода қонуний йўл билан оқланди.

¹ Шамсутдинов Р. Қатағон қурбонлари (1937 йил 10 август – 5 ноябрь). Иккинчи китоб. – Тошкент: Шарқ, 2007. – Б.181 – 182.

ЎЗБЕКИСТОНЛИК «МЕҲНАТ АРМИЯЧИЛАРИ»НИНГ УРАЛДАГИ МАИШИЙ ҲОЛАТИ, ТУРАРЖОЙ ВА ШАХСИЙ МУНОСАБАТ МУАММОЛАРИ

Хуршид Қурбонов

Жаҳон тарихида XX асрнинг фожиаси сифатида баҳоланадиган Иккинчи жаҳон уруши миллионлаб хонадонларнинг тинчини бузди, минглаб инсонларнинг ёстиғини қуритди, укани акадан, болани отадан айирди. Аммо «халқ бирлиги», «мақсад ва маслак якдиллиги» бу урушда ғалаба қозонишга асосий сабаб бўлди. «Ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса ғалаба учун» шиори эзгу ғояга айланди. Фронтдаги ғалабалар армия жангчиларининг оммавий қаҳрамонлиги ва барча миллат меҳнаткашларининг фронт ортидаги машаққатли меҳнати билан қўлга киритилди.

«Дунё тарихидаги энг даҳшатли, энг қонли қирғин бўлган Иккинчи жаҳон уруши, – деб таъкидлайди Ш.Мирзиёев, – инсониятга мислсиз йўқотишлар, талафот ва мусибатлар олиб келган. Ушбу бешафқат жангда Ўзбекистондаги меҳнатга лаёқатли аҳолининг деярли ярми қатнашган, уларнинг 500 мингдан кўпроғи жанг майдонларида ҳалок бўлган. Қанчадан-қанча инсонлар майиб-мажруҳ бўлиб қайтган, яна қанчаси бедарак кетган».

Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 31 майда эълон қилинган «Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссасига бағишланган китоб-альбомни нашр этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармойишида ҳам қонли уруш даврида фронтда ва фронт ортида кечган оғир ва машаққатли ҳаёт, халқимизнинг фашизм устидан қозонил-

ган ғалабага қўшган улкан ҳиссасини ҳар томонлама акс эттирадиган китоб ёки ҳужжатлар тўпламини яратиш, уруш йилларида халқимиз томонидан амалга оширилган буюк ишларни, ўша давр ҳақиқатини келгуси авлодларга аниқ мисоллар асосида етказиш ғоят муҳим экани алоҳида таъкидланган.¹

Дарҳақиқат, уруш йилларида ғалабани қўлга киритишда ҳаракатдаги ҳарбий аскарларнинг ҳиссаси катта. Аммо уларга қурол-аслаҳа, кийим-кечак, ҳарбий ускуналар, озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотларни тайёрлаганларнинг ҳам ҳиссаси кам эмас.

¹ Ш.Мирзиёевнинг «Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон халқининг қўшган муносиб ҳиссасига бағишланган китоб-альбомни нашр этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармойиши. <https://xs.uz/uzkr/post/ikkinchi-zahon-urushida-fashizm-ustidan-qozonilg>

Уруш йилларида йирик саноат ҳудудига айланган Уралда қурилган саноат корхоналарида меҳнат қилган ўзбекистонликларнинг ҳам ғалабага қўшган муносиб ҳиссасини эътироф этиш лозим.

Аввалги мақолаларимизда¹ Давлат Мудофаа Қўмитасининг махсус қарорлари билан Урал ва Жанубий Уралга сафарбар қилинган «меҳнат армиячилари» ҳақида, уларнинг ишлаб чиқаришдаги фаолияти, ижтимоий аҳволи, шароитлари ҳақида фикр билдирганмиз.

1942 – 1944 йилларда ДМҚнинг 2414-сонли қарори асосида Ўрта Осиё ҳарбий округи (ЎОҲО)дан сафарбар қилинган меҳнат армиячиларининг, Урал ва Жанубий Уралдаги саноат ва ишлаб чиқариш корхоналаридаги ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик, туркман миллатига мансуб кишиларнинг фидокорона меҳнат қилганликлари ва ғалабага муносиб ҳисса қўшганликларини алоҳида таъкидлаш лозим. Чунки қарорда кўрсатилган режа (Ўрта Осиё республикаларидан 350 000 ишчи) тўлиқ бажарилиб, бу даврда 351 750² нафар киши сафарбар қилинганлиги манбаларда қайд этилган.

Урушнинг бошланғич босқичида ҳаракатдаги армияга ҳарбий сафарбарлик сабабли саноат ва ишлаб чиқаришда ишчи кучининг етишмовчилигига дуч келинди. Иттифоқ раҳбарияти бутун ҳарбий давр мобайнида ушбу оғир ва муҳим муаммони ечиш чораларини кўриб, барча имкониятларни сафарбар қилди. Саноат ва қурилиш объектларини етарлича ишчи кучи билан таъминлаш учун барча захиралар ишга солинди. Меҳнаткашлар ҳуқуқларини чеклаш, уларни «ихтиёрий-мажбурий» ёллаш, меҳнат қилишга сафарбар этишнинг ҳуқуқий тартиблари ишлаб чиқилди ва расмийлаштирилди. Банд бўлмаган шаҳар ва қишлоқ аҳолисини саноат ва қурилишга жалб

қилиш учун уруш йилларида Иттифоқ Халқ Комиссарлари Совети (ХКС) қошида Ишчи кучини рўйхатга олиш ва тақсимлаш қўмитаси тузилди. Уруш жараёнида мамлакат иқтисодиётидаги ишлаб чиқариш кучлари таркиби ўзгарди. Ҳаракатдаги армияга чақирилган ишчиларнинг ишлаб чиқаришдаги ўрнини аёллар, ўсмирлар, меҳнат фахрийлари, ногиронлиги бўлганлар ва бошқа аҳоли гуруҳлари эгаллади.

Бу ўринда Иттифоқ Давлат Мудофаа Қўмитасининг 1942 йил 14 октябрдаги 2414-сонли қарори³ асосидаги Ўрта Осиё ҳарбий округи (бундан буён ЎОҲО) меҳнат армиячиларининг Жанубий Уралда бўлиши билан боғлиқ масалаларни ўрганиш долзарбдир.

Давлат ҳокимияти органларининг фаолияти хусусиятлари, жойларда саноат ва қурилишни бошқаришдаги давлат манфаатлари талабларининг прагматик характери ҳарбий даврнинг асосий талаби сифатида белгиланган.

Ўрта Осиё республикаларидан сафарбар қилинадиган меҳнат армиячилари ҳаракатдаги армия сафларига чақирилувчилар сингари Тошкент шаҳридаги ҳарбий округдан марказлашган ҳолда колонналарга бўлинган ҳолда режа асосида миқдорий тақсимот билан Урал ва Жанубий Урал ҳудудларига тақсимландилар.

Ваҳоланки, Россиянинг Европа қисмидан кўчирилган юзлаб саноат корхоналарида ишчи кучига эҳтиёж баланд эди. Бунинг устига, ҳарбий саноат корхоналари, янги металлургия заводлари ва ишлаб чиқариш корхоналарини қуриш катта меҳнат ресурсларини талаб этарди.

Жанубий Уралнинг саноат ва қурилиш объектларида маиший шароитларни яратиш тақсимот қилинган халқ комиссарликлари зиммасида эди. Бу эса ҳуқуқий асосланган ва бажариш мажбурий бўлган вазифа ҳисобланган. ДМҚ қарорининг 7-бандида: «... Ишчи колонналарига сафарбар этилганлардан ишчи кучини қабул қилиб олиш, уларни жойлашти-

¹ Қурбонов Х. Жанубий Уралга сафарбар этилган «меҳнат армиячилари»нинг саноат, ишлаб чиқаришдаги фаолияти // Водийнома. 2023 йил ...сон. – Б., Ўша муаллиф. Уралдаги «меҳнат армиячилари»нинг ижтимоий аҳволи // Водийнома, 2023 йил ...сон. – Б..

² ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации), Р-9517-фонд, 1-рўйхат, 26-йиғма жилд, 4-варақ (Постановление Государственного комитета обороны №2414 с от 14 октября 1942 г. предусматривало мобилизацию 350 000 человек на территории трёх военных округов, в т. ч. и СВО).

³ РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории), 644-фонд, 1-рўйхат, 64-йиғма жилд, 37 – 39-варақлар.

риш, тегишли маиший хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқариш ҳамда қурилишда фойдаланиш масалаларига тегишли халқ комиссарликлари масъул»¹, – деб белгиланган эди.

Ўрта Осиё республикалари фуқаролари Жанубий Уралга етиб боришгач, 200 – 250 киши сифимидаги казарма ҳолатида баракларга ёки ертўлаларга жойлаштирилган. Ертўлалар аксарият ёғоч-тахталардан ясаиб, улар орасига тупроқ тўлдирилган, ер сатҳида деразали тураржой сифатида ерга 1,5 чуқурлашган кўринишда бўлиб, том қисми ҳам тахталар, тўлқоғоз ёки тупроқ билан ёпилган эди.² Ҳудудда кўплаб ертўлалар бўлиб, уларда жойлашганлар миқдори турлича бўлган.

Маҳаллий совет ҳокимияти органлари ва саноат, қурилиш объектларининг раҳбарлари бор имкониятларидан келиб чиқиб ЎОҲО меҳнат армиячилари учун маиший шароитлар яратишган.

Жумладан, Қурол-яроғ халқ комиссарлигининг Златоустдаги 24-қурилиш бригадасига етиб борган 940 нафар ЎОҲО меҳнат армиячилари икки ярусли (нарали) баракларга жойлаштирилиб, кўрпа-тўшаклар билан таъминланган.³

Магнитогорскка етиб борган меҳнат армиячиларининг катта қисми Магнитогорск металлургия комбинатида ҳамда «Магнитстрой» трестиди металлургия ишлаб чиқаришини кенгайтириш бўйича меҳнат қилганлар. Мазкур трестнинг қурилиш бошқармалари раҳбарияти меҳнат армиячиларининг яшаб, ишлашлари учун бир қатор шароитларни яратишган. Жумладан, 4-сон ҳамда 5-сон қурилиш бошқармаларида ишлаган ўрта осиелик ишчилар Дзержинский ва Метизний номли кўрғонлардаги ертўлалар ва баракларга жойлашишган. Ертўлалар ювиладиган кийимларни қуришти хоналари, печкалар ва бир ярусли койкалар билан жиҳозланган.⁴

¹ РГАСПИ, 644-фонд, 1-рўйхат, 64-йиғма жилд, 39-варақ.

² Магнитогорск. Краткая энциклопедия. – Магнитогорск, 2002. – С.29, 33.

³ РГАСПИ, 17-фонд, 122-рўйхат, 50-йиғма жилд, 5-варақ.

⁴ ОГАЧО (Объединённый государственный архив Челябинской области), П-234-фонд, 17-рўйхат, 45-йиғма жилд, 30-варақ; 64-йиғма жилд, 3-йиғма жилд, 10^а, 14-варақлар.

ЎОҲО меҳнат армиячилари ва бошқа тоифа ходимлари яшаши учун жойлаштирилган ишчи кўрғонлари иш жойларидан 5 – 6 км узоқликда бўлиб, оғир меҳнат қилган ишчилар учун кунига 10 – 12 км пиёда юриш машаққат туғдирган. Ниҳоятда толиққан ишчилар аксарият ҳолларда ишдан кейин, қоникарли дам олиш шароитлари бўлмаса-да, қурилиш майдонлари ҳудудларида тунаб қолишган.

Магнитогорск металлургия комбинатида ишлаган ўрта осиелик ишчилар Магнитогорскдаги собиқ мактаб ҳамда собиқ поликлиника биноларида мослаштирилган иккита ётоқхонага жойлаштирилган. Бу ишчилар комбинатнинг копровой цехида ҳамда юклаш ва тушириш цехларида ишлашган. Ётоқхоналар кўрпа-тўшаклари бор икки қаватли каравотлар билан жиҳозланган эди.⁵

Қуйида Жанубий Уралдаги саноат корхоналарида ишлаб меҳнат қилган меҳнат армиячилари учун яратилган айрим шароит ва ноқулайликлар ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Орскдаги иссиқлик электромарказ қурилишига сафарбар қилинган ишчилар жойлаштирилган ертўлалардаги ётоқхона ифлос, ҳатто деворлари сувалмаган эди. Ётоқхона биноси қишки мавсумга умуман тайёр бўлмаган, қурувчилар мослаштирилмаган подвалларга жойлаштирилган.

Ўқ-дорилар халқ комиссарлигининг 257-сон заводи маъмурияти 1943 йил баҳорида сафарбар қилинган ўрта осиелик ишчиларни 60 кишидан тақсимлаб, яшаш учун нобоп ертўлаларга жойлаштирганлар. Фақатгина кузга келиб завод маъмурияти ўз ходимларининг яшаш шароитларини бир оз яхшилаш чораларини кўрган. ЎОҲО меҳнат армиячиларининг барчаси янги қурилган уйларга кўчирилиб, «...кўрпа-тўшак жилдлари, ички кийимлар билан таъминланиб, улар ҳар ўн кунда алмаштириладиган бўлган. Ертўлалардаги икки қаватли наралар каравотларга алмаштирилган».⁶

Шунингдек, бу даврга келиб Орскда Рангли металлургия халқ комиссарлигининг Жанубий Урал никель комбинати қурувчилари маъ-

⁵ ОГАЧО, П-234-фонд, 17-рўйхат, 64-йиғма жилд, 19-варақ.

⁶ РГАСПИ, 17-фонд, 122-рўйхат, 50-йиғма жилд, 70-варақ.

мурияти меҳнат армиячилари учун алоҳида, яшаш шароитларига мослаштирилган уйлар тайёрлаб, тоза кўрпа-тўшакли ўрин (койка)лар ажратган.

Челябинск вилоятининг корхоналари раҳбарлари ўрта осиелик ишчиларига турлича муносабатда бўлишган. Златоуст металлургия заводида келган меҳнат армиячилари жойлаштирилган иккита баракда ҳам тиббий ёрдам кўрсатиш учун шароит бўлган, ҳатто шу ернинг ўзида доимий фаолият олиб борадиган тиббиёт пункти ташкил этилиб, фельдшер ҳамда ҳамшира навбатчилиқ қилган.¹

1943 йилнинг декабрида Челябинск металлургия заводида қарашли корхона таркибидаги 20-сонли қурилиш бошқармасида меҳнат қилган 5-, 6-, 7-сон қурилиш участкалари меҳнат армиячилари темир йўл станцияларида², қишда яшаш учун ноқулай бўлган матоли (брезент) палаткалар ҳамда темир вагонларда яшашга мажбур бўлганлар.

1943 йилнинг ёзида Челябинск шахридаги 24-сон қурилиш бошқармасида ишлаш учун юборилган ўрта осиелик ишчилар 1-сон участкадаги бошқа ишчилар билан бирга учта барак ва иккита ярим ертўлага, 2-сон участкада иккита барак ва бешта иситилган палаткага жойлаштирилган. Участкалардаги барча тураржойларда темир каравотлардан иборат ётоқлар тайёрланган эди.³

1944 йилнинг январиди Жанубий Урал темир йўл бошқармасининг комиссияси ўтказган текширувда 5-, 6-, 7-сон қурилиш участкалари ишчилари учун яратилган шароитлар қониқарсиз деб топилган. Яъни улар ҳамон совуққа чидамсиз резент палаткаларда яшаётган эдилар. Ҳатто улар учун ҳаммом ҳам мавжуд бўлмаган. Биргина 7-сон участкадаги ишчилар учун қўшимча иккита ертўла тайёрланган ва иккита ҳаммом бўлган, холос.⁴

Бунга ўхшаш нобоп шароитлар Челябинскдаги Киров заводининг 5-сон участкасида ҳам кузатилган. 1942 йил охирида ишчилар жой-

лаштирилган бараклар ва ертўлалар ёқилғи йўқлиги ва нобоплиги сабабли қишда истиқомат қилиш учун яроқсиз эди. Баракларнинг ҳар бири 360 кишига, ертўлалар эса 120 ҳамда 220 кишига мослаштириб қавланган эди. Ишчилар икки ярусли ёғоч ва яримёғоч ўринларда ётишган. Киров заводидаги бу ҳолат 1944 йилнинг биринчи ярмига келиб ҳам ўзгармаган эди. Бу эса ишчилар ўртасида норозиликлар ва касалланишлар сонининг ортишига сабаб бўлган.⁵

Челябинск вилоятида ишловчи меҳнат армиячилари учун қулай шароит яратган саноат корхоналари ҳам бор эди. Жумладан, Қора металлургия халқ комиссарлигининг Чебаркўл кўрғонидаги 701-сон завод маъмурияти ўз ишчилари ҳамда меҳнат армиячиларига яшаш ва дам олиш учун яхши шароит яратишга ҳаракат қилган. 1943 йилнинг апрели таҳлилига кўра, ётоқхоналардаги ишчилар 50 та стол, 200 та тоғора, 200 та челақ, 50 та сув идишлари, 25 та чойнақ ва 50 та кийимилгич билан таъминланган. Шу ернинг ўзида ювиниш учун 15 та қўлбет ювгич ва душ ускуналари ўрнатилган.⁶

Шунга қарамай, завод ишчилари учун тайёрланган ётоқхона бинолари 1943 йилнинг октябрига ҳам қиш мавсумига тайёрланмаган эди. Ишчилар истиқомат қиладиган ертўлаларнинг бир қисми санитария-гигиена талабларига жавоб бермасди, яъни тоmidан сув-томчи ўтган, шифт ва деворлари захлаган, баъзи бир ертўлаларнинг полларига грунт сувлари чиқиб қолган.⁷

1942 йилнинг охири – 1943 йилнинг бошида Жанубий Уралга сафарбар қилинган ЎОҲО меҳнат армиячиларининг катта қисми Кўмир саноати халқ комиссарлиги объектларида ҳам ишлаганлар. Челябинск вилоятида кўмир қазиб олишга сафарбар қилинган ишчилардан ташқари фабрика-завод таълими мактаби ва «меҳнат захиралари» тизимидаги ҳунар билим юртлари битирувчилари ҳам меҳнат қилишган. Шунингдек, бу конларда «совет немислари меҳнаткашлари» ва ИИХК МАТЛ (Ички ишлар халқ комиссарлиги меҳнат армиячилари тузатув лагерлари) маҳбуслари ҳам бирга ишлашган.

¹ ОГАЧО, Р-1595-фонд, 1-рўйхат, 55-йиғма жилд, 13-варақ.

² ОГАЧО, П-288-фонд, 8-рўйхат, 261-йиғма жилд, 16-варақ.

³ ОГАЧО, П-288-фонд, 8-рўйхат, 261-йиғма жилд, 12 – 14-варақлар.

⁴ Ўша манба, 15 – 16-варақлар.

⁵ Ўша манба, 87-варақ.

⁶ ОГАЧО, Р-1659-фонд, 1-рўйхат, 13-йиғма жилд, 112-варақ.

⁷ Ўша манба, Р-274-фонд, 1-рўйхат, 4-йиғма жилд, 277-варақ.

1943 йилда «Челябкўмир» трести объектларида ишга қабул қилинган контингентни қуйидаги жадвалда кўришимиз мумкин:

«Челябкўмир» трестига ишга қабул қилинган контингент (1943 йил)¹

Контингент	Сони, киши	Ишчи кучидаги улуши
ЎОХО меҳнат армиячилари	903	65,72
Қозоғистон ССР Кустанай вилояти аҳолиси	143	10,41
Маҳбуслар	154	11,21
Фабрика-завод ўқувчилари ва меҳнат захиралари битирувчилари	174	12,66

Ушбу маълумотдан 1943 йилда Жанубий Уралдаги «Челябкўмир» трестининг асосий ишчи кучини (65,72% фоиз) ЎОХОдан сафарбар қилинган меҳнат армиячилари ташкил этганини кўриш мумкин.

«Челябкўмир» комбинати корхоналарида, Чкалов вилоятида Домбаровка қўрғонидаги «Чкаловкўмир» трестига ишлаган ўрта осийлик меҳнат армиячилари кўмирчилар қўрғонларга жойлаштирилган бўлиб, улар учун яшаш ва дам олиш учун қониқарли шароитлар яратилган эди.²

Шунга қарамай, «Коркиноқўмир»нинг 1-сон кони ва «Коркиншахстрой»нинг 5-сон конида ишлаган ишчиларнинг бир қисми ички қисми сувоқ қилинмаган ва печлари йўқ бўлган баракларда истиқомат қилган. Кончиларни оддий ичимлик суви билан таъминлашда ҳам муаммолар бўлиб, ҳатто 30-сон шахтанинг қудуғида амалда сув бўлмаган. Коркино қўрғонидаги санитария-маиший шароитлар шу қадар оғир ҳолатда эдики, ҳужжатларда «...одамлар кичик кўлмаклар сувини истеъмол қилишган» деб қайд этилган.³

¹ ОГАЧО, Р-962-фонд, 8-рўйхат, 122-йиғма жилд, 68-варақ.

² ОГАЧО, П-288-фонд, 8-рўйхат, 261-йиғма жилд, 72-варақнинг орқа томони.

³ ОГАЧО, Р-1595-фонд, 1-рўйхат, 55-йиғма жилд, 14-варақнинг орқа томони.

Челябинск кўмир ҳавзасида ишлаётган ишчиларнинг яшаш шароитлари қониқарсизлиги оқибатида касалланишлар, ҳатто ўлим ҳолатлари кузатилган. Совет немислари ва ЎОХО меҳнат армиячилари орасида дезертирлик (иш ташлаш), иш жойидан қочиш кетиш ҳолатлари кузатилган. Масалан, «Челябкўмир» трестига 1943 йилда 2968 нафар киши ишга қабул қилинган бўлса, тез фурсатда деярли барча, яъни 2813 нафар киши иш жойини ташлаб қочиш кетган.⁴

Меҳнат армиячиларининг ишдан қочиш кетишлари асосан фожиаи якун топган. Қочоқлар ҳудудни яхши билишмаган, жон талвасасида боши оған томонга йўл олишган, аксарият ҳолларда юк ташувчи вагонларга чиқиб олишган. Станцияга ёки кўмир ортиш учун тўхтаган темир йўлнинг бўш вагонларида очлик ва азобдан ҳалок бўлган ишчиларнинг жасадлари топилган.

«Челябкўмир» комбинати корхоналарида ишчи-ҳодимлар сони камайишининг турли сабаблари бўлиб, бу ҳолатни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин:

«Челябкўмир» комбинатида ҳодимлар сонининг камайиши сабаблари (31.12.1943 йил ҳолатига)⁵

Кўрсаткичлар/ тоифа	Келган ишчилар	Кетган ишчилар/%					
		Бўшатилган	Қочиш кетган	Вафот этган	Бошқа сабаблар	жами	
						киши	%
ЎОХО меҳнат армиячилари	4857	789/ 16,25	1075/ 22,13	371/ 7,64	—	2235	46,02
Совет немислари	16866	896/ 5,31	2456/ 14,56	951/ 5,64	6255	10558	62,60
Жами:	21723	1685	3531	1322	6255	12793	58,89

⁴ Уша манба, Р-962-фонд, 8-рўйхат, 122-йиғма жилд, 68-варақнинг орқа томони.

⁵ ОГАЧО, П-288-фонд, 8-рўйхат, 261-йиғма жилд, 73-варақнинг орқа томони.

Ушбу рақамлардан ЎОХО меҳнат армиячилари немис меҳнат армиячиларига нисбатан ишлаб чиқаришдан кўпроқ дезертирлик (22,13%) қилганлигини кўриш мумкин. Соғлиқ бўйича ишдан бўшатиш ва вафот этган ишчиларининг фоиз нисбати (7,6 %) ҳам совет немисларига нисбатан кўп бўлган.

Сафарбар этилган ўрта осиелик ишчиларининг бир қисми ДМҚ (Давлат Мудофаа Қўмитаси) комиссиясининг тақсимоли бўйича Ички ишлар халқ комиссарлигига қарашли қурилиш ва ишлаб чиқариш объектларига ишлаш учун жўнатилган. 1943 йилнинг май ойида сафарбар қилинган ўзбекистонлик ишчиларидан 120 нафари «Доменстрой» қурилиш бошқармасига жўнатилган.¹ Мазкур бошқарма ИИХКнинг «Челябметаллургстрой» лагерь ва қурилиш бошқармаси таркибида бўлган. ИИХК «Челяблаг» МАТЛ (меҳнат армиячилари тузатув лагери)нинг 4-сон лагер участкасида ишловчи ўрта осиеликлар махсус бараклар ва ертўлаларга жойлаштирилган. Бараклар тўрт кишига мўлжалланган икки ярусли нарвали («вагонкалар») билан жиҳозланган.

ЎОХО меҳнат армиячилари яшаган лагер участкаси ИИХК ГУЛАГ (Лагерлар бош бошқармаси) тизимида бўлиб, ҳудуд тиканли симли девор билан ўраб олинган, девор бўйлаб қўриқчи минораси ўрнатилган ва ҳарбий аскарлар томонидан қўриқланадиган кириш-чиқиш учун вахта биноси бўлган. ИИХК «Челяблаг» («Челяблаг» меҳнат-тузатув лагери «Челябметаллургстрой» қурилиш бошқармаси ҳужжатларида «Бакалаг» номи билан ҳам учрайди – муаллиф) тураржой зоналарини жиҳозлаш ишлари 1942 йил март ойи охири ва апрелнинг биринчи ярмида ИИХК ГУЛАГ қоровул-конвой хизматининг низоми талабларига мувофиқ бошланган.

Ўрта осиелик ишчилар лагернинг бошқа вакиллари – совет немислари, маҳбуслар ва Вермахт ҳарбий асирлари каби қуролланган аскарлар конвойи кузатувида бўлганлар. Металлургия заводининг қурилиши объектларида меҳнат қилаётган лагер ишчилари ҳарбий-

лар томонидан қуролланган ҳолда муҳофаза қилинган.

Яшаш жойи ва ишлаб чиқариш ҳудудидан рухсатномасиз якка ҳолда чиқиш нафақат лагер аҳолиси, балки ЎОХОдан сафарбар қилинган ишчиларга ҳам тақиқлаган.

Отряд, колонна, бригада каби алоҳида лагер бўлинмалари ва жамоалари ичидаги ишларнинг ҳолати тўғрисидаги маълумотлар ёлланма яширин «жосус-чақимчилар» томонидан олиб турилган. ИИХК ГУЛАГ лагерлари ва колонияларида ишчилар орасидаги бу «тармоқ» орқали биргина 1944 йилнинг июль ойида ички ҳолат юзасидан 97780 та хабар етиб келган.²

Хабарлар орасида шароитлардан нолишлар, тазйиқ ва таъқиблар, иш ташлаш ва антипропаганда ҳақида мишмишлар кўп бўлган.

Ишдан бўйин товлаш, лагер ёки иш жойидан қочишга уринганлик учун «Челяблаг» МАТЛ (меҳнат армиячиларининг тузатув лагери)да меҳнат армиячилари ва маҳбусларига 2 турдаги жазо чораси қўлланилган. Биринчиси 5 йилдан 10 йилгача озодликдан маҳрум қилиш ва озодликка чиққандан кейин 3 йилдан 5 йилгача фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этиш, иккинчиси олий жазо – отувга ҳукм қилиш бўлган.

Қамоққа олинганларнинг терговини «Челябметаллқурилиш» махсус тезкор-чекист бўлими терговчилари олиб боришган. Тергов тугагач, айбдорлар иши ИИХК «Челяблаг» МАТЛ ҳузуридаги Челябинск вилоят судининг доимий сессияси аъзоларига кўриб чиқиш учун юборилган. Ушбу суд 1943 йил кузигача фаолият юритган. 1943 йилнинг октябридан бу ишлар учун ЧМС ҳузурида янгидан тузилган ИИХК қўшинлари ҳарбий трибунали иш бошлаган. Бундай трибунал Челябинскдаги Киров заводида³ ҳам иш бошлаган. Чкалов вилоятида ишлаб чиқариш ва қурилишдан қочиш кетган шахсларнинг ишларини Чкалов вилояти бўйича ИИХК қўшинлари ҳарбий трибунали кўриб чиққан ва жазо турларини белгилаган.

² ГАРФ, Р-9414-фонд, 1-рўйхат, 68-йиғма жилд, 33-варақ.

³ ОГАЧО, 916-фонд, 22-рўйхат, 18-йиғма жилд, 2-варақ; ўша манба, Р-1619-фонд, 2-рўйхат, 15-йиғма жилд, 43-варақ.

¹ ОГАЧО, Р-1619-фонд, 2-рўйхат, 15-йиғма жилд, 32-варақ.

Ишлаб чиқариш ва саноат корхонасидаги усталар, ўнбошилар ЎОҲО меҳнат армиячиларининг ахлоқий-руҳий ҳолатига ҳам таъсир кўрсатишган. Ишчиларга тазйиқ ўтказиш, қўпол муносабатда бўлиш, калтаклаш ҳолатлари ҳам кузатилган. Бундай ҳолатлар ётоқхоналарнинг маиший ишлар комендантлари томонидан ҳам содир этилган. Жумладан, Магнитогорск шахрининг ишчи қўрғонларида яшовчи ишчилар партия органларига «уларга нисбатан қўпол ва нолойиқ муносабат, ҳатто милиционерлар қўпол муомала қилишаётгани» тўғрисида шикоят қилишган.

«Сантехстрой» ва «Магнитстрой» трестининг 5-сон қурилиш бошқармаларида катта бригадир ва ўнбоши ўрта осиелик ишчиларни калтаклаганлиги¹, «Магнитстрой» трестининг ишчилар қўрғонидаги меҳнат армиячилари яшаган ётоқхона комендантлари ишчиларга нисбатан қўпол муносабатда бўлгани, ҳатто вафот этган ўрта осиелик ишчиларнинг пуллари талон-торож қилишгани², Челябинскда 24-қурилиш бригадасига қарашли взвод командири ЎОҲО меҳнат армиячилари билан суҳбатда ишчиларнинг миллий ғурурига тегадиган ҳақоратли сўзларни ишлатгани, мазкур бошқарманинг механизациялашган колоннаси ўнбошиси сафарбар қилинган ишчини иш вақтида калтаклагани акс этган ҳужжатлар³ мавжуд.

Бундан ташқари, «Коркинокўмир» трестига участка бошлиғи ва «Коркиношахтстрой» 1-сон очиқ конининг сиёсий раҳбари Ўрта Осие республикаларидан сафарбар қилинган ишчиларни бошқа ишчилар олдида изза қилиб, калтаклаган. Сафарбар қилинган меҳнат армиячиларига нисбатан қўпол, ҳатто шафқатсиз муносабат ҳолатлари «... испанларнинг Американи ўзлаштириш вақтида қулларга бўлган муносабатидан ҳам ёмон»⁴ бўлган. Уларни бундай калтаклаш ҳолатлари

Челябинск Киров заводининг чўян қуюв цехида ҳам юз берган. Шунингдек, «Челябметалл-қурилиш» иккинчи бўлими бўлинмасининг бошлиғи ЎОҲО меҳнат армиячиларининг 5-сон қурилиш отряди штабида ичкиликбозлик қилиб, кучли мастлик ҳолатида жанжал бошлаб ишчиларга тан жароҳати етказганлиги манбаларда сақланган.

Бунинг устига, тиббиёт ходимлари ўрта осиелик бетоб ва беморларга ёмон хизмат кўрсатиб, қўпол муомалада бўлган ҳолатлар ҳам кузатилган.⁵

Шундай қилиб, Жанубий Уралнинг саноат ва қурилиш объектларига сафарбар қилинган ЎОҲО меҳнат армиячиларининг сақланиш шароитлари ушбу объектларнинг фақат у ёки бу халқ комиссарлигига тааллуқлилиги билан боғлиқ бўлмаган. Кўп нарса маҳаллий ҳокимият органлари, корхона раҳбарлари ва маъмуриятининг сафарбар қилинган кишилар тўқнаш келган ушбу муаммоларни ечишга бўлган имкониятлари ва хоҳишларига боғлиқ эди. ЎОҲО меҳнат армиячиларининг ишлаб чиқаришдаги аҳволини таҳлил қилишга бағишланган партия ҳужжатларининг бирида таъминот масалалари, ишлаб чиқариш ва санитария-маиший шароитлардаги муаммолари қуйи турувчи алоҳида ҳўжалик ва партия раҳбарлари томонидан ҳал этилмаслиги бир гуруҳ ўзбеклар, қирғизлар, қозоқлар орасида қандай бўлмасин уйга қайтишга интилишдек носоғлом кайфиятнинг келиб чиқишига сабаб бўлган... Улар орасида партия-сиёсий ишларнинг кучсизлиги бу носоғлом қарашларнинг чуқурлашишига олиб келади ва ишчиларнинг сиёсий-маънавий ҳолати ҳамда ишлаб чиқаришига фавқулодда салбий таъсир қилади⁶ деб қайд қилинганлигини таъкидлаш лозим.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Бутуниттифоқ иқтисодиётида 1941 йил ёзидан вужудга келган ишчи кучи танқислиги учта сабабга кўра урушнинг охирига қадар ечилмаган муаммо бўлиб қолган эди. Биринчи сабаб мамлакат халқ ҳўжалигидан чақирув ёшидаги

¹ ОГАЧО, П-234-фонд, 17-рўйхат, 63-йиғма жилд, 74-варақнинг орқа томони.

² Ўша манба, 64-йиғма жилд, 17-варақ.

³ Ўша манба, П-288-фонд, 8-рўйхат, 261-йиғма жилд, 22-варақ, 73-варақнинг орқа томони.

⁴ ОГАЧО, П-124-фонд, 1-рўйхат, 464-йиғма жилд, 46-варақ.

⁵ ОГАЧО, П-288-фонд, 8-рўйхат, 261-йиғма жилд, 68-варақ.

⁶ ОГАЧО, П-234-фонд, 17-рўйхат, 64-йиғма жилд, 17-варақ.

меҳнаткашларнинг катта қисмини қизил армия сафига сафарбар қилиш боғлиқ бўлган. Иккинчи сабаб саноатни тезда ҳарбий соҳага мослаштириш, корхоналарни мамлакат шарқий районларига эвакуация қилиш, эвакуация қилинган корхоналарни ишга тушириш ва мавжудларини кенгайтириш билан боғлиқ эди. Буларнинг барчаси саноат ва қурилишга катта миқдордаги ишчиларни йўналтиришни талаб қилар эди. Мамлакат иқтисодиётига ишчи кучи етказиб бериш учун жавобгар бўлган Ишчи кучини рўйхатга олиш ва тақсимлаш қўмитаси, меҳнат захиралари ва Меҳнат халқ комиссарлиги (МХК) тизими 1943 йилда халқ комиссарликларининг буюртмалари бўйича саноатга 1 169 600 нафар кишини йўналтирдилар. Бу даврда саноат ва қурилишдан 934 400 нафар киши кетиб қолди. Амалда ходимлар сонининг йиллик ўсиши 235 200 кишини ёки 20,11% ни ташкил қилган.¹ Ҳарбий даврда мамлакат иқтисодиётида ходимлар сонининг ўзгариши таҳлил қилинганда меҳнаткашлар кетиб қолишининг асосий сабаби муносиб меҳнат шароитлари йўқлиги бўлган. Жойларда корхона ва қурилишлар раҳбарлари, шунингдек, маҳаллий ҳокимият катта-

миқдордаги ишчи кучини қабул қилишга тайёр эмаслиги, ходимларнинг яшаш ва ишлаб чиқариш фаолиятлари учун нормал шароитларни яратиш чоралари кўрилмаганлигидан далолат беради.

Минимал санитария-гигиена шароитлари ва тиббий хизмат кўрсатилиши, иш жойларидаги оғир шароитлар, меҳнаткашларнинг озиқ-овқат ва оддий кийим-кечак таъминотининг охиригача ечилмаган масалалари ҳам мамлакат иқтисодиётига жалб қилинган ходимларнинг иш жойларини ўзбошимчалик билан тарк этшининг асосий сабабларидан бўлган. Шундай қилиб, ишдан қочиш (дезертирлик) уруш йилларида мамлакат иқтисодиётида ишчи қўллари танқислигининг учинчи сабаби эди.

Умуман олганда, сафарбар қилинган ишчиларнинг самарали меҳнати ҳар доим ҳам қўллаб-қувватланмаган ва рағбатлантирилмаган. Оддийгина ишлаш шароитларини яратиш бўйича қанчадан-қанча муаммоларга дуч келган ватандошларимизнинг қисмати ғоят аянчлидир. Уларнинг озиқ-овқат таъминоти, кийим-бош таъминоти, тиббий хизмат таъминотидаги муаммоларига юрт соғинчи ва ортга қайтиш қайғуси ҳам қўшилган.

¹ ГАРФ, Р-9517-фонд, 1-рўйхат, 23-йиғма жилд, 8-варақ.

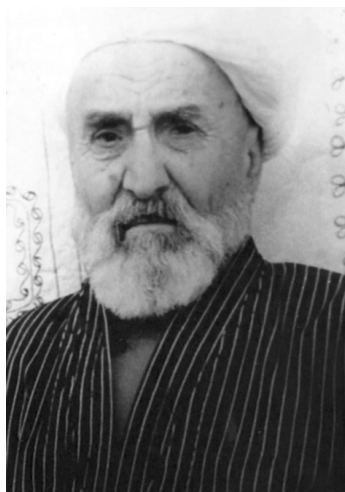
ШИМОЛИЙ КАВКАЗ СУРГУНИДАГИ ҚОРИ МУҲАММАД РАСУЛ ТАҚДИРИ ҲАҚИДА

2017 йили нашр этилган «НАЗМ БЎСТОНИ. Зулматда чақнаган зиё» номли китоб Ножий Каттақўрғоний таҳаллуси остида ижод қилган ватандошимиз ҳаёти ва ижодига бағишланган. XX асрнинг 30-йилларида советларга қарши курашганликда, диний хурофот тарқатганликда айбланган Қори Муҳаммад-расул Зубайдуллаҳўжа ўғли Шимолий Кавказга сургун қилинган.

Китобда шундай ёзилган: **«Коммунистик тузумнинг шафқатсиз исканжаси уни ҳам четлаб ўтмади. У XX асрнинг 30-йилларида ватандан қувгин қилинди. 16 йил давомида халқ душмани тамғаси остида олис юртларда дард-алам билан яшади».**¹

2005 йилда Рустамбек Шамсутдинов, Алишер Мамажоновларнинг «Шимолий Кавказ сургундаги юртдошлар қисмати» номли китоби нашр этилган эди.

Асарнинг 193 – 197-саҳифаларида Қори Муҳаммад Расул ҳақида маълумотлар келтирилган. 2001 йил октябрида каттақўрғонлик зиёли, узоқ йиллар маориф соҳасида хизмат кўрсатган, 85 баҳорни қаршилаган Абдулазиз Зубайдуллаев экспедиция аъзоларига яқиндан ёрдам берган. Айни вақтда, у отаси Қори Муҳаммад Расулнинг Шимолий Кавказда, Узоқ Шарқдаги оғир

Номим эрур Қори Муҳаммадрасул, Айласун Ҳақ бандалиғимни қабул. Раҳмат этиб руҳими шод айласун, Раҳмати деб эл мени ёд айласун.

Қори Муҳаммадрасул Ножий
(1895 – 1989)

фаолияти ҳақида қуйидагиларни айтиб берганини эслаганди: «Сургундагилар орасидан танлаб олиб қўйилган раҳбарларга ҳам жуда қийин эди. Ҳар куни кечқурун ГПУ, кейинчалик НКВД идораси вакилининг ҳузурида ҳисоб-китоб йиғилиши бўлган. Арзимаган гап учун, масалан, бирорта киши касаллиги туфайли ишга чиқолмаса ёки кимдир режадаги ишни уддалай олмаса, бригадир юзбошиларни колхоз омборига қамаб қўйган. Тўғри, иш бошидан келмаган бригадир оч қолади. Шу ерда қамалиб ётиб, эрталаб яна ишга кетаверган. Ҳар куни такрорланиб турадиган ҳақорат, сўкишлар, дўқ-пўписалар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

Бир куни хавфсизлик идораси мени колхоз саройига қамаб кетди. Қоронғидан «Қори ака, келинг, мана бу похолни тўшаб олинг, мени ҳайдаб келаётган пайтда даладаги ғарамдан бир қўлтиқ олиб келган эдим» деган таниш овоз эшитилди. Бу киши асли пайшанбалик

¹ Ножий. Назм бўстони. Зулматда чақнаган дунё. – Тошкент: Akademnashr, 2017. – Б.5.

Қори Муҳаммад Расулнинг қизлари Роҳила опа

тўй-маъракалар ўтказиш қатъиян тақиқланганди. Масалан, никоҳ ўқитиш, болаларни хатна қилиш сингари удумлар мутлақо махфий ҳолда, кечалари амалга оширилган. Биз ана шундай тадбирларни ўтказишга бош-қош бўлган эдик. Бир кечада олти-етти хонадонга устани эргаштириб бориб болаларни суннатга ётқизганмиз».

Қори Муҳаммад Расул Каттақўрғон шаҳар Нуриллаев кўчаси 4-уйда яшаган. 2004 йил 22 апрелда Р.Т.Шамсутдинов шогирдлари билан шу хонадонда бўлиб, унинг қизи Роҳила опа эсдалигини ёзиб олишган. Уни айнан келтирамиз: «Каттақўрғоннинг ниҳоятда баркамол, маърифатли, маънавиятли кишиси бўлган падари бузрукворимиз муаттар қори Муҳаммад Расул Ножий ҳаётда шоир, жиддий, табиатли бир инсон бўлган ва шўро даврида, совет даврида ноҳақдан жабрланган, қатағон қилинган. У кишининг дадалари муаттар қори Зубайдулла Хўжа ҳам шу Каттақўрғон турмасида ҳалок бўлган. Кейин 1931 йил август ойида бу хонадоннинг соҳиб ва соҳибаларини узоқ Шимолий Кавказга сургун қилдилар. Шимолий Кавказдан отамизни Владивостокка меҳнат батальонига бадарға қилишди. Муштипар онам икки фарзанди билан ёлғиз қолди; Абдулазиз акам 5 ёшда ва мен 8 ойлик эдим. Бечора онам Фотимабиби икки фарзандини катта қийинчиликлар билан тарбия қилди.

Мен 1943 йили Кавказда туғилганман. Дадам ишчи батальонида бўлган. Акам кечгача менга

бўлган юзбоши мулло Ҳамроқул деган киши экан.

Бундай қамашлар ҳафтада икки-уч мартаба такрорланиб турарди. Бир сўз билан айтганда, ўша йиллари ватанларидан ноҳақ бадарға қилинган одамлар ҳам жисмоний, ҳам маънавий жиҳатдан қийналган, хўрланган, шаъни вайрон қилинган эди. Расм-русумлар,

қарар эди. 5-6 ёшли бола буғдойни ёрғучоққа тортарди, онам келиб сигир соғарди. Онам келгунча бизлар ухлаб қолардик, келиб эшик, деразаларни уриб бизни уйғотарди. Мен кичкина боламан, тез уйғонардим, кейин бориб акамни уйғотардим. Акам туриб эшикни очарди, онам кириб сигир соғарди, акам унни ўтказиб қўярди, сўнг қотирма қилиб ердик. Онам эрталаб туриб кетарди, биз ухлаб қолардик, кўрмасдик ҳам ишга кетганини, энди мен 3 ёшда бўлганман, оз-моз эслайман, шу эшик тағларида ўтирганларимизни, ўзи ҳаёт мажбур қилар экан, шу ҳовлида онам ишдан келгунча акам билан ўтирганман. Шунақа қийинчиликларда онам тракторларда ишлаган экан, малотехникада пахта эккан, Кисловодскдаги санатория қурилишида ишлаган, 2-қаватга замбарда растворлар олиб чиқиб оғир меҳнат қилар эдик дерди, эркаклар ҳам, аёллар ҳам бир оғир меҳнат қилардилар. 1946 йили дадам меҳнат батальонидан қайтиб келганидан кейин яна Каттақўрғонга қайтиб келганмиз».¹

Каттақўрғон шаҳридан Шимолий Кавказга сургун қилинган, бу жойдан Узоқ Шарққа этап қилинган Қори Муҳаммад Расулнинг ўғли, адабиётчи Абдулазиз ака (86 ёшда) ўғли Аюбхон билан учрашув, ўз замонасининг уламиси, қатағон қурбони Қори Муҳаммад Расулнинг ҳаёт йўли Р.Т.Шамсутдиновнинг китобларида ўз аксини топган. Чапдан ўнгга: 1. Аюбхон. 2. Р.Шамсутдинов. 3. Зубайдуллаев Абдулазиз (1938 йилда туғилган). 4. Т.ф.н. М.Акбарова. Каттақўрғон шаҳри Толлисой кўчаси, Азизбек ошхонаси. 2023 йил 13 июнь.

¹ Шамсутдинов Р., Мамажонов А. Шимолий Кавказ сургундаги юртдошлар қисмати. – Б.193 – 197.

«Мерос» экспедициясининг 2001 йил октябридаги сафарида каттакўрғонлик зиёлилардан Абдулазиз Зубайдуллаев билан учрашилганда унинг бобоси, отаси бошига тушган фожиалар ҳақидаги ҳикояси видеотасмага ёзиб олинган. 1932 йили Абдулазизнинг отаси Қори Муҳаммад Расул Шимолий Кавказда сургундалиги чоғида бобоси Зубайдуллаҳўжани қамоққа оладилар. У киши Каттакўрғон турмасида ётади. Ўшанда турмада ҳар куни камераларга тиббий ходим кириб, кузатув ўтказиб турган. Ҳар хил баҳоналар ишга солиниб кунига бир неча киши турма касалхонасига ўтказиб турилган. Касалхонадан ҳеч ким тирик чиқмас экан.

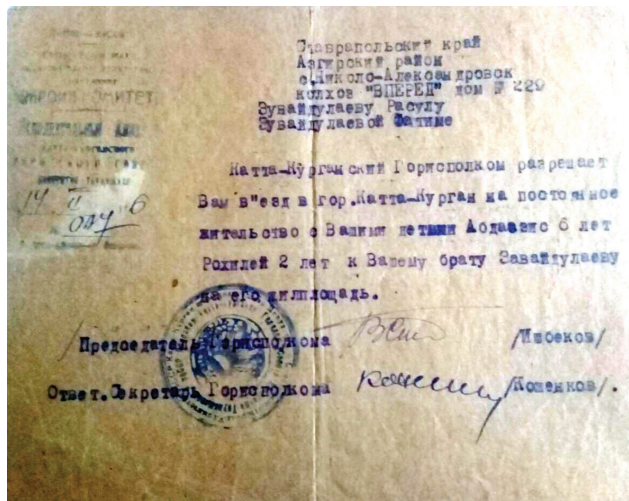
Турмадаги аравакашлардан бири Зубайдуллаҳўжанинг касалхонага ўтказилганлиги ҳақида унинг ўғли Муҳаммадаминга хабар қилади ва кечаси 1-2 ларда Лагерсой йўлига чиқиб туришларини тайинлайди. Арава етиб келгач, бир неча мурдалар орасидан Зубайдуллаҳўжани ажратиб оладилар ва Эшонмозор масжидига олиб келадилар. Ҳаво ниҳоятда совуқ бўлишига қарамай, эрта тонгда энг яқин кишилар иштирокида ювиб, кафанлаб, жанозасини ўқиб дафн этадилар.

Зубайдуллаҳўжанинг Муҳаммади, Муҳаммадамин, Муҳаммадрасул, Муҳаммадшариф (Ўлмасхон) ва Ойшабиби исмли фарзандлари бўлган. Булардан фақат Муҳаммад Расул бой-

нинг куёви бўлганлиги учун сургун қилинган эди.

Қори Муҳаммад Расул Шимолий Кавказнинг Будёновск, Махачқалъа, Нальчик, Моздак, Ново-Александровск, Прикумск деган жойларида сургунда бўлган. У ўз саргузаштлари, билганларини ўғли Абдулазиз акага сўзлаб берган: «Дала бригадалари тузилганди. Одамлар қишлоқдан ўн чақиримча наридаги баракларда яшаб, меҳнат қилишарди. Улар экинлар батамом йиғиштириб олинганидан кейингина қишлоққа қайтишарди.

1931 йилнинг охирларида негадир уйлар қайта тинтув қилиниб, олтин ва шунга ўхшаш қимматбаҳо буюмлар тортиб олинди. Бундай нарсалари бўлмаган одамлар ноҳақ калтакланди, қамалди, аҳоли қаттиқ азият чекди. Натижада ота-онаси ўлган, қамалган етим-есирлар кўпайди, турмуш янада ночорлашди. Устига-устак, 1932 йилнинг охирларида очарчилик, қаҳатчилик бошланди. Одамлар ўлган мол, от, қуён гўштларини пишириб ейишга мажбур бўлдилар. Мол терисидан бўлган супраларни ҳам қайнатиб едилар. Қандайдир юқумли касаллик тарқалиб, бутун бошли хонадонлар қирилиб кетди. Ҳаммаёқни сичқон, каламуш, қурт-қумурсқалар, далаларни чигиртка, юмронқозиқлар босиб кетди. Ўша йили аёлим узоқ давом этган касалликдан вафот этди.

Зубайдуллаев Расулнинг сургундан уйига қайтиш рухсатномаси

Ҳар куни ўлган одамлар жасадларининг бир нечтасини араваларга саржин шаклида ортиб мозоржойларга олиб боришар, у ерга аввалдан қазиб қўйилган катта-катта чуқурларга ағдаришар ва устига озгина тупроқ ташлаб қайтишарди. Эртасига яна шу аҳвол. Чуқурлар батамом тўлгач, устига тупроқ тортилиб, кўмиб ташланарди. Яқин кишиси бўлмаган кўплаб одамларнинг жасадлари ювилмасдан, кафансиз кўмилиб кетган».

Абдулазиз аканинг эслашича, унинг отаси Муҳаммад Расул қорихонада, мактабда, Бухородаги Кўкалдош, Мир Араб мадрасаларида ўқиган, 1920 йилдан Каттақўрғон шаҳрида имомлик қилган, унинг илк шеърлари 1924 йилдаёқ «Маҳдий баёзи»дан ўрин олган. У русча ўқиш ва ёзиш, сўзлашишни билган. Шу боис сургундалигида Қори Муҳаммад Расул аввал қишлоқ хўжалиги артели, сўнгра колхозда раҳбарлик ишларига аралашиб кетган: сотник (юзбоши), бригадир, сут йиғиб топширувчи экспедитор бўлиб ишлаган. Ҳикматулла Авазов деган етим болани уйига олиб келиб, ўз ўғлидек тарбиялаган. У ниҳоятда истеъдодли, шоиртабиат, шўх-шаддод бола бўлган. Асли Жом қишлоғидан бўлган ана шу Ҳикматулла вояга етгач, урушга кетиб, қайтиб келмаган.

Ўша сургундагилар бошига тушган оғир мусибат, фожиали ҳолатни Қори Муҳаммад Расул шундай элаган: «... Уйлардан, одам-

лардан хабар олиб юрамиз. Ёлғиз ўзи қолган қизлардан бир нечтаси: «Қори тоға ёки қори амаки, бирор кишига турмушга беринг, йўқса, очликдан ўлиб қоламан», – дея ялиниб-ёлворишарди. «Она қизим, сени ҳозирги шароитда ким ҳам оларди? Бунинг асло иложи йўқ, сабр қил, қизим, сабр қил», – дея яхши гаплар билан кўнглини кўтаришга ҳаракат қилардик. Эртаси куни бориб қарасак, ўша қиз бошгинасини остонага қўйган ҳолда ўлиб ётган бўларди. Уйма-уй юриб ўликларни олиб чиқиб кўмардик».¹

Шимолий Қозоғистонга сургун қилинганлар тақдирига доир

И.В.Сталин ва В.М.Молотов имзолари билан жойларга, жумладан, ВКП(б) Марказий Қўмитасининг Ўрта Осиё бюросига жўнатилган директива бўйича 1933 йил июннинг 15-сидан 20-сигача Ўрта Осиёдан Шортандин станциясига 500 оила – тахминан 2,5 минг киши келиб, бу ердаги меҳнат посёлкаларига жойлаштирилган эди. Улар орасида кўплаб ўзбеклар ҳам бўлган. Оғир меҳнат, изғирин совуқ, озик-овқат етишмовчилиги, очарчилик туфайли ўзбекларнинг катта қисми ана шу аянчли шароитга бардош бера олмай, Ўзбекистон ҳукуматига бир неча бор ёзма равишда мурожаат қилиб, бу ердан олиб кетишни илтижо қилганлар. Ўша мурожаат хатлардан энг сўнггиси мана бу эди:

ЎЗБЕКИСТОН МАРКАЗИЙ ИЖРО КОМИТЕТИГА

**Шимолий Қозоғистон Шўртанди райони
37-сонли
меҳнат посёлкасидаги 185 нафар ўзбеклар
гуруҳидан
ИЛТИМОСНОМА**

Биз 1939 йилдан бери меҳнат посёлкаси тизимида тишимизни тишимизга қўйиб, ҳар

¹ Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожеаси: Коллективлаштириш, қулоқлаштириш, сургун. – Тошкент: Шарқ, 2003. – Б.425 – 426.

қандай қийинчилик ва машаққатларга чидаб келмоқдамиз. Шимолий Қозоғистон иқлим шароитида бизнинг иш қобилиятимиз кескин даражада пасайган, бунинг устига, агар биз ўз юртимизда пахтачилик билан шуғулланган бўлсак, бу ерда бизга шундай ишларни топширишмоқдаки, уни бажаришга асло қодир эмасмиз. Шунинг учун орамизда нафақат ногиронлар, балки бу ердаги меҳнатга мослашмаган кишилар ҳам жуда кўп. Бизнинг 90 фоизимиз топширилган ишни уддалай олмаямиз, шунинг учун ҳам оиламиз у ёқда турсин, ақалли қисқа муддат бўлса ҳам ўзимизни боқиш учун зарур бўлган меҳнат кунига эга эмасмиз. Манглай теримиз билан ризқ-насиба топа олмаганимиз сабабли жорий 1936 йилдан бошлаб очликка маҳкум этилганмиз, ҳеч бир жойдан ҳеч қандай ёрдам ололмаётганимиз сабабли секин-аста очликдан ўлишдан бошқа иложимиз қолмаган.

Ҳолбуки, бизлар яшаш, ишлаш, ўзимизни бардам тутиш учун бир бурда нонни ҳалол топиб ейишни хоҳлаймиз, агар бардош бериш мумкин бўлган иқлимда ва ўз ихтисослигимиз – пахтачилик бўйича ишлаганимизда, социалистик давлатга кўпроқ фойда келтирган бўлар эдик.

Шимолий Қозоғистонга кўчирилган 1523 нафар кўчкиндидан 185 нафар кишигина тирик қолди. Қолган кишилар бу ердаги иқлим шароитига ва тоқати етмаган иқлим шароитига мослаша олмаганидан, 40 даража совуқ ва бўронларга чидаёлмай ўлиб кетдилар.

Ниҳоят шунга амин бўлдикки, ҳукуматимиз бизнинг бутунлай қирилиб кетишимизга йўл қўймайди. Бизни пахтачилик соҳаси бўйича ишлаб давлатимизга фойда келтиришимиз учун ё ватанимизга қайтариш, ё Иттифоқнинг

иссиқроқ ҳудудларига кўчиришни лозим топади.

Биз 4-март Сизларга илтимоснома билан мурожаат этмоқдамиз. Умид қиламизки, бизга алоҳида эътибор қаратилади. Меҳнат қилиб оилаларимизни очликдан қутқариш, давлат манфаати йўлида бор кучимиз ва билимимизни сафарбар қилиш имконияти берилади.

Бизнинг ногиронлар, қариялар, аёллар ва болаларимиз ҳукуматимиздан катта ёрдам кутмоқдалар ва бу сўнгги илтимосимиз жавобсиз қолмаслигига ишонадилар.

Бизнинг илтимосимизга қуйидаги манзилга тезроқ ижобий жавоб беришингизни кутамиз:

Шимолий Қозоғистон Қарағанда области Омск темир йўлининг Шартандин бекати 37-меҳнат посёлкаси.

Абдураимов Қирғизбой – 4 киши, Раҳимов Ражаб – 4 киши, Камолов Алихон – 6 киши, Набиев Роби – 7 киши, Маҳматов Тоғай – 5 киши, Омонов Ризо, Йўлдашев Умар – 5 киши, Қўлдошев Мамажон – 3 киши, Бахтиёров Мансур – 3 киши, Саидов Тўти – 2 киши, Абдулазизов Мам – 3 киши, Саид Носо (Нисо) – 3 киши, Абриколов Зайид – 5 киши, Абдурахмонов Абдурасул – 6 киши, Норматов Ўлмас – 4 киши, Маматов Сис – 2 киши, Раҳматов Рўзи – 4 киши, Чориева Арзи – 4 киши, Раҳмонов Абдожен (Абдуллажон) – 5 киши, Турсунов Исмоил – 4 киши, Ашуров Норқобил – 2 киши, Турсунбой Рам (Раим) – 2 киши, Хатамов Жериқул – 3 киши, Азизов Мўйдин – 3 киши, Миржамолов М. – 3 киши, Норов Абдин – 4 киши, Раҳматов – 2 киши, Гоипов Ҳасан – 3 киши, Сатторов – 1 киши ва қолганлари сўққабош ўзбеклар.

19/11.1936 йил

**ҚОЗОҒИСТОН ССР ИЧКИ ИШЛАР МИНИСТРЛИГИНИНГ БИРИНЧИ МАХ-
СУС БЎЛИМИ 4-БЎЛИНМАСИ**

1955 йилдаги СССР Ички ишлар министрлигининг 0026-сонли буйруғига мувофиқ сургун қилинган ва жўнатиб юборилганларнинг йўқ қилинган шахсий ишларидан танлаб олинган картотекалар рўйхати, 1-жилд

1930 йил

T/p	Архив рақами	Исм-шарифи	Туғилган йили	Туғилган жойи	Қим томонидан қачон ва қаерда иш қўзғатилган	Жиноят ёки айблар таркиби (моддаси)	Қим томонидан қайси мотивлар бўйича (жазо муддати)	Иш бўйича шахсий рўйхатдан чиқариш белгиси
1	6583	Қўлдошев Ҳошим	1875	Самарқанд ш.	1930 й	169	3 йил	Ҳа
2	21290	Усмонов Исом	1876	ЎзССР	1930	58-11	3 йил	Ҳа
3	6496	Рудник Александр Моисеевич	1892	Қўқон ш.	1931	58-11	3 йил	Ҳа
4	6497	Батракулов Жўрабой	–	Қўқон ш.	1931	ЎзССР 168	3 йил	Ҳа
5	6853	Ботирбеков Эломон	–	ЎзССР	1931 КССР ОГПУ	116	ТЎХТАТИЛГАН	
6	6853	Жэломонов Хўжа	–	ЎзССР	1931 КССР ОГПУ	116	ТЎХТАТИЛГАН	
7	6853	Уретбоев Амонжўла	–	ЎзССР	1931 КССР ОГПУ	116	ТЎХТАТИЛГАН	
8	6853	Жўломонов Махар	–	ЎзССР	1931 КССР ОГПУ	116	ТЎХТАТИЛГАН	
9	6853	Тайманов Абдулла	–	ЎзССР	1931 КССР ОГПУ	116	ТЎХТАТИЛГАН	
10	6853	Ёқубов Тўлаган	–	ЎзССР	1931 КССР ОГПУ	116	ТЎХТАТИЛГАН	
11	6119	Суюнбеков Бегали	1872	ЎзССР	Петропавловск ОГПУ	116	ТЎХТАТИЛГАН	
12	21290	Ўринов Саъдулла	1922	ЎзССР	СУРГУН ҚИЛИНМАГАН			
13	12923	Жонмамедов Муҳаммадқул	1902	Бухоро ш.	1931 йил 2 май	95	3 йил	Ҳа
1932 йил								
14	15085	Мамасаидов Абдуллахон	1876	ЎзССР	1932 йил 14 апрель	59-10	3 йил	Ҳа
15	15085	Орипов Миркатта Саид	1876	ЎзССР	1932 йил 14 апрель	59-10	3 йил	Ҳа
16	15086	Фоталиев Ҳожи Фатали ўғли	1876	ЎзССР	1932 йил 14 апрель	59-10	3 йил	Ҳа
17	12899	Эгамбердиев Раҳимберди	65 ёш	Тошкент ш.	1932	ЎзССР 175 ЖК	3 йил	Ҳа

1933 йил								
18	11882	Ниёзов Фахрид-дин	58 ёш	Наманган ш.	1933 йил 8 сен-тябрь УНВО УНВД тезкор отряд	59-9	1935 йил 28 январда УВ НКВД томонидан тўхтатилган	
19	12924	Очилов Ирказат	–	Бухоро ш.	1933 йил 20 февраль	131	2 йил	Ҳа
1934 йил								
20	10084	Тўрахонов Ёқуб, у ҳам Баротов Юнус, у ҳам Мирзаев Ҳасан, у ҳам Ўрозбоев Каримбек	1906	Тошкент ш.	1934 йил 21 февраль Упоян ТО ОГПУ	РСФСР 162-модда	3 йил	Ҳа
21	10176	Никитин Алек-сандр Петрович	1900	Тошкент ш.	1934 йил 1 апрель	162-«в»	3 йил	Ҳа
22	51578	Агзамов Султон	1901	Тошкент ш.	1934 йил 5 июнь Пишпак йўл-транспорт бўлими	29-52	2 йил	Ҳа
23	11948	Исроилов Ша-лонус	42 ёш	Тошкент ш.	1934 йил 16 сен-тябрь УГБ УНКВД КССР	84	1934 йил 28 ноябрда УГБ УНКВД КССР то-монидан тўхтатилган	
24	12951	Исмоилов Шарип	1921	Наманган ш.	Олма-ота 1-шаҳар милиция бўлими	Ижтимоий хавфли унсур	ТРОЙКА хавфли 27 сентябрь 1 йил	1935 йил Ҳа
25	10426	Данильянц Гри-горий Афонась-евич	110	Қўқон ш.	ООК УРКМ Олма-ота	Ижтимоий хавфли унсур	3 йил	Ҳа
1935 йил								
26	27696	Сатторов Мужен	1899	Тошкент ш.	1935 йил 10 июнь Жонбесинск район бўлими	111	3 йил	
27	28319	Филипов Нико-лай Федорович	1906	Тошкент ш.	1935 йил 1 октябрь Ички ишлар халқ комиссарлиги Қа-рағанда вилояти бошқармаси	58-14, 169	1944 йилда ОҚЛАНГАН	
28	29330	Катаев Семён Афанасьевич	1904	Тошкент ш.	Ички ишлар халқ комиссарлиги бошқармаси Қа-рағанда вилояти	1936 йилда ТЎХТАТИЛГАН		
29	49808	Кац Яков Абра-мович	1906	Тошкент ш.	1935 йил 4 июль Олма-ота стан-цияси трамвай бўлими	116-модда 1-қисм	2 йил	Ҳа

КОЛЛЕКТИВЛАШТИРИШ, ҚУЛОҚҚА ТОРТИШ ВА СУРГУН ҚИЛИШ

30	13685	Олимбоев Абдулла	1918	Тошкент ш.	1935 йил 5 ноябрь ОУР УМ Олма-ота вилояти	Ижтимоий хавфли унсур	ТРОЙКА 1935 йил 14 ноябрь 1 йил	Ҳа
1936 йил								
31	27694	Ушкенов Бисимбой	1879	Тошкент ш.	1936 йил 17 март Ички ишлар халқ комиссарлиги бошқармаси Қарағанда вилояти	121	ТҶХТАТИЛГАН	
32	50129	Ҳўжаев Имом	1874	Тошкент ш.	1936 йил 8 январь Пишпак станцияси трамвай бўлими	104 ва 107	3 йил	Ҳа
33	15766	Мирзаев Ашур	1913	Тошкент ш.	1936 йил 18 сентябрь	192-«а»	4 йил	Ҳа
34	7059	Юлдошев Нишон	1887	Тошкент ш.	1936 йил Жаркент чегара отряди	84	4 йил	Ҳа
35	50587	Лапин Николай Гаврилович	1912	Тошкент ш.	1936 йил 27 ноябрь		2 йил	Ҳа
1937 йил								
36	36639	Петренко Михаил Николаевич	1913	Наманган ш.	1937 йил	ИИХК УГБ	193-4	Ҳа
37	20210	Тўлегенов Мухон, у ҳам Муханов Тўлеген	1918	Тошкент ш.	1937 йил 6 февраль Актюбинск шаҳар милиция бўлими	Ижтимоий хавфли унсур	3 йил	
38	21428	Кабанов Яков Николаевич	1912	Тошкент ш.	1937 йил 27 апрель Актюб. ГОМ	Ижтимоий хавфли унсур	3 йил	Ҳа
39	20636	Кумбокиев Турдиохун	1908	Тошкент ш.		БОШҚА МАЪЛУМОТЛАРИ ЙЎҚ		
40	20636	Кумбокиев Наибулло	45 ёш	Тошкент ш.		БОШҚА МАЪЛУМОТЛАРИ ЙЎҚ		
41	20636	Қодиров Усмонжон	20 ёш	Тошкент ш.		БОШҚА МАЪЛУМОТЛАРИ ЙЎҚ		